।छतइलावऊनाश्वयमोजमोयपङपौचरवपोप्यचपोहव॥ऊबजवावहसा
श्वबसोरसोऊसरवसोपरीषत्विह्विंशातिः॥१॥इतिसारस्वतेप्रत्याहार
संख्या॥

1/1954
33.8.26
143044
143-44

॥र्द्द॥ ॐ नमः श्रीशारदागणपतिगुरुभ्यो नमः ॥ नमो मनवे वृहस्पतिव्यासवाल्मीकिप्रभृतिभ्यो महाकविभ्यो
भ्यो नमः ॥ सकलार्थशास्त्रसारं जगति समालोक्य विष्णुशर्मेदं । तंत्रैः पंचभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रं ॥ तद्
यथानुश्रूयते ॥ अस्ति दक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरं । तत्र सकलार्थिसार्थकल्पद्रुमः प्रवरनृ
पमुकुटमणिमरीचिमंजरीचयचर्चितचरण युगलः सकलकलापारंगतोऽमरशक्तिर्नाम राजा बभूव ।
तस्य त्रयः पुत्राः परमदुर्मेधसो वसुशक्तिरु ग्रशक्तिरनेकशक्तिश्चेति नामानो बभूवुः ॥ अथ राजा
तान् शास्त्रविमुखानालोक्य सचिवानाहू य प्रोवाच । भोः ज्ञातमेतद्भवद्भिर्यन्ममैते त्रयो
ऽपि शास्त्रविमुखा विवेकरहितास्तदेतान् प श्यतो मे महदपि राज्यं न सौख्यमावहति । अथवा साध्
विदमुच्यते । अजातमृतमूर्खेभ्यो मृताजातौ सुतौ वरं । यतः तौ स्वल्पदुःखाय यावज्जीवं जडो दह
त् ॥१॥ वरं गर्भस्रावो वरमृतुषु नैवाभिगमनं वरं जातः प्रेतो वरमपि च कन्यैव जनिता । वरं वंध्या भार्या व
रमपि च गर्भेषु वसतिर्न चाविद्वान् रूपद्रविणगुणयुक्तोऽपि तनयः ॥२॥ किं तया क्रियते धेन्वा या न सूते न दु
ग्धदा । कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न भक्तिमान् ॥३॥ तदेतेषां यथा बुद्धिप्रकाशो भवति तथा को

रेतानहं वः पुत्रान्मासषट्केन यदि नीतिशास्त्रज्ञान्न करोमि । ततः स्वनामत्यागं करोमि । अथासौ राजा तां
ब्राह्मणस्यासंभाव्यां प्रतिज्ञां श्रुत्वा ससचिवः प्रहृष्टो विस्मयान्वितस्तस्मै सादरं तान् कुमारान् समर्प्य परां 3
निर्वृतिमाजगाम । अथासौ विष्णुशर्मापि तानादाय तदर्थं मित्रभेदमित्रप्राप्तिकाकोलूकीयलब्धप्रण
शापरीक्षितकारकाणि चेति पंचतंत्राणि रच यित्वा पाठितास्ते राजपुत्राः । तेऽपि तान्यधीत्य मासषट्
केन यथोक्ताः संवृत्ताः । ततः प्रभृत्येतत्पंचतं त्रकं नाम नीतिशास्त्रं बालावबोधनार्थं भूतले प्रवृ
त्तं । किं बहुना ॥ अधीते य इमं नित्यं नीतिशास्त्रं शृणोति च । न पराभवमाप्नोति शक्रा
दपि कदाचन ॥ कथामुखमेतत् ॥ अथा तः प्रारभ्यते मित्रभेदं नाम प्रथमं तंत्रं । यस्याय
मादिमः श्लोकः ॥ वर्द्धमानो महान् स्नेहः सिंहगो वृषयोर्वने । पिशुनेनातिलुब्धेन जंबुकेन विनाशि
तः ॥१॥ तद्यथानुश्रूयते ॥ अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरं । तत्र धर्मोपार्जितभूरिवि
भवो वर्द्धमानको नाम वणिक्पुत्रो बभूव । तस्य कदाचिदिति चिंता समुत्पन्ना । यत्प्रभूतेऽपि वित्ते
ऽर्थोपायाश्चिंतनीयाः कर्त्तव्याश्चेति । यत उक्तं च ॥ नहि तद्विद्यते किंचिद्यदर्थेन न सि

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

ःप्फपायोनुष्ठीयतां।अनुचसदृशांहृत्रिंपुत्रानानांपंडितानांपंचशतीतिष्ठति।ततोयथाममनोरथाः
सिद्धिंयांतितथानुष्ठीयतामिति।तत्रैकःप्रोवाच।देवद्वादशभिर्वर्षैर्व्याकरणंश्रूयते।ततोधर्मशास्त्राणि
मन्वादीनि।अर्थशास्त्राणिचाणक्यादीनि।कामशास्त्राणिवात्स्यायनादीनि।एवंचततोधर्मशास्त्राणिज्ञायं
ते।ततःप्रतिबोधनंभवति।तन्मध्येतोथापरः सुमतिनामाप्राह।अशाश्वतोयंजीवितव्यविषयः।प्र
भूतकालज्ञेयानिशब्दशास्त्राणि।तत्संक्षेप मात्रंशास्त्रंकिंचिदेतेषांप्रबोधनार्थंचिंत्यतामिति॥
उक्तंच।यतः॥अनंतपारंकिलशब्दशास्त्रं स्वल्पंतथायुर्बहवश्चविघ्नाः।सारंततोग्रा
ह्यमपास्यफल्गुहंसायथाक्षीरमिवांबु मध्यात्॥तदत्रविष्णुशर्मानामब्राह्मणःस
कलशास्त्रपारंगमःछात्रसंसदिलब्धकीर्तिस्त स्मैसमर्पयैतान्।सनूनंद्राक्प्रबुद्धान्करिष्य
ति।इतिसराजातदाकर्ण्यविष्णुशर्माणमाहूयप्रोवाच॥भोभगवन्मदनुग्रहार्थमेतानर्थशास्त्रं
प्रतिद्राक्कुरुयथानन्यसदृशान्विदधासितथाकुरु।तदहंत्वांशासनशतेनयोजयिष्यामि।अथवि
ष्णुशर्मातंराजानमाह।देवश्रूयतांमेतथ्यवचनं।नाहंविद्याविक्रयंशासनशतेनापिकरोमि।पुन

द्याति।यत्नेनमतिमांस्तस्मादर्थमेकंप्रसाधयेत्॥६यस्यार्थास्तस्यमित्राणियस्यार्थास्तस्यबांधवाः।य
स्यार्थाःसपुमांल्लोकेयस्यार्थःसचपंडितः॥७नसाविद्यानतद्दानंनतच्छिल्पंनसाकला।अर्थार्थि
भिर्नतद्धैर्यैर्धनिनांयत्रगीयते॥८इहलोकेहिधनिनांपरोपिस्वजनायते।स्वजनोपिदरिद्राणांतत्
क्षणाद्दुर्जनायते॥९अर्थेभ्योपिहिवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः।प्रवर्तंतेक्रियाःसर्वाःपर्वतेभ्यइ
वापगाः॥१०पूज्यतेयदपूज्योपियदग म्यःश्रीगम्यते।वंद्यतेयदवंद्योपिसप्रभावोधनस्य
च॥११अशनादिंद्रियाणीवस्युःका र्याण्यखिलान्यपि।एतस्मात्कारणाद्वित्तंसर्वसाधन
मुच्यते॥१२अर्थार्थीजीवलोकोयंश्मशा नमपिसेवते।त्यक्त्वाजनयितारंस्वंनिःस्वंगच्छतिदूर
तः॥१३इतिकामंदकिः॥उपायानाहिसार्व षांउपायःपण्यसंग्रहः।धनार्थैःस्पृहणीयकसदन्यः।
संज्ञायात्मकः॥१४उक्तंच॥तच्चवाणिज्यंसप्तविधंअर्थागमायस्यात्।तद्यथा।गांधिकव्यवहारः।निक्षे
पप्रवेशः।गोष्ठिककर्म।परिचितग्राहकागमः।मिथ्याक्रयकथनं।कूटतुलामानं।देशांतराद्भांडान
यनं।चेति॥उक्तंच॥पण्यानांगांधिकंपण्यंकिमन्यैःकांचनादिभिः।यत्रैकेनचयत्क्रीतंतच्छतेनप्र

5/1954
ZZC.28 143044

दीयता ॥१५ निर्विशेषं यदा स्वामी समं श्रेष्ठी श्रेष्ठीनां तिष्ठा देवतां । निर्विशेषी श्रेष्ठी तत्र तस्य श्रेष्ठा दास्याम्फ पद्य वि
त्रां ॥१६ गाष्टि कुकर्मति युक्तो विश्वप्रविंन यत्न आत्मा भूमी शाम नदवीनांदव इ स्यलिलालयन ॥१७
परिचितमार्गश्चैव यात्रा दक्षमवलोक्य व्यास्तो हृष्यति नादन् तु आगम्य इत्युत्सुकजातन ॥१८ अन्यच्च
। पूर्णापूर्णसमानपरिचितजनतं दृत्तं न याति त्यां । मिथ्या क्रयस्य कथ्यते निरुद्धमीयं किराटानां ॥१९
एवं संप्रधार्य मथुरागामी । निर्गतोऽथ दाय शुभायां तिथौ गुरुजनं समनुज्ञातः सुरथाधि
रूढः व्रजं प्रस्थितः । तस्य च मंगलवृषभौ संजीवक नंदकनामानौ गृहोत्पन्नौ धुर्यौ स्थितौ
स्थितौ । तयोरेकः संजीवकाभिधानो यमुना कच्छमवतीर्णः स तु पंकपूरमासाद्य कलितच
रणो युगं भंक्त्वा विशीर्णो व्यवस्थितः । तमालोक्य वर्द्धमानः परं विषादं समगमत् । तदर्थं च स्ने
हार्द्रहृदयस्त्रिरात्रं प्रयाणभंगमकरोत् । अथ तं विषण्णमालोक्य सार्थिकैरभिहितं । भोः श्रेष्ठिन् किमे
वं वृषभस्य कृते सिंहव्याघ्रसमाकुलेऽस्मिन् वने समस्तोऽपि सार्थः संदेहे नियो
जितः ॥ उक्तं च । न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान्नरः । एतदेव हि पांडित्यं यत्स्वल्पाद्भूरिरक्ष २

णं ॥२० अथासौ तदवधार्य संजीवकस्य रक्षापुरुषान्निरूप्याशेषसार्थं नीत्वा प्रस्थितः । अथ रक्षा
पुरुषा अपि बहुपायं तद्वनं विदित्वा संजीवकं परित्यज्य पृष्ठतो गत्वा अन्येद्युस्तं सार्थवाहं मिथ्याहुः । स्वा
मिन् मृतोऽसौ संजीवकः । अस्माभिस्तु सार्थवाहस्याभीष्ट इति मत्वा वह्निना संस्कृत इति । तच्छ्रुत्वा सार्थवा
हः कृतज्ञतया स्नेहार्द्रहृदयस्तस्यौर्ध्वदेहिकक्रिया वृषोत्सर्गादिकाः सर्वाश्चकार । संजीवकोऽप्यायुः
शेषतया यमुनासलिलमिश्रैः शिशिरतरवातैराप्यायितशरीरः कथंचिदप्युत्थाय यमुना
तटमुपपेदे । तत्र मरकतसदृशानि बालतृणाग्राणि भक्षयन् कतिपयैरहोभिर्हरवृ
षभ इव पीनः ककुद्मान् बलवांश्च संवृत्तः । प्रत्यहं वल्मीकशिखराग्राणि शृंगाभ्यां विदारयन् गर्ज
मानो आस्ते । साधु चेदमुच्यते । अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति । जीवत्यना
थोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥२१ अथ कदाचित्पिंगलको नाम सिंहः सर्व
मृगपरिवृतः पिपासाकुलः उदकपानार्थं यमुनातटमवतीर्णः संजीवकस्य गंभीरतरं शब्द
ं दूरादेवाशृणोत् । तं च श्रुत्वा अतीव व्याकुलितहृदयः ससाध्वसमाकारं प्रच्छाद्य वटवृक्षतले

पाख्या० वर्द्धमानेन कलावस्थानेनावस्थितः। चतुर्भिर्दत्तावस्थानैश्चिन्तितः। सिंहः सिंहानुयायिनः काकरवाः किं

कुर्वाणा इति। अथ तस्य करटकदमनकनामानौ द्वौ शृगालौ मन्त्रिपुत्रौ भ्रष्टाधिकारौ सदानु

यायिनः काकरवाः किं कुर्वाणा इति। अथ तस्य करटकदमनकनामानौ द्वौ शृगालौ मन्त्रिपु

त्रौ भ्रष्टाधिकारौ सदानुयायिनौ आस्तां। तौ परस्परं मन्त्रयतः। तत्र दमनकोऽब्रवीत्।

भद्र करटक अयं तावदस्मत्स्वामी पिं गलक उदकग्रहणार्थं यमुनाकच्छमवतीर्य स्थि

तः। सं कि निमित्तं पिपासाकुलोऽपि निवृत्य व्यूहरचनां विधाय दौर्मनस्येनाभिभू

तोऽत्र वटतले स्थितः। करटक आह। किमावयोरनेन व्यापारेण। उक्तं च। अव्यापारेषु व्यापा

रं यो नरः कर्तुमिच्छति। स एव निधनं याति कीलोत्पाटीव वानरः॥२२॥ दमनकः कथमेतत्। सो

ऽब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने [illegible] केनापि वणिक्पुत्रेण तरुषण्डमध्ये देवतायतनं कर्तुमार

ब्धं। तत्र ये च कर्मकराः स्थपत्यादयः [illegible] मध्याह्नवेलायामाहारार्थं नगरमध्ये व्रजन्ति। अथ कदा

चित्तत्रानुषङ्गिकं वानर[illegible] यूथमितस्ततः परि भ्रमदागतं। तत्रैकस्य कस्यचिच्छिल्पिनोऽर्धस्फाटि

४

तोऽञ्जनवृक्षदारुमयः स्तम्भः [illegible] कीलकेन मध्ये निहितेन तिष्ठति। अत्रान्तरे वानरास्तरुशिख

रप्रासादशृङ्गदारुपर्यन्तेषु यथेच्छया क्रीडितुमारब्धाः। एकश्च तेषां प्रत्यासन्नमृत्युश्चापल्यात्तस्मि

न्नर्धस्फाटितस्तम्भे उपविश्य पाणिभ्यां कीलकं संगृह्य यावदुत्पाटयितुमारेभे तावत्तस्य स्तम्भम

ध्यगतवृषणस्य स्वस्थानाच्चलितकीलकेन यद्वृत्तं तत्प्रागेव निवेदितं। अतोऽहं ब्रवीमि। अव्या

पारेषु व्यापारं इति। तथा आवयोर्भक्षित शेष आहारोऽस्त्येव। तत्किमनेन व्यापारेण। दमनक

आह। तत्किं भवान् आहारार्थी केवलमेव तन्न युक्तं। उक्तं च। सुहृदामुपकारकारणा

द्द्विषतामप्यपकारकारणात्। नृपसंश्रय इष्यते बुधैर्जठरं को न बिभर्ति केवलं॥२३॥ किं च

यस्मिञ्जीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवति। वयांसि किं न कुर्वन्ति चञ्च्वा स्वोदरपूरणं॥२४॥ यज्जीव्य

ते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यैर्विज्ञानशौर्यविभवार्यगुणैः समेतं। तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः

काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुङ्क्ते॥२५॥ सुपूरा स्यात्कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः। सुसंतुष्टः

कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति॥२६॥ किं च। किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा। आरोहति

9
1954

वाखा० नयः । स्वस्यैव ह्यात्मा ... जायते यथा ॥२७॥ तथा च ॥ परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते । जातस्तु गण्यते
... नयः सुपुत्र एव श्रेयान् ॥२८॥ किं च । जातस्य हि नदीतीरे तस्यापि तृणस्य जन्मसाफल्यं । यत्स
लिलमज्जनाकुलजनहस्तावलंबनं भवति ॥२९॥ तथा च ॥ स्तिमितोन्नतसंचारा जनसंतापहारिणः
जायंते विरला लोके जलदा इव सज्जनाः ॥ ॥३०॥ निरतिशयं गरिमाणं तेन जनन्याः स्मरंति विद्वां
सः । यं कमपि वहति गर्भं महतामपि यो गुरुर्भवति ॥३१॥ अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि ज
नस्तिरस्क्रियां लभते । निवसन्नंतर्दारुणि लंघ्यो वह्निर्न तु ज्वलितः ॥३२॥ करटकः
आह ॥ [illegible] अप्रधानौ यो [illegible] कुधीः । मा [illegible] नुलन
[illegible] ॥३३॥ तथा च ॥ वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तं लभते फलं । स्थायी भवति चात्यंतं रा
गः शुक्लपटे यथा ॥३४॥ दमनक आह ॥ मा मैवं वद ॥ अप्रधानः प्रधानः स्यात्सेवते य
दि पार्थिवं । प्रधानोऽप्यप्रधानः स्याद्यदि सेवाविवर्जितः ॥३५॥ यत उक्तं च ॥ आसन्नमेव नृपतिर्भजते म
नुष्यं विद्याविहीनमकुलीनमसंस्तुतं वा । प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च यत्पार्श्वतो भवति

संस्कृत

तत्परिवेष्टयंति ॥३६॥ तथा च ॥ कोपप्रसादवस्तूनि ये विचिन्वंति सेवकाः । आरोहंति शनैः पश्चा
द्धुन्वंतमपि पार्थिवं ॥३७॥ विद्यावतां महेच्छानां शिल्पविक्रमशालिनां । सेवावृत्तिविदां चैव ना
श्रयः पार्थिवं विना ॥३८॥ ये जात्यादिमहोत्साहान्नरेंद्रान्नोपयांति च । तेषामामरणं भिक्षा प्राय
श्चित्तं विनिर्मितं ॥३९॥ ये च प्राहुर्दुरात्मानो दुराराध्या महीभुजः । प्रमादालस्यजाड्यानि
ख्यापितानि निजानि तैः ॥४०॥ सर्पान् व्याघ्रान् गजान् सिंहान् दृष्ट्वोपायैर्वशीकृ
तान् । राजेति कियती मात्रा धीमतामप्रमादिनां ॥४१॥ राजानमेव संश्रित्य वि
द्वान् याति परां गतिं । विना मलयमन्यत्र चंदनं न प्ररोहति ॥४२॥ धवलान्यातपत्राणि वाजिनश्च
मनोरमाः । सदा मत्ताश्च मातंगाः प्रसन्ने सति भूपतौ ॥४३॥ करटक आह ॥ अथ भवान् किं कर्तुमनाः ॥ सोऽब्र
वीत् ॥ अद्यास्मत्स्वामी पिंगलको भीतो भीतपरिवारश्च वर्त्तते । तदेनं गत्वा भयकारणं विज्ञाय संधिविग्र
हयानासनसंश्रयद्वैधीभावानामेकतमेन संविधास्ये । करटको ब्रूते ॥ कथं वेत्ति भवानयं भया
विष्टोऽयं स्वामीति सोऽब्रवीत् । किमत्र ज्ञेयं । यत उक्तं च ॥ उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते हयाश्च नागाश्च

11/1954

वाख्वा० वर्द्धते नो दिना॥ कुकुक्कमप्यर्द्धनि पंफि तोजनः पातंगितज्ञानफलानि दुःखैः॥४४ तथा च मनुः॥ आका
रैरिंगितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च। नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः॥४५ तदाद्यैनं भयाकुलं प्रा
प्य स्वबुद्धिप्रभावेन निर्भयं कृत्वा वशीकृत्य च निजां साचिव्यपदवीं समासादयिष्यामि॥ करटक आ
ह। अनभिज्ञो भवान् सेवाधर्मस्य तत्कथमेनं व शीकरिष्यसि॥ दमनक आह। कथमिव न। तु पांडवानां
विराटनगरप्रवेशकाले धौम्यमहर्षिकथि तः सकलोऽपि सेवाधर्मो विज्ञात इति। सुवर्ण
पुष्पितां पृथ्वीं विचिन्वंति त्रयो जनाः। शूर श्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुं॥४६
सा सेवा या प्रभुहिता ग्राह्या वाक्यविशेष तः। आश्रयेत्पार्थिवं विद्वांस्तद्द्वारेणैव नान्य
था॥४७ यो न वेत्ति गुणान्यस्य न तं सेवेत पं डितः। न हि तस्मात्फलं तस्य सुकृष्टादूषरादिव॥४ वृ
८ द्रव्यप्रकृतिहीनोऽपि सेव्यः सेव्यगुणान्वितः। भवत्याजीवनं तस्मात्फलं कालांतरादपि॥४९ अ
पि स्थाणुवदासीनः शुष्यन्परिगतः क्षुधा। न त्वेवानात्मसंपन्नाद्वृत्तिमीहेत पंडितः॥५० सेवकः स्वा
मिनं द्वेष्टि कृपणं परुषाक्षरं। आत्मानं किं स न द्वेष्टि सेव्यासेव्यं न वेत्ति यः॥५१ यमाश्रित्य न वि

६

श्राम्यन्ति क्षुधार्त्ता यांति सेवकाः। सोऽर्कवन्नृपतिस्त्याज्यः सदापुष्पफलोऽपि सन्॥५२ राजमातरि देव्यां च कुमा
रे मुख्यमंत्रिणि। पुरोहिते प्रतीहारे वर्त्तितव्यं नृपे यथा॥५३ जीवेति प्रब्रुवन्प्रोक्तः कृत्याकृत्यविचक्ष
णः। करोति निर्विकल्पं यः स भवेद्राजवल्लभः॥५४ प्रभुप्रसादजं वित्तं सुप्राप्तं यो निवेदयेत्। वस्त्राद्यं च वि
भर्त्यंगे स भवेद्राजवल्लभः॥५५ अंतःपुरच रैः सार्द्धं यो मंत्रं न समाचरेत्। न कलत्रैर्नरेंद्रस्य स भवे
द्राजवल्लभः॥५६ संमतोऽहमिति प्रोक्तो नित्यमि ष्टानां मिष्टकर्मकृत्। यो न राजन्नाय्यस्य स भवेद्रा
जवल्लभः॥५७ द्यूतं यो यमदूताभं मद्यं हालाहलोपमं। पश्येद्दारान्यथाकारान्स भवे कार
द्वल्लभः॥५८ युद्धकाले अग्रगः स्यात्सदा पृ ष्ठानुगः पुरो। प्रभोर्द्वाराश्रितो हर्म्ये स भवेद्राजवल्लभः॥५९
अथ नवोनं तत्र गत्वा किं तावद्वक्ष्यतीति तत्तावदुच्यतां॥ दमनक आह। उत्तरादुत्तरं वाक्यं वदतां संप्रजायते।
सुवृष्टिगुणसंपन्नाद्बीजाद्बीजमिवापरं॥६० अपायसंदर्शनजां विपत्तिमुपायसंदर्शनजां च सिद्धिं। मेधा
विनो नीतिगुणप्रयुक्तां पुरः स्फुरंतीमिव दर्शयंति॥६१ एकेषां वाचि शुकवदन्येषां हृदि मूकवत्। हृदि
वाचि तथान्येषां वल्गु वल्गंति सूक्तयः॥६२ न चाहमप्राप्तकालं वक्ष्ये। आकर्णितं मया नीतिसारं पितुः पु

13
1954

वा०वा० र्वं गुह्यं गदितिमायव्ययाः॥ अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन्॥ लभते बुद्धिविज्ञानमपमानं च पुष्कलं॥६४॥
करटक आह॥ दुराराध्या हि राजानः पर्वता इव सर्वदा॥ व्यालकीर्णाः सुविषमाः कठिना दुःखसेविताः॥६५॥
तथा च॥ भोगिनः कंचुकाविष्टाः कुटिलाः क्रूरचेष्टिताः॥ सुदुष्टा मंत्रसाध्याश्च राजानः पन्नगा इव॥६६॥ स्वल्पे
नाप्यपकारेण ब्राह्मणमपि दुष्यति। दुराराध्या   श्रियो राज्ञां दुरापाद्यः परिग्रहाः॥६७॥ तिष्ठत्याप इवाधार
विरमात्मनि संस्थिताः॥६८॥ दमनक आह॥   सत्यमेतत्॥ परं किंतु। यस्य यस्य हि यो भावस्तस्य तस्य हि
स्पष्टिंतनरः। अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्र   प्रमात्मवशं नयेत्॥६९॥ भर्तुश्चित्तानुवर्तित्वं सुवृ
त्तं चानुजीविनां। राक्षसाश्चापि गृह्यंते नित्यं   छंदानुवर्तिभिः॥७०॥ इति कामंदकि॥ सरुषि नृपे स्तु
तिवचनं तदभिमतप्रेम तद्विषि द्वेषः। तद्दान   स्य प्रशंसा अमंत्रतंत्रं वशीकरणं॥७१॥ करटक आह॥ य
द्येवमभिमतं तर्हि शिवास्ते पंथानः संतु। यथाभिलषितमनुष्ठीयतां॥ इति दमनकोऽपि करटकं प्र
णम्य पिंगलाभिमुखं प्रतस्थे। अथागच्छंतं दमनकमालोक्य पिंगलको द्वाःस्थमब्रवीत्। अपसार्यतां वेत्र
लता। अयमस्माकं चिरंतनो मंत्रिपुत्रः समागतः। तत्प्रवेश्यतां॥ द्वितीयमंडलवर्त्ती यथार्थवादी वा अ
१

अथोपदिष्टो दमनकः पिंगलकं प्रणम्य प्राप्तासनः उपविष्टः। स तु तस्य नखकुलिशालंकृतं दक्षिणपाणिमुप
रि दत्त्वा मानपुरःसरमुवाच॥ अपि शिवं भवतः कस्माच्चिराद्दृष्टोऽसि॥ दमनक आह॥ न किंचिद्देवपादानाम
स्माभिः प्रयोजनं तथापि प्राप्तकालं वक्तव्यं यतः॥ उत्तममध्यमाधमैः सर्वैरपि राज्ञां प्रयोजनं॥ उक्तं च॥ दंतस्य
निष्कोषणकेन नित्यं कर्णस्य कंडूयनकेन वा   पि। तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां किमंग वाग्घस्तवता नरेण॥७२॥ त
था वयं देवपादानामन्वयागता भृत्या आप   त्स्वपि पृष्ठगामिनो यद्यपि स्वमधिकारं न लभामहे तथा
पि देवपादानामेतद्युक्तं न भवति॥ उ   क्तं च॥ स्थानेष्वेव नियोक्तव्या भृत्याश्चाभरणानि च
न हि चूडामणिः पादे प्रभवामीति बध्यते॥७३॥   यतः॥ अनभिज्ञो गुणानां यो न भृत्यैरनुगम्यते। धनाढ्यो
पि कुलीनोऽपि क्रमायातोऽपि भूपतिः॥७४॥ उक्तं च॥   असमैः समीयमानः समैश्च परिहीयमाणसत्कारः। धुरि
यो न युज्यमानस्त्रिभिरर्थपतिं त्यजति भृत्यः॥७५॥ यश्चाविवेकितया राजा भृत्यानुत्तमपदयोग्यान् हीनाधम
स्थाने नियोजयति। न ते तत्रैव स तिष्ठंति। स भूपतेर्दोषो न तेषां॥ उक्तं च॥ कनकभूषणसंग्रहणोचितो
यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते। न स विरौति न चापि स शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता॥७६॥ यच्च

15
1954

स्वास्था· स्वाम्यवंवदति। विसहृत्स्यान। नद्धिश्रूयते। सव्यदक्षिणयोर्यत्र विशेषो नोपलक्ष्यते। कसत्र लक्षणमथा।
र्यो विद्यमानगतिर्वा सत॥ ७७ कोवमपि धर्मेणो कोचायषोतु हि: प्रवर्तितानातेषां मेनिधेहेत्यानामम
त्रोःपि तिष्ठति॥ ७८ यत्र स्वामी निर्विशेषसमंहत्येषु वर्त्तते। तत्रोद्यमसमर्थानां सुकोदः परिहीयते
७९ न विभागपार्थीवा हि त्यर्ने हत्याः पार्थिवं वि मा। तेषां च व्यवहारोत्थे परस्परनिबंधन॥ ८० हित्य
र्विनाश्रयं राजा ल्लोकाद्भूयद्यकार्यःपि मद्य षिरिवदीप्तो स्रास्रज श्चापि नशो तेन॥ ८१ श्रोरिःस चा
चर र्थानेनोत्तिर्नातीचाराःप्रतिष्ठिताः। स्वा मि सवकायोरवंह्यक्तिप्यके प्रवर्तीत॥ ८२ शिरसा
विधृतो नित्यं नथास्त्रेहेनपालिताः। कस्मा। अपि धिराज्यातनिः स्पृहाः किं नसेवका:॥ ८३ रा
जो विशिष्टोःपि हत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति। तत्तु सन्मानमात्रेण प्राणैरप्युपकुर्वते॥ ८४ एवं ज्ञात्वा न
रेंद्रेण हत्याः कार्या विचक्षणाः। कुलीनाः शौर्यसंयुक्ताः शक्ताः भक्ताः क्रमागताः॥ ८५ यस्मिन्क
त्यं समावेशयति विस्रब्धेन चेतसा। आत्मवत्सेवकः स स्यात्कलत्रमिव वा परं॥ ८६ यस्तु प्रवसु करेरा
ज्ञोडःकरं दित सूत्रमालज्जयाचक्रिना। किंचित्ततराजा सहायवान्। यत्राहूतः समायाति तिष्ठति सर्वदा य
ति

ष्टः स स्यं मितंभ्रूसमहृत्यो र्हो महीभुजां॥ ८८ आज्ञाला रुपोःपि हपस्पर्शति हा निकरं वचः। यत्तेनेत स्यनाद्या
य स हत्यः र्हो महीभुजां॥ ८९ ताडिताःपि दंडस्फक्षाःपि दंडिताःपि यो निभुजा। यो नचिंतयत्पापं स हत्यो 17
र्हो महीभुजां॥ ९० न कुर्यात्पीडितस्य तु निद्रयानकदावनः। नस्पर्शात पादिस्थ। स हत्यो र्हो महीभुजां 1954
॥ ९१ कृचासां ग्रामिकी वार्त्ता न विष्टा स्वामिनं प्रति। प्रसन्ना स्यान वक्तव्या स हत्यो र्हो महीभुजां॥ ९२
सीमिप्रहि समायाति सुक्षपक्षाइवा तु राद् नियोगसंस्थितस्य मित्रस्य॥ ९३ मासमासं कोचमाया
ति वक्त्रा व र्मइ वा हितं। स्थितय स्मिन स तु त्याज्यो हत्यो राज्ञं समीहता॥ ९४ यथा ह्या
मात्यस्य मिति मन्यमा तन मास परिस्था मिनाय दिह्यवज्ञा क्रियते तदप्यश्रुक्तां॥ ९५ एवं वा ऽ
नः। कोचायं ऋमि जसु वर्ममुपलानइर्वा पिगारामतःपं कान्नामरसंवाद्यां कसुदश्चरिंदीवरंगा
मयानाकाष्टाद्रिवाहुः ऽफणादपि मणिर्गापिवंनोरावना प्राकाम्यं सुस्तुरणां दायते गुणिनां गच्छति किं
जन्मना॥ ९७ तथा च॥ कृषिकाष्टहज्जातो पिहनव्यासापकारिणी॥ ९८ दानिमार्जारादिन तन प्राथ्यति
जंतः॥ ९९ एवं ऽ सिंहार्कनलिःप्रकृतिरपिसंचितः। दोरुहत्यं यथा ना। म स्थितस्ये वाक्षिः प्रयोजनं॥ १००

१०॥ ग किं तेन केनासमर्थेन किंचा केनापकारिणा। तत्कं त्वया कृतं व मां विद्धि नाव ज्ञातं त्वं च मर्दसि॥ ततः पिंगलक
आह॥ त्वं विज्ञ वं नाव द समर्थः समर्थो वा चिरंतन त्वम स्माकं मंत्रिपुत्रः सुहृत्। श्रुत्वा हि। यत्किंचिद् इत्कुम
नाः। दमनकः पोदिवविज्ञाप्यं किंचिद् स्ति। पिंगलक आह॥ तं निवेदय॥ दमनकः प्राह॥ ब्रवीतु। अपि स्वल्पत
रं कार्यं अहं स्वं पृथिवीपातः। न त्रवा व्यसनं मध्ये प्रो वा वावदेह स्य तिः॥ तत तदकालीक महिङ्गप
म वध रं ठं तु द व पादाः॥ यतः॥ षट्कर्णो भिद्यते मंत्रश्चतुःकर्णो न भिद्यते। तस्मात्सर्वप्रयत्
नेन षट्कर्णं वर्जयेत्सुधीः॥१०० उक्तं च॥ षट्कर्णो भिद्यते मंत्रः कुकुकोऽनव तिष्ठते।
कुकुक श्चात्र वद्धा जातो राजा हरिकुकवत् था॥ पिंगलक आह॥ कथमेतत्॥ सोऽब्रवीत्॥ क
स्मिंश्चिन्नगरे कोऽपि राजासीत्। तस्य क्रीडार्थम् कः कुकुको नित्यं संनिधौ तिष्ठति। एकदा तत्र कोऽपि मं
त्रिको योगी समायातः। राज्ञा कश्चिन्मंत्रः पृष्टः। तेन कथितं यत् [illegible] हलासीति त्वात मंत्र इति। तेना राज्ञा
कथितं। कुकु आकोमिन व लियात। इति ज्ञात्वा स योगी परकाया [illegible] नाम मंत्रं राज्ञे दत्वा यथा स्थानं
गतः। स मंत्रः कुकुकेनापि श्रुतो ज्ञातश्च। तत [illegible] वारं राजा मृग [illegible] कर्तुं कुकुकेन समं वनांतरं गतः

।तत्र कोऽपि पि पांथिको विप्रो मृतः। स राजा तं मवलोक्य मंत्र परीक्षार्थं निज प्राणान् स्मिन्देहे निक्षिप्य
।स विप्रो वधा विद्धा ज्ञात्वा कुकुको राज्ञो देहं प्रविश्य मालोक्य निज प्राणान् अस्य राज्ञः काये निक्षि
प्य सत्त्वं वा स्थिरो अश्वमारूढो नगरं प्राप्य राज्यं चकार। स विप्ररूपी राजा निराशीभूय व ादेशांतरं गत्वा
शिष्कुको व द्धवा अथ तस्य राज्यं कुर्वतः पद्मा ज्ञातया स्य मंत्रिणा गुण विपर्यासमज्ञातं। यदयं
राज्यं न त्वव तिं। किं चितु कपटं कुकुकस्य व त्ति। इति मत्वा स विवनं त्वप्य कारणं ज्ञातुमिच्छ
या अर्थिनामत्रदातुमारंभितं यावत् ता कुकामा मां व रणा पुत्र कालप्य कष्टं कुर्मि
ति घातं मंत्रः कुकुको नित्य तिघात इति। स्मा कार्य पवतितो वा विप्र तर तां स वि प्र रूपी रा
जा श्रुत्वा गतः। यदा स विवन चरणे पुत्र स्वा॥ तला स्मा का रूप वतां तदा तन विप्र रूपेण राज्ञा इति
परार्द्धं म प वता। कुकुक श्चात्र वद्धा जाया राजा त्वं तेनि कुकुकः॥ इति मातामंत्रिणा सदपरार्द्धं सा कर्म सरदसिका
रणं। इत्यतः न सर्वपरा काया। अव ज्ञाल कापूर्वं मन मक प्रय ना अथ मंत्रिणा मंत्रं ज्ञात्वा राज्ञो निव
दयामास॥ तथा स राज्ञा इति ज्ञापितः। यत्तु त्वया स्तुकं द वाराज्ञे निवेदनीयं मम माय प्राणप्रियः स्तुको

वा॥ मार्जारेण हतः। यदि वैमंत्रभावात्... एतस्मकदाजीवा पद्मसितत्तोस्कंडीवामि ॥ अथात्राणान्पागं करिष्यामि इति
मंत्रं प्रतिज्ञाश्च ब्राह्मणकामीवरानिन्द्राणां संजीवकं जीवापयिष्यति। ततः स विप्रः स्वयमेव प्राणैः स्वस्तिमादंडं
संजीवकारिष्यति। पश्चाहेमसत्येनराज्ञामसूत्रावासुरवनवर्त्तिष्यामः। तोराज्ञी एवानि इति समंत्र
तथा कृतवान्। दमनक आह। ... वीमिषहामाति ... तमंत्र इमिश्च ... यपिंगलककालि
यज्ञाय्यामृतीपिङ्गलः ... पिबद ... समाकर्ण्य संजातहर्षाः कृतः
ष्टवदमनकश्च ... स्वयं स्वामिन किमिवामिह ... पिं
गलक आह। स च ... न किं विशेष ... ब्रवीत् ... रवयं तत्र ... नलिहस्तु ...
कं वा दारवेदाः किंचिन्मतुः वसु ... किं विन्न ... वयं स्पष्ट ... किंचिन्मुसूत्र नवास्तु ... मिदं
विविस्मयकृद्धि पश्चिमसहानां सुराधनानां ॥ तत्रत्य ... पिंगलकस्य स्थिता वा मा सा ... य हृदयप
तामक्षुधया ... स्वयमात्मना ... एकं दृष्ट्वा ... तानत ... वतिर्
निकल्प्य ... मित्रं वा ... भाव्य ... स्वस्तु ... वनि ॥ दमनक आह। पिंगलक ... रागम

२०

दांतां सा मब्रवीत् आर्य स्वामिन् ... मिति किं। पिंगलक आह। भद्र दमनक ... ज्ञातमिदमि। दमनक आह।
कस्मात्। पिंगलक आह। ... किमपूर्वं सत्त्वम् ... यस्यायं महान् शब्दः श्रूयते। तस्य वत्
शब्दानुसारेण पराक्रमः ... भवितव्यमिति॥ दमनक आह। शब्दमात्रादपि न भयमुपगन्तव्यम्॥ तदप्यु
क्तं॥ ... अथवा ... कथाम ... स्वामिन् ... पिशितस्य ... मनका
तरस्य ... स्वामिनः ... नंतस्य ... वृत्ता ... पटह
रवकोलाहलादिना ... भयं कथं ... भवति ... केवलाः ... मात्रादपि न भेतव्यम्॥
उक्तं च॥ ... वरा ... यस्य। न हीयते ... मया तिरस्
कृतं॥ ... तिरिक्षि ... धीराणां ... सरसि निदाघे ... तीरामावा
द्भुतः सिंधुः ... यस्य न विपदि विषादः संपदि हर्षो रणे न भीरुत्वं। तं भुवनत्रय तिलकं जनय
ति जननी सुतं विरलं॥ ... शक्तिवैकल्य ... अन्येनापि मानहीनस्य ...
स्य ... पराभवेन ... अविवाद ... स्थिरता ... नग ... जतुजातस्य ... पिद न

वा०॥ स्य किं॥ तस्मि देवेज्ञात्वा स्वामिनाभिषेकं कर्तव्यः कार्यः। तत्राश्रमात्रागतव्यं। उक्तं च। पूर्वमेवमयाज्ञातं तेन
लीमन्तद्विमदस्मा। अत्र प्रविश्य विदितानसावृत्तावर्म्मबुद्धा स्व॥ पिंगलक उ॥ कथमेतत्॥ सोब्रवीत्॥
कश्चिच्छृगालः क्षुत्क्षामकण्ठ इतस्ततः परिभ्रमन् वनेतस्मिन् द्वयसंग्राम भूमिमपश्यत्। तस्यां दुन्दुभेः
पतितस्य वायुवशात् वल्ली शाखाघात शब्दमाकर्ण्य। स च अथ क्षुभितहृदयश्चिन्तयामास।
साच्छ्वा तावि नाशोस्मि ... तदितोन्यत्र गच्छामि। यावत्पश्चादवलोकयति तावद् आमि। ताव
द्वनमिदं अश्रुपूर्वं शब्दं श्रुत्वा ... ह्यपितामहं एवं न त्यक्तव्यं। उक्तं च। दायवाय
... इत्युक्त्वा स्त्रियां विमर्शयित्वा कर्तव्यं ... क्षुत्ते वर्गा ... समेतापमानं क्रियां। ... वस्था
... नाम कस्यायं शब्दो ... विमर्शयन् यावन्मंदमंदं गच्छति। तावद्दुन्दुभिमपश्यत्। स च
तं परिज्ञाय समीपे गत्वा स्वयमेव कौतुकादताडयत्। भूयश्च हर्षादचिंतयत्। अहो चिरादेतद
... महद्भोजनमापतितं। तन्नूनं प्रभूतमांसमेदोसृग्भिः परिपूरितं भविष्यति। ततः परुषचर्म
वगुंठितं कथमपि विदार्य एकदेशे छिद्रं कृत्वा संहृष्टमना मध्ये प्रविष्टः। परंतु चर्मविदारणा ११

23/1954

दंष्ट्राभंगः समजनि। अथ निराशीभूतस्तद्दारुशेषमवलोक्य श्लोकमेनमपठत्। पूर्वमेवमयाज्ञातमिति। तेन
तन्नाहं मात्राङ्कतव्यं। नाकारि ... पद्यायं ममसार्वः। विपरीत ... चलितचित्तः। नायंविद्वानि
भवतीति कथं महामिश्रियां ... नामि। स त्रवीत्। स्वामिन्न तत्र तेषां पादापः। यतः स्वामिसह ... एवसंवति
दृश्यः॥ उक्तं च ... वीणाया ... गीनरस्य तारीवा ... विद्याधर ... गयासंवत्सर्याश्च योग्यः
॥ ... तत्रापि ... तावदत्र प्रतिपालय यावदहमेनं तत्राहं स्वरूपं
ज्ञात्वा आगच्छामि। ततः पश्चाद्यथा ... चितं कार्यमिति। पिंगलक आह। किं भवानुत्साहं
कृत्वा ... मश्रात्। किं स्वाम्यादशात् ... सरूपस्य ... त्वाशं ... मश्रित्वं ... स्वाम्यादशातं
चूर्त्यस्य नरो संजायते ... प्रविवेष्टु ... स्वमादिश्य ... सरंवा महार्णवं॥ २२ तथा च। स्वाम्यादिष्ट
स्तु यो भृत्यस्समं विषममेव वा मन्यते न स संधार्यो भृत्यो भूपतिभिः सदा। पिंगलक उ॥ न इयाद्यदेवं त
त्सत्त्विरावाश्रय पंथानः संतु इति दमनकः प्रणम्य संजीवकं ... हत्तुसारी प्रतस्थे। अथ दमनके
गते तया व्याकुलमना पिंगलकश्चिंतयामास। अहो न शोभनं कृतं मया यत्तस्य विश्वासं गत्वात्मा

वा०॥ स्य किं। एवं देवेन ज्ञातव्यम्। स्वामिना अर्थो ... [illegible] कार्यः। तत्राश्रुत्वा आज्ञातव्यम्। उक्तं च। पूर्वामेव मया ज्ञातं प्र
तीमित्रद्विमित्रम्। अथ प्रविश्य ... [illegible] ... दस्व॥ पिंगलक उवाच। कथमेतत्॥ सोऽब्रवीत्।
कश्चिच्छृगालः क्षुत्क्षामकण्ठः इतस्ततः परिभ्रमन् वने तस्मिन् द्वयसंग्राम भूमिमपश्यत्। तस्यां च दुन्दुभेः
पतितस्य वायुवशात् वल्लीशाखाप्रेरितस्य ... शब्दमशृणोत्। अथ क्षुभितहृदयश्चिन्तयामास।
आः कष्टम् विनष्टोऽस्मि इति गन्तुमिच्छति ... [illegible] ... रिति शब्दस्य ... नाम चरगतमस्मि। ताव
दर्शमित्रमप्युपाविशत्। तद्यदुत। ... [illegible] ... चिरपितामहं वनं त्यक्तुम्। उक्तं च। तायवाय
द्विदाहं प्रति आपद्याया विमर्शयितुं कृत्वा ... [illegible] ... कृतेव गात्र संसन्तापमाक्रम्यात्। ... वक्ता
तो मित्रकस्याहं ज्ञातुं धर्मानसंश्च विमर्शयितुं यावत्स दमदं गच्छति। तावद्दुन्दुभिमपश्यत्। स च
तं परिज्ञाय समीपे गत्वा ... [illegible] ... कौतुकादवादयत्। भूयश्च हर्षाद्चिन्तयत्। अहो चिरादेतद
स्माकं महद्भोजनमापतितम्। तन्नूनं प्रभूतमांसमेदोऽसृग्भिः परिपूरितं भविष्यतीति। ततः परुषचर्मा
वगुण्ठितं तं कथमपि विदार्यैकदा ... [illegible] ... मनाक् छिद्रं कृत्वा प्रविष्टः। परं च चर्म विदारयता
११

दं भ्राम्यमाणः समज ... [illegible] ... श्लोको मे मतमप्यवन्। पूर्वमेवमया ज्ञातमिति। तता
नष्टो दृष्ट्वा ... ज्ञात ... [illegible] ... ... भाग्वीः प्रियपरिग्रहस्य ... [illegible] ... लितचित्तः पुनरपि ...
श्वेतितः कथमहं ज्ञियावरुद्ध ... [illegible] ... भिनुतस्तेषां प्रसादात्। यतः स्वामिसद्भावादवर्तवति
गर्भः॥ शुष्कवार्श्च ... [illegible] ... चो। वीणा ... [illegible] ... णीनरश्चतारीव। ... विद्याप्रसादाच्च ... स्याग्यपार्श्वयो
गपा श्च॥ १२ ततोऽपि दुष्टं स्पर्शाच्छमकवाद्य ... [illegible] ... तावदत्र वृत्तिपालयामास यावदत्र मनतत्राश्रु ... [illegible]
ज्ञात्वा आगच्छामि। ततः पश्चाद्यथा ... [illegible] ... चितं कार्यमिति। पिंगलक आह। कोऽत्र भवान् गं
तुम्मसादाः सञ्जाताः। किं स्वाम्यादेशात् ... [illegible] ... सद्भृत्यस्य कृत्या ... त्यमस्मिन् उक्तं च। स्वाम्यादेशात्सु
भृत्यस्य मनसः संजायते कचित्। प्रविश्यात्तु स्वमा ... [illegible] ... सरं वा महार्णवम्॥ १३ तथा च। स्वाम्यादिष्ट
स्तु यो भृत्यः समं विषमं एव वा मन्यते न स सन्धार्यो भृत्यर्थं ज्ञातिमिच्छता॥ पिंगलक उवाच। भद्र यद्येवं त
दा गच्छ त्वम्। ... [illegible] ... इति दमनकः प्रणतं प्रणम्य संजीवकं उद्दिश्य अनुसारी प्रतस्थे। अथ दमनके
गते ततो व्याकुलमना पिंगलकश्चिन्तयामास। आ अहो न शोभनं कृतं मया। यत् तस्य विश्वासं गत्वात्मा

मिश्रायो निवदितः॥ कदाचित् दमनकेनात्र समये वेदनां छत्वा मया परिदृष्टं सिंहाधिकारि
वा नू॥ उक्तं च॥ यत्नवंति महीपस्य मन्त्रा मित्रविमाविताः। यतंतनस्य नाशाय कालोनस्य हि सर्व
दा॥ १४ तन्त्रा वक्तस्य विकीर्षितं वक्तुमन्यत् प्रधानानां तसाद्यावत्प्रति पालयामि। कदाचित् दमनक समा
यमा व्यापारः छिन्नु मिच्छति। उक्तं च। नत्र [illegible] तद्यावि मवलिनि दुर्वलान्यपि। [illegible]
[illegible] ति नाडवेलि रपि॥ १५ महामति [illegible] र पिशाणेन्यविष्टा संनेजेषि पि। विष्टा सात्रि [illegible]
[illegible] दितनौ तावि वि दाविप॥ १६ एवं [illegible] से प्रधाचि स्थानां नरकचा द्दमनक मन्बाला॥ अथ
[illegible] काकोत च्छिद्र दमनकोऽपि संजीवक [illegible] सकाशं गत्वा॥ पलायमिति परिज्ञाय [illegible]
[illegible] लाप्तानन्तरं माधि तिराणे [illegible] रूपसंधि विग्रहहा [illegible] मपिंगलक [illegible] पात वि
[illegible] ॥ उक्तं च॥ न कोलिन्या [illegible] पावाक्य प्रवर्त्त ते। मंत्रिणां यावदुदाप्ततद्व सनं [illegible]
कमेव॥ १७ [illegible] वकिसत्रिणां। अतएव हि वाक्य ति मेत्रिणां। सापदं
नृपं॥ १८ २ षा [illegible] नयापद्रहिता राजा सविवं नाति वाञ्छति॥ १२

॥ १९ यद्दं विंदति न्निश्चानकार्यनी तेन सहाकृतो धमवन्न [illegible] पिनमाध्यान तुन्नसत्य स्वाकारे यूद मंत्रि न्याय
पूर्वमा। छिन्नः [illegible] मनाकार्य [illegible] राजा पक्षणाय मम मंत्रणा स्था पविष्ट। पिंगलक आह॥ किंद्रष्टं नवनान
[illegible] दमनक णां [illegible] मित्र [illegible] कोऽप्यादा। सत्यंद्दष्टं न विष्यति। दमनक णोक्तं स्वामि
पादैनमेय [illegible] तस्य। उक्तं वीऽपि छल्प मसत्य ग्रुणा वदति तु गुजां॥ दवानां वि
नाशप तस्य [illegible] मम हानिपि तथा वा सर्व। दवमयो राजा मंत्रिनासंपकी र्त्तितः॥ तस्मात्राम
वा सर्वत नवालीकनकर्द्दि वित्॥ २ सर्वादेव मयस्यापि विज्ञाषा प्रातरूपं।
॥ २३ पिंगलकः॥ सत्यं दृष्टं न विष्यति नवना तदी
नोपरि महान्तः कुप्यति। इतिन प्रातन निपातितः॥ यतः॥ तृणानि नान्मूलयति प्रभंजनो मृदूनि नीवि:
प्रणतानि सर्वतः। स्व भाव एवो न्नता वनस्पते यं महान्तमहत्त्वव करोति विक्रमं॥ २४ अपि चा मत्त॥
छलिनमदवारिसुव द्धराग मत्र भ्रमर पादतला हतोऽपि॥ कोपं न याति नितरां न वलोऽपि नागी:
तुल्य बालेन वलवान् परि कोपमेति॥ २५ दमनकः॥ अस्त्येव महात्मानः। वयंत्वपराणस्तथापि स्वामी

यदि [illegible] कथय [illegible] कथयदि। ततो [illegible] नियोनयामि॥ पिंगलक०॥ सोवाच। किं नवानुयो [illegible] एवं कर्तुं
दमनक०॥ किं मया [illegible] बुद्धि [illegible]। ततः [illegible] नार्थे दिर्नदयिर्न पदा नि [illegible]। कार्ये [illegible] हि मा त्यति
यथा बुध [illegible] प्रसाधितं॥ २६ पिंगलक आह। यदि एवं [illegible] समात्य पाद [illegible] अथ [illegible] ति प्रसार ति
यत्तादिकं त्वयैव कार्यमिति निश्चयः। अथ [illegible] नकः [illegible] समापितं [illegible] दिनु [illegible]
पुरः स्वामी पिंगलकः स्वामी कारयति किं निर्गो [illegible] काहत्वा [illegible] नीर [illegible] येति। ततः [illegible]
जीवकः प्रवीनः। [illegible] कौ स्वयं पिंगलकः। द [illegible] मनकः॥ किं स्वामिनं पिंगलकं अपि न जानासि।
ततः क्रोधं [illegible] फलं न [illegible] सि सखा [illegible] अनेन सर्व मृगपरिवृतो वटतले स्वामी पिंगल
कृतामा [illegible] गतः सुमा त्मा [illegible] अनन्यमानः संजीवकः परं विषादमगमत्। [illegible]
वाच साधु समा वासिव [illegible] दृष्ट्वा [illegible] तत्र [illegible] मामेव [illegible] तत्र न यसि। तदस्य दानं [illegible] स्वामी
सकाशात् [illegible] दमनक०। [illegible] तिदितं [illegible] तो निरूपाय [illegible] स्यात [illegible]
मि [illegible] न कथं विक्रमदीपस्य [illegible] विहा। २७ तत्र [illegible] गता [illegible] १२

[illegible] पश्चात् [illegible] यामि। इति तथा अनुष्ठिते दमनकः। पिंगलकस्य काशं गत्वा इदमाह। स्वा
मिन् ततः [illegible] मया [illegible] दम [illegible]
[illegible] एकाकिनं दीर्घं [illegible] समादिष्टः। किं बहुना मम प्रदत्तं क्रीडार्थं [illegible] नमि
दं। पिंगलकः [illegible] तया अधुनाना द [illegible] वता प्रसादं विना [illegible] जिह्वा [illegible] कीर्तिवान् [illegible]
ष्य [illegible] तत्र [illegible] मति। ततस्त्वया किं [illegible] मति स्थितं। दमनकः। स्वामिन् एतदसि स्थितं। यादन
[illegible] स्य पिंगलक [illegible] स्य विषयी [illegible] वान् स्यागतः। प्रायः तिथि
[illegible] पान विचक्षण क्रियासि [illegible] आश्रयेण कालो
[illegible] सहर्षं स्वामिनः सकाशात् [illegible] दक्षिणा दापयित
व्यति। तद् [illegible] स्वामी प्रमाणं। [illegible] पिंगलकः। साधु [illegible] साधुमं [illegible] त्रिय साधु। मम [illegible]
तम [illegible] इति दित्वा [illegible] मया तस्य [illegible] दक्षिणा परं [illegible]
क्षिणाया [illegible] आनीयतामिति। अथ साधु [illegible] तात। अंतः [illegible]

27/1954

१वा प

त्रिरिद्भिः सुपरीक्षितैः। मंत्रिभिर्धार्यते राज्यं सुस्तंभैरिव मंदिरं॥२८ तथा मंत्रिणो निजसंबंधेन निषेद्धाऽसं
निपातकाः कर्म [illegible] प्रकुर्यात्स्व [illegible] प्रकोपो वा नृपस्मिनः॥२९ दमनकः पिंगलकं प्रणम्य संजीवकसकाशं प्र
स्थितः सहर्षमचिंतयत्। यदा मत्प्रसादसमुत्थानः स्वामी [illegible] मर्मा प्रियधन्यतरा मम
।तुक्तं च। अमृतं शिशिरे वह्निरमृतं प्रियदर्शनं। अमृतं राज्यसन्मानममृतं क्षीरभोजनं॥३० अथ
संजीवकसकाशमासाद्य सप्रश्रयमुवाच ।तो मित्र प्रार्थितोसि मया नैव दर्शयसि स्वामी अस्मय
प्रदानं।न हि त्वं [illegible] मिति [illegible] कोमम [illegible] यतः [illegible] पिंगल
स्यापि इति कथयतीयं। [illegible] तु [illegible] ममसक्रीडार्थं तं। तुनस्तु
श्रीनवानीत्वा [illegible] नाना।तत आवां द्वा वपि जनावत्र विहरिष्यावः। [illegible] निदिन सपि
गले [illegible] वयोर्विचो [illegible] तिपरं त्वया राजप्रसादमासाद्य मया सह समयधर्मेण वर्तितव्यं।न
गर्वमासाद्य स्वपु [illegible] यो विवरणीयं। अहमपि तव संकेतेन सर्वं राज्यमधुरममात्यपदवीमाश्रित्य
उरि [illegible] एवं कृते द्वयोरप्यावयो राज्यलक्ष्मीर्भोग्या भविष्यति। यतः। आखेटकवधर्मेण विक्त [illegible] १४

[illegible] दस्यात्या [illegible] तया [illegible] यो न [illegible] मयत गविडि नमाधममध्यम
[illegible] न दंतिलाख्यया [illegible] संजीवक आह॥ [illegible] मतन्॥ साऽब्रवीत्। अस्ति च
[illegible] तत्रैव [illegible] नाम नरपतिः [illegible] रनायकः प्रतिवसति स्म। तनउ
रकार्थेच [illegible] राजापि मोस्य कोट्टपतिश्च। किंबहुना। [illegible] पिनादरू
वञ्चाराष्ट्र [illegible] अथवा स [illegible] न्यामनत। अन्यंचा नरपतिर्दंतिलकारितो [illegible] यातिलो
केऽन नपद दंतिलकार्यस्य [illegible] पार्थिवं [illegible] इति मदं तिविरायवर्धमानेन समानद्वार तिउ
नपदानां [illegible] कार्यकत्वात्र [illegible] वग। [illegible] त्वतिकालदंतिलस्य कदाचिद्विवाहः संप्रवृत्तः। तत्रैते
न सार्वनपुरवासिनो राजसंनिधिलोकाश्च [illegible] सन्मानपुरःसरं [illegible] वस्त्रादिभिः सत्कृता। ततो विवा
हानंतरं राजा सांतःपुरः स्वगृहमानीयाभ्यर्चितः। अथ तस्य नृपगृहसन्मार्जकः [illegible] सोऽपि ततः प्रभृति
तिः [illegible] राजप्रसादहानिः [illegible] चिंतय [illegible] कि
मानन [illegible] किंचित् [illegible] अथवा [illegible]

x कत्रीगोरंभो नाम राजमेव [illegible] पितेन [illegible] उपविष्टो [illegible] विज्ञायाह [illegible]

29
1954

त्रुभम शाङ्कः। कृष्णेति किम [illegible] स्मितो [illegible] कृत्यतिताः पि हि [illegible] किं [illegible] स्ते कुं। अथ क
दाचित्त शत्रुषि गोनिद्रांगतस्य राज्ञः [illegible] र्तिनं कुवीविदमाह। अद्यावृत्ति [illegible] मन तु पृष्ट्वा। यु
द्वाजमहिषीमा [illegible] तितवकृत्वा [illegible] मुखा [illegible] सत्यमनु [illegible] य हवीदति
लेनालिंगिता। इति [illegible] प्रासादे [illegible] जगारण [illegible] मनवला प्रिहा समायाता। तत्र
देव्या किंमया तिहितं। राजा [illegible] रोष्णी। [illegible] गतं [illegible] तिदत्तनिश्च यादा
तिलोः पि। तक्त्रु दाधिदा [illegible] वामसा। लिंगमा [illegible] विष्यति [illegible] मति दिव्या
[illegible] वाय हां [illegible] त्यविबि [illegible] तवाक् रा तिवाव [illegible] मसा [illegible] कारा ति
[illegible] वापाप [illegible] [illegible] मिदि संस्थितं। सुयूट [illegible] वाक्या नुयाम
[illegible] काः। अमंदरुः। उल्पतिमाह मन्यितप [illegible] यन्यं प [illegible] वि त्रमाः। हु [illegible] वितय
[illegible] पाटला [illegible] रूपोजल्पं त्य [illegible] ह्रस्वी [illegible] तः [illegible] तः स्फुट
[illegible] दास्य [illegible] विधि विप [illegible] [illegible] ते वान्यधियाको [illegible] पर माथ [illegible] १५

वीत [illegible] स्या वानानि प्रणतिका। तानां नापगानां महोदधिः। नां सकः सर्वभूतानां
ता। नृपासचा [illegible] समाप्य [illegible] नो [illegible] ना [illegible] ना [illegible] प्रार्थयितानरः। ततनारदतारीणां [illegible] पत्रा
[illegible] माते ना मतु [illegible] र क्रीयमम कामिनी। सतस्या वशगा [illegible] क्रीडा शा [illegible] तासां
याक्या [illegible] का [illegible] मसुगुरु [illegible] पि। करोति यिः कृति लोके [illegible] याति सर्वतः। स्त्रियैवयः
प्रार्थयन्त सा [illegible] कर्षय [illegible] ति। इषद्यक कृतास वी [illegible] म वस्त्र तिया षित। अनर्थ [illegible] ष्या।
णां तयात्परि [illegible] मर्यादाया ममर्यादाः स्त्रिय [illegible] तिसर्वदा। नासां कश्चिद्गम्यो
स्त्रिनासां वय [illegible] तिः। विरूपं [illegible] एवं तं वा [illegible] सामव [illegible] तारक्राः तिजाया [illegible]
मा नारीणां सारकोपथ्य। [illegible] तायाद [illegible] लंबा निंता ब वि तिव [illegible] तः। अलक्ष्म कोपथ्या रक्तानि
पी [illegible] ष। अ वला [illegible] पदे [illegible] निपात्यता। एवं सराजा [illegible] विधं विलप्यतस्तु
तिदंतिलस्य [illegible] पराङ्मुखः संजातः। कि [illegible] तस्य राज [illegible] वे [illegible] निषेधितः। अथ दंतिलः
प्रसादपराङ्मुखं राजानम वलोक्य चिंतयामास। [illegible] प्राप्य [illegible] विषय [illegible] कस्यापारा

31 / 1954

॥संगता॥श्रीतिलकसुंदरं च स्मितं च विमतं कोत्तमराज्ञां प्रियः॥कः कालस्य नगोचरांतरगतः कोर्थीगता
णो रवं कोवाडर्जुनं वा गुरास्तु पतितः कोम ध्यायातः कुमार॥को कि द्वावं हृत का रवम तस्मार्पकांति
ः श्रीसुकामा पद्मातिः॥कीविधं यमद्य पतति विंतारा जामित्रं कनदंश्कृतवा॥अपरमद्या अस्यतू
पातरथवान्पस्यापि राज संबंधितः स्वप्नः ॥ निनातिष्ठकृतं॥तत्किमतत्॥एवं तं तिलकराजवार विष्ठ
मितं विलोक्य मन्माजनकन्ना गारेला ... विहस्य द्वारपाला निदृष्टा वालो लाद्वारपाला राज
प्रसादाधिष्ठिताः वदंतिलः स्वयंति ... ग्रहा सुग्रह कन्नावा तदा नन निवारित नयथात्र
हं तथाप्ययमप्युर्द्धं तं स्ताजिता नवि ... ष्पथः॥ततश्च वादं तिलक स्थितया मासा॥अथवा साध्वि
दत्तस्यात अकली ... त्रिमार्षाः पितृपा ... लायाः श्रमवाता॥अपि सन्मानदीनाः पि समर्वत्रापि द
द्योतं॥अपि का धुरं धारा ... स्याविवृणोति॥सवकः॥यदाप्रोति फलं लोकान् तस्याश्चामपि नुगुणी
। एवं सबकर्ण विधं जिनानां ... हस्तानन संगमानुगत प्रभावः स्वयं हं गवालिनास्तु खागारं समाहृत्य
वश्र ... न सत्कृत्य मन्नी तिवा वा॥स्वमयानदीर्घमस्तु चित्तस्था॥नराजामान तत्पविष्टानगणिधा १६

पमालिकामरागाद्भुताः सेवा ... पि स्वर्गराज्योपभोग इव स्व सुगलमा साद्य परंपरितोषेण ज्ञातसुदा
वासाश्रेष्ठिनुर्जाता॥ततः स्य ऊन सन्मानस्य पदपामसुद्धि प्रभावं॥राजप्रसादं वा॥एव सुकासप
... ग्निः कोतः॥सुतोऽस्य स्तुत्यते॥सद्यः किं नानुति मायाति स्वाकेनायात्यधोगतिं॥अहोसुरह
गी विष्टो वेलायां ... कुलस्य वा अथ यो ... रंजस्यैव गवायोग निद्रां गतस्य राज्ञः सन्मार्जनकोडं॥
ऊर्वन्निद माह॥आः को विवादकोः स्मद्ध ... पात यत्पुरीषो अर्गं ऊर्वन्तु विर्त्तरी नक्षणं करोति॥तत्
श्रुत्वा राजा सविस्मयं तत्सुवावार ... रागारं न किमप्रस्तुतं लपसि॥ईदृक्कर्म करत्वान्
त्वां नव्यापादयामि॥किं त्वया कदापि ... अहं एवं विधं कर्म समाचरंतं दृष्टः॥सा अब्रवीत्॥देव
दृष्टा स्वक्याः रात्रि राज्ञा गारगणानमूत्र मार्जनं कुर्वाणस्य मम बलान्निद्रा समायाता॥तया विष्टेन किं
विकल्पितं॥तत्रावस्थितं त्वप्रसादं कं राज्ञ ... मामपरवज्ञास्यति॥एवं राजा श्रुत्वा चिंतितवान्॥यन्मया
आजन्म पुरीषो अर्गं ऊर्वता कदापि न ... टिकानन किमा॥न कथा अन्य व्यतिकरोऽसंभाव्योमम
नेन व्याहृताः॥तयादं तिलकस्यापि निश्चयः॥तन्मया नसुकृतं कृतं॥य इत्त सवराकाः पमीनिता॥ततादः

33
1954

कष्टकृष्णाणीमेवं वशितं संसाध्यते। तस्मात् प्रमादेन राजकृत्यानि सर्वाणि शिथिलतां व्रजंति। एवम
नेकधा विमृश्य पदोनिलमाहूय निजांगोचरेत रणादिति। संयायाउ ... अधिकारे नियोजय मामामा
नाः इंत्र्रवीमि। प्रयानष्टजयतमनुदिति। संजीवकश्चा ... एवमंत्रितव्य इवनानिहितं। तरदवमा
याकर्तव्यमिति। एवमन्त्रिदिते दमनकश्च ... प्रादाय पिंगलकसकाशमगमत्। आहचादेव एषमया
सपं संजीवकःकश्चानीतो दिवाधुनाप्रमा ... णा। संजीवकोःपि सादरं प्रणम्यअग्रतः सविनयं स्थि
तः। पिंगलकोःपि तस्य पीनायतक ... कुद्मानं नखकुलिशालंकृतं दक्षिणं पाणिमु
परिदत्वा मानपुरःसरः स्वागतवाचा अथित ... वतः। शिवां कुतस्त्वमस्मिन् वने विजने समायातो
ऽसि। संजीवकश्चा ... ईश्वरेण तस्य ... नामदनेवन मिदं। ... ऊनसंवनमानी वादनवात्मवात
... णः स्थितवा ... वांहावपिजतिक्रीडयिष्यावः। ... तिपिरकश्चापिंगलकः सादरं तम् शिव
वां साधुमित्र त्वं ... तांखुनापिनेगा ... सुखेन वने विष्याव। एवमुक्त्वा सकलमृगप
रिवृत्ति ... स्तुमाव ... र्यतदकयद्द्याकच्छापद्मयानादववनं प्रविष्टः। ततःकरटकदम १३

... नराज्य ... स्तुमा। पि ... ष्टीमत्त नयवक्तो। अथवा। साधुं दमत्यंते। यत
... यातननान ... दृष्टया ... पनतसहनसहनसंगवां सवतस्ज सत्यंतंना
... कममीकृतान। संजीवकमाप्यतं कश्चाश्रावगाहनाधुन्यत्रधु द्विपिंगलस्यनअल्पे रिपाढ
... इतिःपिंग ... कोधीमानमथाकृतः यथा राण्यधर्मादियोज्यपयाम्यधर्मेनियोजितः। शेषः
सेवाःपिसगजनोपुरी ... नतस्मिन्निक रटकदमनकावपिअवधानेनलानेन। अन्यथापि
इपराक्रमानाबान्तमार्वाःपिसृपाजनः कुध्राविष्टः कोदृशीकःसंदृष्ट। वक्रं वा। फल
हीनं रूपं ... त्या कुलीनमपिवानेतांसं त्यज्यान्यत्रगच्छति ... दुस्त्रियां ... जाः। तथा च।
अपि सन्नीन संयुक्ताः कुलीना भक्तिः ... त्यराः। वृत्तिभंगा महीपालं त्यक्त्वा यांति सेवकाः।
अन्यच्च। कालातिक्रमणं ... निकृत्यतेनृपतिः। कदाचिन्न संवृत्तिर्मिता अपि सेवकाः।
नयानकवर्लासेवकाएवइत्थंसवंति। अस्मिं सारसमस्तमतद्धगदपितावत्कूणार्थंसामादिनि
रूपायैःक्रियतां। नयथा। दृष्ट्वा नाश्तु परिकोपा अतुराणां विकिसकाः। वणिजा यामिकाणां च मूर्धा

णामपिपंक्तिभाः।प्रमादिनांतथाचोक्तं।निकुरुकाद्दमधिनं।गणिकाकाकस्तेकायस्थेनतथाग्रा
मोचण्डाल्पिनः।सीमादिसञ्जिति।पापिः।श्रेतीक्षातदिवानिशं।छंजांतव्यथाशश्वज्जलजा
जलजाययथा।अथवासाध्वितद्...प्रात।...।खलानांचपरद्रव्यापहारिणां।अतिप्रायान्नो
भिक्षांनिशानदेवावतन्तुगतान्तुगुंवां... शंतावागणपातराधुरुःअर्ह्यफणीतवक्रांवरि
प्पाःशिखी।गिरिमुताभिःहाःपिनागाश ... नोऽश्रुयत्रपरिग्रहास्यधनंनाशं।तारपिस्याऽ
हतत्रास्यस्यकर्षतत्ताविक्रमतोयस्मा ... स्वरूपंदिनता।ततःकुक्कामकुंवापरस्परंक
रकद्दमनकोमंत्रयतः।तत्रदमनकाक्र ... ता।तद्दतावदावोअबधाकर्ममाता।एषपिंगल
कःसंजीवकांतुरक्तःस्वव्यापारपराङ्मुखः ... स्थितःसर्वोपिपरिजनोगतः।तत्किंक्रियतांकोत्र
...।यद्यपिवदविवचनेनकरोति।तथापिस्वामीस्वादोषनाशाय।वाच्यः।उक्तंच।अश्रो
...रिंदव्याम ... पाभिः।यथास्त्रोपलाशायविडुरणंबिकाशुनं।तथापिवामादा
...तरम ... विवाच्यतां...मिमहामात्रैःसमीपगाः।ततश्चविशेषिति

... वकेतसस्व इदमिनंतर्योरा कर्षितः॥दमनकः।सत्यमेतत्।ममायंदो
...सुदंः।भडुसुहन्तर्वयंवापाढरुत्तिना।नापितीपरकार्यीअयोदो
...हतः।वि ...कोपाकथमेतत्।साब्रवीत्।अस्तिकस्मिंश्चिद्विविक्तप्रदेशेमेठायत
न।तत्रदेवशर्माभि... परिव्राजकःप्रति ... वसतिस्म।तस्यानेकसाधुजनदत्तसूक्ष्मवस्त्रविक्र
यवशात्कालेनमहतीवित्तमात्रा ... संजाता।ततोनकस्यविद्विश्वसति।नक्तंदिनंक
क्षांतरान्नांमात्रांनमुंचति।अथ ... वासाधुरदत्तयाते।अषाढभूतिर्नामधूर्तोनडःस्व
मर्जितानांवरकृणा।नाशाडःखव्य ... यंडःखधिगयां।कष्टसंश्रयः॥अथाषाढभूति
र्नामपरवित्तापहारकस्तामर्थमात्रांतस्य ... कक्षांतरगतांलक्षयित्वाव्यचिंतयत्।कथंमया
स्यइयमर्थमात्राहर्तव्येति।तत्रार्थमयाववानर्दिष्टासस्याबाजानांस्रजामि।यतःस्तोयिवविशेष
स्तःकदाचित्तविश्वासमेति॥उक्तंच॥नानिस्पृहःप्रियंब्रूयात्स्फुरेद्वक्तांतयेचकल्पानिःस्पृहोना
धिकारीस्यान्नाकामीमंडनप्रियः॥एवंनिश्चित्यतस्यांतिकमुपगम्यशुवमःशिवायेतिप्र

यारवा।। कार्यमाश्रित्य प्रणम्य सर्वज्ञमयं स्तवा वा संसारं वन्ये संसारः संसारात्स्ये। गिरिनदी वेगोपमं [illegible] लो श्री
समंजी विनश्य [illegible] व्रताया सदृशा रोगाः। ब्रह्म सदृशा मित्र पुत्र कलत्र बंधु वर्ग संयोगाः एवम्।
याःसमया सम्यक्रूपं विज्ञातं। तदिह कर्त्तव्य संसार समुद्रोत्तारणं न विष्णुनीतंतु स्कृत्वा सम्यगुपाय
दा। वस्तुधर्म्याः सियत्सूत्र्या मवयास्य एवं विकल्प क्रियावः। तके वा प्रार्थवियासि यः शोन। मन्त्रो नष्ट तिम
मतिः। धर्म तु श्रुत्कीय माण श्रुत्वा मः कस्य नजायते। आदौ विवेकं ततः काय समं संपद्यते।
रा। अस्मतो उत्तरः कार्य नि ववि [illegible] कदा वनः। यत्र मां संसार सागरोत्तारणे समं पायं दृष्ट
सि। नतु श्रूयतां। सूर्य [illegible] वायदि वाक्यं पिवं उक्तो। पिजटाधरः दीक्षितः शिव मंत्रं गृह्णन् संयोगी।
शित्वा सर्व वन। षट्कर्म [illegible] मंत्रण पुष्प मक मपि सर्वं। लिंगस्य स्रद्धि यारदृष्टा व सद्योः पिजार्थं तां
[illegible] आषाढे [illegible] प्रादि सदा वा सप्रश्रय मिदमाह। भगवन् दीक्षया मे उपदेशं कुरु संतत्वमादेक
[illegible] कशिष्या तिपरं तु रात्रि च वया मम मध्ये न प्राप्त पृष्टं। किं कारणं। येन ति संग
[illegible] तरम [illegible] णि चा कुरु [illegible] व। उमेत्रा त्वगति विनश्यति यस्मि संगा स्तु तो ला [illegible] नातविचारे 19

नक [illegible] : संसारः सत्कामेद् अवासाश्रयानां मित्रा वा प्रणयात् सप्रद्धि स्न यात् [illegible] लोकलोपा
ईदृशा [illegible] मन [illegible] क [illegible] गात्व मां दा उक्तं। न त्वया व्रत प्रदणा नंतरं मे व दो म स्टणकु
[illegible] ये [illegible] तदेवता [illegible] दिदेवाः प्रमां। परत्र हितं न यया उन। अथ यस्तत ज्ञेय व मह
[illegible] कुरुचारा शास्त्र [illegible] वि धितां शिष्यता मनयत। सोः पिटक पात्र सर्व महेनादि परि
व्रर्यया तं परितापमनयन्। पुन स्तथापि सुमिः कर्कोतरा स्मात्रा नमुवति। अथ वेग यति काले
आषाढ व्रति [illegible] तया मासा अहोन कर्थं विजादश मन विश्वायसमनि। तत किं शास्त्रेण।
पिवाध किं वा विषं प्रयच्छामि। किं वा पतु मिव [illegible] या मि इत्य वं चिंतयन् सर्वदेवता
संस्ताः पिशिष्य पुत्रः कश्चित् परित्व मनुवि मंत्रणाय समायातः। आदेवा भगवन् पवित्रा राष्ट्र
ण [illegible] नमम सदा मागम्यता मिति [illegible] न स्तवादेवत्ता मसि आषाढ व्रतिना सह [illegible] नाः प्रस्थितः। अथ
वेग ध्याता रथ्यका पवित्र दी समा याता। तां दृष्ट्वा मात्रा कर्कोत रा द वता [illegible] कं या मध्ये पुत्र ज्ञाति धम
यमा त्वा दर्शा वेन विधाय तदनंतरं आषाढ व्रति मिदमाह। ना आषाढ भूत यावदहं पुरीषो

49
1954

अर्गविश्वस्याग स्त्रा मितावनारण्या कं यायोगेश्वरस्य साबधीनेन रक्षणीयः। उत्तम स्त्रो मनः। आषाढ
कृतिरपि न [illegible] नी कृतनमात्रा मा [illegible] सव रंग स्थितः। तवक्त्रामां पिउ्या [illegible] जितमनाः
सुविश्व श्री या वस्तु पविष्ट स्थिरहति। वस्तु दर्श रामदेव [illegible] अथराष
वृक्षानु [illegible] रमण सरणं इष्या [illegible] सामदत्त
धिरंपत्र लि। तवस्तु का जिह्वा लिल्या मूरंग [illegible] विरूपा [illegible] पिवि
लोकस्य विस्मयतु। आहामंदमतिरयं ठंबु [illegible] कथमपि [illegible] पतिग्या।
तिस्यति तवूनमनृत्य [illegible] नीतिन कंयामि। अथांतरतथ्यवरस्क्रा [illegible] दतलि [illegible]
[illegible] संपातपार्श्वप्रो मृत [illegible] मोल्या। ८ वत्रामपि [illegible] मानो मात्रा [illegible] हि [illegible]
तो [illegible] तिन तिन [illegible] नगरा विधयय्या [illegible] लोक [illegible] मिना [illegible]
प [illegible] वासुषिद्धि नीतिन [illegible] धीतले जिपपान। तनः [illegible] याः पि
सस्तुत्रा यस्य कर्तु मारस्व। [illegible] पाद [illegible] मा वेव पिबा गतः। तेहिहि [illegible] तिव [illegible] ॥ 20

विलप्यंतस्य [illegible] तिमद्योषय [illegible] नीतः श्रोतिः। उस्थितः। एवं [illegible] संध्या समये या किं विस्त्रा ममुसा।
मादा। अथ [illegible] मानु [illegible] यामिघपान [illegible] तिममार [illegible] ।देव
आर्ता प्रि समलोकाय [illegible] अतिथयः। म [illegible] भगा। न कम [illegible] मसाभी
मः। [illegible] मतिथि [illegible] माया ःतिथिः [illegible] जयात स्रोव
वच्चं लतात [illegible] मिम [illegible] मति [illegible] मतानिद
[illegible] तिथिः। याग
तिनाय [illegible] कालि कोःपिन [illegible] प्रियग [illegible] मति
थिमादा [illegible] प्रतिमादेशा [illegible] जनशायर्थी। दितिः [illegible] तिष्ठ। अदंतवक्त [illegible]
तमासवमान [illegible] पित्रां [illegible] लीनमादाय [illegible] मितवदतीदेवदत्त [illegible]
यतीहृदे प्रतस्थे। अथवा माधुर्व दस्य यात्। [illegible] हिंवासः मितपद्म [illegible] संचारो सुनगरवीथीषु। पत्या
विदशायाम [illegible] रंस्यु रथेऽव नवपलायाः। तथाव। यथा कि [illegible] रंपतिमत्तु [illegible] लंमानादरं ज्ञायते

51/1954

बाखा०॥ ।श्रुगु मि चलघु मन्यते का मिन्यग्वियर तत्त्वज्ञः॥ तथा वर्णितिः श्रदद्द तिम ज्ञां शृंगारोः स्त्रीनिवा
टवा क टव ः। वंधुक्याः परि ता षान्स्या दन सीष्टदं यत्या ज्ञल्पतनं ज्ञनमाद्वाविधनमपि प्राणित।
व्यसं दद्द ः। श्रमीक रातितच्छ णा मवलापरच्छन्नषसंरक्षा। श्र घस्य शृंगं गवा दवस्थामेणागता
स्वरणां तस्यां समन्त्या त्पदमाह। नगवन् वांर्वद हं यामा दागतां स्वसखी सत्ता व्यक्त नमा या स्वामि॥
ताव च्छ या मह्लाद ःश्रम स्निन्ना वंप्या।एवम लिधाय शृंगा रं विधि विधा स्थया स्वद्ध व दन्त
द्दि ३० व्रजति। का वनमं मुखा मदविद्ध लां गः स्तुक कचाः पाद २ स्वयं पृहीतम
दतां ३ स्य स्याः पतिः संसुखमपमाथ्यानः। ते वद्दष्टा साकृतात रं व्याधुत्य षष्ट्दं प विश्प
मुश्रु श्रं गारा दा य श्या२ वं मयं सवता। कालि का ःपि तां कृता कुलं शृंगारा पता य मा ना ञ्चितिमा क्य ग्गे
दकू सपरं परयात स्यां श्रप वादे श्रय या मूक सितहृदयः प्राकारे निषूदमानः सदिवार्भितातत श्ला
घा विधा व ष्टितस्य, व लाकय इ पृष्टयां गां धवृत्रा गां पृहं प्रविष्टमाह। ३ अ लिकव स्त्रिना सि। सा श्री
वा वा श्रहं व ज्ञ का ज्ञा दा म म न मषु त्र विनि गता। तक्किं मचयवशा २ प्रसुन वद सि। श्रयं वा साधु वं २१

द त्युर्युते विकल्यं धरिणीपा तं श्राय या वितनजल्पनं। सन्निपातस्य विन्हा निमद्यं सर्वा पि तद्दी यतां क
रेच्छा दः व रत्यां गा स्वजा हानि सराग साः वारुणी संगजा व स्था त्पा हतना प्यत्र रयतां। सा ःपि तत श्रेवा
प्रतिकूल वचनं। वष वि पर्यय वो वलो क्यनामाद। ३ अ लि विरकालान्मयाकृत श्रवापकारः। तद्द
घ स्वयं सजा तं प्रत्ययः। तव यथा वितनि य हं करोमी त्यभिधाय लक्कटं प्रस्तारिस्मा त जरी रशाद
दां विभ्रय स्त्रगा या सद्द बद्धा त्मा ः पि मद विह्वला भि ज्ञाव शा म गा मंज्ञ श्रत्रा तारत स्याः सखीना
पिती। कालिकं निज्ञा व शा गतं विज्ञा यतां गच्छा ऽ ह माह। सखि सदेव दत्र सस्मिन स्था
नेच्यां प्रतीक्षा तु। ननु च्चा घ्रंगम्य ता मिति सा चा हा। पश्चात्क च स्व स्था। नच्क थ मह्वा मि। श्रृंगि
चातं कामिंना। यद त्रा व स्मा रन्न च व्रा स द्द संगमः। सा प्रा हा। सखि म मा मि वं व दा। ना यं कु लटा धर्मः
उक्तं वा। विषम स्त्र स्था ऽ फ लय द ण्व्यव सायो नि श्चा या। यं षां ३ श्रा कुणा मि त्र तेषां मन्यः दे ज्ञा मितंत
न्म। तथा च। संदिग्धं पर लोके जनापवादश्च जगति बहुचित्रः। स्वाधीनपरर मण्याः धन्या नां रूपप फ
लना जः। श्रन्यश्च। यदि न भवति दिवं यो गात् युमा नुविश्रा या ःपि बंधुकी रद्द सि। नि ३ च्च श्रा दशि पद इ नि

वारवा० उक्तं सा तु तदुक्त्वा सा अब्रवीत् । एवमस्त्विति । तद्वचसा नापिनी मां मुक्त्वा सखीबंधनाद्विमोच्य तस्या । स्था
नेयथापूर्वमात्मानं बंधयामास । देवशर्मा कोपोपशमे कृतस्थाने प्रविष्टा । तथा स्थिते कौलिकः कस्मि
न्स्थिते गृहे मस्तकं छेत्स्यामि किं विद्युतः कोपो विप्रस्य भार्यामाह । ... मियां ... दोषिः
कमंगान्नवधारा पिनव ... रूपं वदसि । तदा ... यथा ... किं
विदेवा । तावत्तासांपि ... दद्मा ... तावेनत
पितनतीरु ... मादाय तस्या नापि ...
नर्चारूपं प्रापयिष्यामि इति विलप्य ... दिवशर्मा पिविज्ञाता ...
तत्कामकं तोनष्टनिद्रः सर्वसखीवस्त्रिमप्युपता सापि कौलिक ...
तत्सुखमत्तु यत्कस्मिंश्चिनुहरि ... हमागत्य नापिती मिदमाह । अो यि ... नायं प
त्नाममगतायास्तु स्थितः । नापितो ... विनाशि ... रस्या । ततः ... बधा
आवश्यायं परत्र ... इतियथा तु स्थितं त्वया । पिकौलिक ... ली 22

किमहं ... वदसि । किं त्वया । पिकृतो दुष्टतरं कर्मैतत् । तादिनियहं करोमि । अथ सा ... पा । साधिक्षे
पमिदमाह । विमूढ ... मां ... सतीधर्षयितुं समर्थः । ततः शृण्वंतु सर्वे लोकपालाः । आदित्यचंद्रौ
अवनिलाः ... स्य ... हृदयं मनश्च । ... रात्रिश्च ... वसाध्यधर्मा हिजानाति नरस्य
वृत्तं ... दिमम मनीव ... पर पुरुषानाभिलषितं ... त्वयापि मनासिकां तुद
रूपां ... यदि मम चित्रपरपुरुषस्यत्रांति ... पिनवति । ततो मां ... मस
त्वं ... तदोषो ... त्वया पितमादिशा दुरात्मन्नपश्य ममतीव प्रतिवनताद्रागवना
सिकासंदत्ता । अथ सा बुल्मुकमादाय ... नाव ... नासिकां वक्त्रं तलिरेक प्र
वाद्वमस्तीतमपश्यत् । अथ सविस्मितमनाः । तां बंधनाद्विमुच्य शिरसा तां माराधं चकार । इतः पर्य
ता षयत् । देवशर्मा पितं सर्ववृत्तांतं मालोक्य । विस्मितमना इदमाह । ... नो कमाद । शोवरस्य वया
मायायामायानसुवर पि । बालजन्मनस्यापि सर्वाभ्यायापितो विड् । देसंतं प्रदस्मात्पतारुदंतं प्र
रुदंत्यपि । अप्रियं प्रियवाक्यं ... तं कालयोगतः । इत्युज्ञानावदस्य ... वदवृहस्पतिः । श्री

143044

११२०१

स्वाख्या०

क्तुद्यान विशिष्यते तस्मादुक्ताः कथं हिताः। अत्रतंसत्यमिन्याकः सत्यवापिनेथान्तनं। इतियास्त्राः।
कथं धीरैः संरक्ष्याः पुरुषैरपि। अन्यत्रापंफक्तं। नातिप्रसंगः प्रमदासु कार्यो नेहेद्दुःत्वं स्त्रीषु वि
वर्द्धमानं। अतिप्रसक्तिः पुरुषैर्यतस्याः क्रीडंति काकैरिवलून पक्षैः। अमुनवदंतिवल्गुना प्रदस्य
वशिलतनस्तवतसा। मधुतिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालाहलं महद्विषं। अतएव निपीयतातःधारा।
हृदयं मुष्टिभिस्ताड्यते। मुखं पिधु रवालशावंविति मधुल्लिब्धिः कमलयथालिभिः।
काकंडंप सनयोश्वरत्ननालिकं सुखेष्ट वपताको हिल्पकवसंवायप्रववानमाध्यत्रिके
सूलमा। नीरुद्वं हृदये सचिवकथितम। यायप्रयोगः प्रियया संदोषगुणा गुणोदये इहातः।
स्फमेगाणां प्रियाः। अपि चार्थेसुरवमदंष्ट्र णाजघनांतरवारिणा। सर्वशास्त्राविकिस्य नजमंष्टं
स्ताहिना। अपि च। आभर्क संशयानाम वितय तवनं पत्तनं साहसानां। दोषाणां संनिधानं कपटे
शतमयं [illegible] प्रत्ययानां। दुर्ग्राह्यं यन्महद्भिर्नरवरवृषभैः सर्वमायाकरंडं। स्त्रीयंत्रं केनलोके
विषमसृतमयं धर्मनाशाय सृष्टं। घंटाट संतिकरदेति चकार्य दत्ता विश्वासमयं तिवपंनवविश्वसं। 23

ति। तस्माच्चारणकुलशीलवनासद्विनार्यसमशाकुरिक [illegible] ववर्जनीयाः। कुर्वंति तावत्प्रथमं प्रि
याणियावन्नजानातिनरंप्रसक्तं। ज्ञात्वाथतं मन्मथ पाशबद्धं [illegible] मिषं मीनमिवोद्धरंति। किंचास
मुद्रवीचीवचलस्वभावाः [illegible] सारसव सुहूर्त्तरागाः। स्त्रियः कृतार्थाः पुरुषं निरर्थकं निष्पीडितं
लाक्तकवत्त्यजंति। अत्रांतरे [illegible] समायाष्ट षच्चमतिलालना। आशीर्वनिर्दयचंचल स्त्रीणां दोषाः। सु
लाभजाः। अंतर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः। गुंजाफलसमाकारा योषितः। केनापि
र्मिता। एवमाभकानिषुकानि चिंत यतस्तस्य परिव्राजकस्य निशा कृच्छ्रेणातिचक्रा
म। सा च दूतिका हस्तगत छिन्ननासिका ग्रामगृहं गत्वा चिंतयामास। किमिदानीं कर्तव्यं। क
थमेतन्महच्छिद्रं स्थगयितव्यं। अथ तस्या एवं विचिंतयंत्या भर्त्ता कार्यवशात् राजकुलं पर्युषितः।
प्रत्यूषे च प्रत्यागत्य द्वारदेशस्थोपि रजस्त्याः उत्कंठया नानापौरजनकार्याकुलो गृहमानी यतां क्षुरभांडं य
भांडे [illegible] कर्मकरणाय गच्छामि। सापि छिन्ननासिका गृहमध्ये स्थित्वा कार्यकारणापेक्षया क्षुरभांडात्
क्षुरामकमादाय तस्याभिमुखं प्रेषयामास। सोपि रुषा तस्मात्क्षुरमात्रमवलोक्य कोपाविष्टस्तत्क्षुरं तस्या दिशि प्राक्षिपत्। सा तु क्षुरमालोक्य नदति

श्वारवा॥ खामवतंतुरं प्रादिणा॥एतस्मिन्नंतरे सा ढुष्टा कुट्टिनी बाहु विधार्य फुत्कुर्वती ष्टरा मित्रकामा पापे
मां निजनमम सदा चार वर्जिन्याः पश्यत नासिकाछिन्ना विदितः॥ नत्य शिवाय कांश्च्चेतांतरे राजपुरुषा
च संभूपे नावितं नापितं लकुटप्रहारैः जर्जरीकृत्य दृढं बध्वा तया छिन्ननासिकया धर्माधिकरणं नीतं॥
त्वा सभ्यैः पृष्ट भृत्य अन्रवंतः सतामद्य यदनेन नापितेनापि तेनापराधं विना स्त्री रत्नमेतद्व्यंगि
तं तस्मादस्य यथा युक्तं निग्रह क्रियतां॥ सभ्या सिमस्या कथ्यतां॥ एतेनापि कि मर्थं चायं स्त्री व्यं
गिता॥ किमनया पर पुरुषोऽभिलषि तः॥ उत वा छिन्ना प्राणद्रोहः कृतः॥ किं वा चौर्य कर्म
कृतं॥ न कथ्यतामस्या अपराधः॥ अथ तेनापि तं द्रष्टा ततः पुनः सत्या कथ्यतां॥ अतिसम
स्या मनः द्राजपुरुषाणां [illegible] आततायं निर्दोषा वराकी दूषिता॥ उक्तं च॥ भिन्नमुखस्
वरवर्णः शंकितदृष्टिः सहत [illegible] त्रासः॥ नरकरूपि पापं कर्म संचारितः पुरुषः॥ तथा चात्रायो
तिस्वलितः पादो [illegible] संयुतः ललाटः स्वेदस्य कम्पितरिंगदः दैन्योपाततवचः॥ अधो दृष्टिस्तव
[illegible] पापं प्रोत्साः सतां निष्ठुरं द्रष्टा रिपुः [illegible] ति विविक्त्ः॥ अन्यच्च॥ [illegible] दायादं २५

[illegible] षोऽ कृष्टः स्पष्टवाक्यः सरोषदृष्टिः सभायां वक्ति दर्पः स्वावष्टंभा नरः शुचिः॥ तदेष स्त्रीहि वरित्र
[illegible] णा दृश्यते स्त्री वधपापात [illegible] ततः दलायामारोपणमिति॥ अथ वधस्थानं नीयमानमवा
लोक्य देवशर्मा [illegible] ते धर्माधिकारिणो गत्वा तान् सत्सभ्या न्यायमिष वराको नापिते
वध्यतां सम्प्रति [illegible] तस्य वा मवा कं जंबुको हुडु युद्धेन निति॥ अथैतस्या कथ्य
तो सगवतकथमेतत्॥ ततस्थदेवशर्माति षां त्रयाणामपि वृत्तांतं सविस्तरमकथयत्॥
तदा कर्ण्य सविस्मितास्तेनापि तं विमो च्य मिथ्या प्राहुः॥ अहो अवध्यो ब्राह्मणो
बालस्त्री तपस्वी च रोगी नारकः विदिता व्यंग ता मम मपराधमतत्य पितस्याः पुनः कर्ण
छेदः कार्यः॥ तथानुष्ठिते देवशर्मापि वित्तनाशसमुद्भूत शोक रहितः पुनरपि स्वकीयमवाय
तनमगमत्॥ अतोऽहं ब्रवीमि॥ जंबुको हुडु युद्धेन इति॥ करटक आह॥ एवं प्रवृत्ते पिदेवशर्माति
तोषो दृष्टिना कथंवंचित॥ दमनक आह॥ सुप्रयुक्तस्य दंतस्य ब्रह्माप्यंतेनगच्छति॥ कौलिको
विष्णुरूपेण राजकन्यां निषेवते॥ करटक आह॥ कथमेतत्॥ सोऽब्रवीत्॥ कस्मिंश्चिदधि

स्वारवा॥

रवामवतंकुरं प्रादिणो॥ एतस्मिन्नंतरे सो दृष्टा कुईवाङ्कविधार्य फलं कुर्वती टहा मित्थ कामा पापे

मो च नममसदावारवर्त्तिन्याः पश्यत नासिकाच्छेदो विहितः॥ तत्र विज्ञाय तो अत्रांतरे राजपुरुषा

अन्ये ते नापि तं लकुटप्रहारैर्जर्जरीकृत्य हृदं बद्ध्वा तया छिन्ननासिकया धर्माधिकरणस्थानं नी

त्वा सभ्या ... ... सवंतः सत्ता सदः यदनेन नापितेनापि तेनापराधं विना स्त्रीरत्नमेतदंग

वैकल्यं कृतं तदस्य यथायुक्तं क्रियतां तम् स्मस्याकर्तु॥ एनापित किमर्थं त्वया यं स्त्री वे

मिता॥ किमनया परपुरुषोपात्तिलषि तः उत दृष्टित्वा प्राणद्रोहः कृतः॥ किं वा चौर्यकर्म

समाचरितं तत्कथ्यतामस्या अपराधः॥ अथ तेनापि तेन स्त्री रहितं दृष्ट्वा पुनः सभ्या ऊचुः॥ अहो सत्य

त्यमेतद्राजपुरुषाणां ... पापात्मायं अनेनेयं निर्दोषा वराकी दूषिता तदुक्तं वा॥ भिन्नमुख

स्वरवर्णः शंकितदृष्टिः सह ... ... तः॥ नवति दिपापं कृत्वा स्वकर्मसंत्रासितः पुरुषः॥ तथा चायो

तिस्खलितः पादैर्विवर्ण ... संशु ... ललाटस्वेदवाक् त्वरितगद्गदं तोषा तव वः॥ अधोदृष्टिर्नीव

... ... पापी प्राप्नः सभ्यां त्वं ... दर्गरिहार्य ... ॥ कारातिर्विविक्तः प्राणः॥ अन्यच्च॥ ... दायाद्य

... वि॥ तदेषदुष्टचरित्रल

... तं तेनीयमो नमवो

लोक ... ... वा॥ तीतो सत्तासदस्य न्यायनिषवराको नापिते

वध्यतां सत्पुरुषाः ... तत्श्रूयतामेवं कथं जंबुकोडुडुसुद्धान् इति॥ अथ तेन सत्याकृत्वा

तो सग ववनकथ्यमतत॥ ततश्च देवशर्मा त षां त्रयाणामपि वृत्तांतं सविस्तरमकथयत्॥

तदाकस्य स विस्मितोसेना पितं विमो च्य मिथ्याप्राहुः॥ अहो अवध्यो ब्राह्मणो

बालस्त्रीतपस्वी च रोगनाङ्क॥ विहितावयंग तामशाम पराधमहत्य पितस्याः पुनः कर्म

च्छेदः कार्यः॥ तथानुष्ठिते देवशर्मापि विज्ञानात्मसंस्कृतशोकरहितः पुनरपि स्वकीयमवाय

तनमगमत्॥ अतोऽहं ब्रवीमि॥ जंबुकोडुडुसुद्धान् इति॥ करटक आह॥ यत्प्रात्तोः प्रदेवशर्मा

नोषो ऽदृष्टतिना कथं वं चित॥ दमनक आह॥ सुप्रयुक्तस्यदंभस्य ब्रह्माप्यंतं न गच्छति॥ कौलिको

विष्णुरूपेण राजकन्यां निषेवते॥ करटक आह॥ तत्कथमेतत्॥ सोऽब्रवीत्॥ कस्मिंश्चिदधि

वारवाण॥ ह्यान्तको लिखितरङ्गोपप्रविलसन्तः स्मान्तरता वाजन्मप्रभृति सख्यारोपितो यो। परस्परमतीव।
प्ररूपप्रिय सक[illegible]तविस्तारिणी सदिवशीलन वयतः। अथ कदाचित्[illegible] कस्मिंश्चिद् दिवसे
तीर्थयात्रा मात्रा स्व सहस्त्र। तत्र वन [illegible] वारणसंकुल [illegible] गतजगाहितेनी स्ववरो
त्रामध्ये [illegible] चित्राज कन्यां कारणुकाहृदा सर्व [illegible] सनाथीकृत किंवर्षधरपरिवारितां दवता
दर्शनाय समायाता दृष्टवंति। अथासौ को। लिकस्तां दृष्ट्वा विषादादित [illegible]
इव कामशरैः ईन्यमानः सहसा भूतले नि पपात। अथ तेन तद्[illegible] मौलिकाय रथकारस्य
[illegible] तस्या [illegible] समुद्धृत्य गृहमानाययत्। तत्र च विविधैः शीतोपचारैः
[illegible] कथंचित् सचेतनो बभूव। तेनार्थकारणं पृष्टः।
[illegible] नाम [illegible] आह। वयस्य यद्येवं ततः
[illegible] काष्ठप्रदानेन प्रसादः क्रि
[illegible] दाकर्म बाष्पपिडितमथ २५

[illegible] योऽहं स्पष्टवाक्यः सख्यतः। [illegible] किं [illegible] क्रियतामिति। [illegible]
[illegible] मित्र अथ [illegible] साधनं नाम लौकिक आह। 61
[illegible] विष्णुना [illegible] कौलिक आह। 1954
[illegible] यामसाध्यं [illegible] मरणमाको
[illegible] मित्र [illegible] यनाहमपि तद्[illegible]
[illegible] प्रविशामि। [illegible] मदिष्य। एषामनि
म [illegible]। कौलिक आह। वयस्य [illegible] कन्या कारणुका [illegible] सर्व [illegible] तस्माद्
[illegible] मकर [illegible] विदि [illegible] मिति [illegible] रथकारोऽपि समि
तमिदमाह। वयस्य दिष्ट्या यद्येवं तर्हि सिद्धं नः प्रयोजनं। [illegible] समागमः क्रियतामिति
कौलिक आह। वयस्य यत्र कन्या तत्र [illegible] अन्यस्य प्रवेशो नास्ति तत्र [illegible] पुरुषा
[illegible] कथं मम तया सह संगमः। तत् किं मां मन्यवचनेन विडम्बयसि। [illegible] बुद्धि

श्रुत्वा वा। एवमभिध्यायत तत्क्षणात् कीलासंचरणं विनयं सर्वा ऊसुगलं विराड्जड कदाचित् णाशं
ख चक्र गदा पद्मान्वितं स किरीट कौस्तुभ मेघ रयत्। ततस्तस्मिन् कौलिकः समारुह्य विष्णुचिह्न
चिह्नितं कृत्वा कीलासंचरण विज्ञानेन व्योम्नि व्रजत्। प्रासादे व सप्तमतले विष्णुरूपेण गत्वा क
न्याततः सुप्ता निशीथे राजकन्या मिकांकी च सप्तभूमिक प्रासादप्रान्तरगता सुगन्धसरोवरी कृतानां
देवं मन्यमाना स्वकीयमिथ्या च कौक्ति। नि रंज्य त्थिता वाक्यायतः अक्षिविधिनासेवा। कालि
देवकाः पितदा कम्पमाना सुदेवरूपी रहस्य दाग त्वा तत्रैनामाह। राजपुत्रि सुभगा पिंचाला
मर्षि। अहं तव कृते समुद्राद् सानुरागा लक्ष्मीं विहाय समवागतः। ततः क्रियतां मया सह
संगम इति। सापि गरुडारूढं चतुर्भुजं सायुध कौस्तुभोपेतमवलोक्य सविस्मया शयनादुत्था
य प्राह। भगवन्नहं मानुषी कीटिका। भगवान् त्रैलोक्यपावनो वंदनीयश्च। कथमेतद्युज्य
ते। कौलिक आह। सुभगे सत्यमभिहितं भवत्या। परं किंतु राधा नाम मम भार्या गोपकुलप्रसूता प्र
थममासीत्। सा त्वमत्रावतीर्णा। तेनाहमायातः। इत्युक्ता सा प्राह। भगवन् यद्येवं तन्मे तातं प्रार्थय। मे

२६

पुनरपि कन्यारूपं मां प्रयच्छति। कौलिक आह। सुभगे नाहं दर्शनपथं मानुषाणां गच्छामि। किं पुनरालाप
करणं। त्वं गांधर्वेण विवाहेनात्मानं प्रयच्छ। ना चेत् शापं दत्वा सान्वयं सा च वयं तं पितरं भस्मसात्करि
ष्यामीति। एवमभिधाय गरुडादवतीर्य सव्यपाणिना संगृह्य तां सभयां सलज्जां वेपमानां शय्यायां मनय
त्। ततश्च रात्रिशेषं यावद्वात्स्यायनोक्तवि धिना निषेव्य प्रत्यूषे स्वलक्षितो जगाम। एवं तां नित्य नि
त्यं सेव्यमानस्य कालो याति। अथ कदा चित्कंचुकिनस्तस्या अधरोष्ठप्रवालखंडनं दृष्ट्वा मि
थः प्रोचुः। अहो पश्यतास्या राजक न्यायाः पुरुषोपभुक्ताया इव शरीरावयवाः सं
लक्ष्यन्ते। तत्कथमयं सुरक्षितेऽप्यस्मिन् गृहे एवंविधो व्यवहारः। तद्राज्ञे निवेदयामः। ए
वं निश्चित्य सर्वे समेत्य राजानं प्रोचुः। देव वयं न विद्मः। परं सुरक्षितेऽपि कन्यांतःपुरे कश्चित्प्र
विशति। तद्देवः प्रमाणमिति। तच्छ्रुत्वा राजातीव व्याकुलितचित्तो व्यचिंतयत्। देवीं स्वस्थानं प्रति गत्वा प्राह। देवि
दोषान्वीक्ष्यतां किमेतत् कंचुकिनो वदंति। तस्य दुष्टस्य कृतांतः कुपितः। येनैतदेवं क्रियते। तच्छ्रुत्वा देवी अ
तीव व्याकुली भूता तामवगच्छन्ती तस्य विधिनाधरा नखविक्षतशरीरा रावयवां अपश्यत्। आह च॥

वासवा॥ अथ पापकृत्कल्ले किं तिकि मेवं चील खंडनं कृतं। कोयं कृतांता बलो कितमुमका सामात्यनि। तक
श्रृणुयंगातः पिसत्य। नतुक्षत्वा मापित्र । धीसुखीना सूत्रे। सकलं विमुक्तपं कालिकसूत्रा तेनि व
द्यामा मामापितनुक्ष्वा प्रहसितवदना मुनर्लंकि किन सर्वा मुखे गया राजानसूत्रे। दृव दिसाव
द्धि सा। नित्यमेवनित्यागवता राज्यागमः कलपका पाश्चिष्ट्वैस्यति। तनगांधर्वविवाहेनु साविवा
स्विना। तदद्यत्वया मयारात्रिावानाद्यन। गताद्यांतिद्यीव्यहद्भवः। यतेनममाचुये सदा
लापंकाराति। तनुक्षत्वा हर्षितस्य राज्ञ सहितेनवर्षशास्त्रमायमिवृ कंठ विज्ञमाना। तत
स्तु रात्रि निवृत्ति। त्वा राज्ञीसहिता याता यतस्था गगता सक्तहृष्टियाँ वति ष्टति। तावत्का
डा कृतंशखबक्रगदा पद्मधरं स्वयं यथा कविा। कं किंतावत्प्रात्यं वंतरंत मदृष्टतातमःसुधर्मपुरसा वि
तमिवात्मा नं मन्यमा न या सुत्वा। त्रियता यन्या धन्यतरो मकस्त्वं त्या। यत्त्वं प्रकृतिं ना राजणो सङ्जा तात
तमिद्धा सर्व स्माकंम ता रथाः अधुना जामातुः ता व न सर्वान् सुमतीय हान विष्णुतिं तेनि श्चित्य सर्वा
मीमां धिप मदमर्या दामतिक्रमनका राः तावतं मर्यादा व्यतिक्रमेण गर्भमालोक्य सार्वकमत्यातन २३

[illegible] विंयह [illegible] क्त्वा ना [illegible] त्र सुवा वा पुत्रिच्छयि कुहितरि स्थिता वा किमवं
सुजात। यत्क विषायि वा [illegible] वति [illegible] बाधकः द्य सत्रच्छिया। यथा मम मचाहे व्यापा
दय ति। अथ तया मकालि [illegible] रात्रौ म विनयम निहितः। नगवतच यि जामातरि स्थितेम मत्ता तायतत्र
स्त्रि धरि दृष्यता। नमसु कुंतन प्रसादंक च्चा सर्व चिन्तान व्यापादय। कालिक आह। सुरा [illegible]
स्थ का वा स्त्र स्वव पितुः गात्रवसहि स्थ सा तवा कृ णेना पि सुदर्शन वा कृ सा वा सर्वान निल
मस्मंद ष्टि यामि। अथ गत्वा का लि नसम म स्वदेशः शत्रुनिव्यापिनाः स्पके वलं सरा
जश्री कोराज्य कृतः। तथा पि वासुदेव रूपधरं कालिकम जानत राजा नित्यमेव विशेष
कर्पूराग रु कस्तूरिकादि परिमल विशेषा नानाप्रकारवस्त्रा भरणादिनि पदपुष्पादिनि सु वि
लेपनादि नगवत प्रसादेन त्वं स्त्रा नं तागा र विषयानि। यतोपच। सत्यं न कृत्य सं जातः। तथापि सर्वोपि
ताम्र कारर्जु रितदेहः सं स्त्रा यां कुमरुं मः प्रसुरात्सृतस्थ। तदवंशा चाच्चकालयदु विनि
सौकामि मन्द्रि ध्य मिमि। नतु क्षत्वा कालिकोःपि चिंतयन्। यतस्मान्न गजान मन्मानया सह वियोगा

ते विष्यति। तस्मात् कुरु मा कदाचित् स्वधर्म्म त्यागं श्राकोशो दर्शयामि॥ कदाचिन्मां वासुदेवं मन्यमा
नास्य मां ज्ञांकं राज्ञा यो युधिष्ठिरे पि ते॥ उक्तं च। निर्विण्णा पि मावेण कर्त्तव्यं महतीफलम्। विषं तव
स्मास्प्रदा फटाटोपा न च कुरः॥ अथ वा मम श्रा नार्थं ज्ञ घ्नतस्य सुखं स्फुरतेव ति। तथापि सुंदरतरं॥ उ
क्तं च। गत्वा मथुरां ... पार्थं श्वाम्यर्थे श्रीकृ ... तिः शृणु वा। स्वामिनार्थे ... प्राणान्ते ... लोकाः। स्म.
सनातनः॥ एवं निश्चित्य प्रत्युपदेन धाव ... वं विधाय नाम्रेव ... ममस्थि: शत्रुनिर्दीते
... यिष्यामि। किं बहुना ... ना॥ त्वया पि सह संग्रामं ततः करिष्यामि। परं वा
... यामि ... पिना ... तत्सर्वं ... सिरत्पन सहनगराणि कम्यावाङ्क्या। अहं चाक
... करिष्यामि। पश्चात्तु ... स्वनत्वं ता ... यदि ... मेव ...
यामि॥ न ... पापात्मनो ... गतिः स्यात्। तस्मा ... कर्त्तव्याः। यथा ... दन्यमानाः
... मापितदान ... पि ... तेन्या ... राज्ञापि ... पावाको ... २.
... पर ... सुखं ... कोलिकाः पि मरणं कृत निश्चय ... पपा। २८

... गनगान ... राजादित्यः। अप्रतांडुधिमत्तनाम नारायणेन ... नागतवर्त्तमानं वेदिना
स्मृतमात्रोपि ... तस्य ... निश्चक्रः। ... ना मित्रं यत्नमस्मापणकौलिकाद्यरुमय
युरु ... समाहूत ... राज ... सर्वं ... तेन ... ततः किं कुर्म: ... श्रीभगवा
ना ... अद्य कौलिको मरणं कृत ... या विदि ... तेन ... युद्धार्थं विनिर्गतः। मरतं प्रधानक्षत्रियद्वाराः
... तिधनं ... तस्मिन्नदिने सर्वजिना ... दष्यति। यद्य ... क्षत्रिय ... वासुदेवाङ्गस्थि
... तिपातिताः। ततः परं लोकश्रावेयाः ... ज्ञानं करिष्यति। तत ... ततरं तत्र ... रु मम ...
ड संक्रमणं कृत्वा। अहमपि कौलिकशा ... रीरश्रावर्कं करिष्यामि। यतः सद्यः ... व्यापाद्यति
। ततश्च ... तु वधदा वेयार्मा ... स्यात् । अथ तथेति प्रतिपाद्य गरुडः श्रीभगवांश्च नारायणाय
तु ... रसंक्रमणं कारितं। ततो भगवन्माहात्म्य ... नगागत ... सं कौलिकः ... ख च क्रगदा ... विक्षिप्तः
... वल्लीलयैव सर्वानपि प्रधानक्षत्रियान् निस्तेज सद्गुकारान्तं ... राजा ... परिवृत्य ...
... तिहिताश्च ... सार्वः। पिताञ्च वा। ज्ञातश्च लोकमाध्यप्रवादः। यथा ... विष्णुजामात्र प्रतापेन सार्वभौम

67
1954

पंचाख्या।

वैनिदिनाइति। कौलिकः। पितानुदृष्ट्वा प्रहृष्टचित्तमेनामगमनादवतीर्णः समभ्यावदाउ। मात्यपित।
लोकायत्रगरवास्रचं। कौलिकपत्नीमिति। ततः पृष्टः किं [illegible]। ततः सोऽपि मूलादारभ्यसर्वं श्रा
गत्वैतन्यावदयत्। ततश्च कौलिकमाहसा [illegible] रागरंजितमनुसा [illegible] वधावेदवीयतेजसा
ज्ञासा राजकन्या सकलजगत्प्रत्यक्षविवाह विधिना तस्मै समर्पिता। द्वाभ्यां प्रदत्ता। कौलिको।
पितया माई चाहृस्पर्श रसरूपगंधादिपंव प्रकारं जीवलोकसारं विषयसुखमनुभवत्
कालं निनाय। अत्र श्रूयतां [illegible] स्पदं नस्यति। करटक आह। अथिवंविध
व्यतिक्रमः किं कार्यम् [illegible] जादमम कश्चा। एवं विधःपि समायममेव
[illegible] ष्यति। [illegible] तक्र [illegible] मिहाचारिता एकं दमे
[illegible] इति [illegible]। करटकः। यद्यपि
[illegible] तत्र समथापि
[illegible] कमुत्रयक्षस

[illegible] गतं ग [illegible] राजा दृष्टः। अथ तां द्विधा मुक्तनारायणेन तीताना [illegible] वायसंदंपतीप्रति
[illegible] मंत्रोपि [illegible] नो मि [illegible] पेत्यानि नकुयति
[illegible] पूर्व [illegible] दृष्टकसर्व [illegible] ग्राव्य [illegible] विमंव विश्व
उ। [illegible] कर्तव्यं नवाता [illegible] त्मा कृष्णसर्पो वृक्षविवरं निर्गत्याल्पवयो बालकानि
स कृर्थतत्यवान कथ्यते। तद्वक्राथक [illegible] पापः। [illegible] रत्नायां वपरस्तेग
ता। न मायूर्वृद्धे वास्मि मूत्फार वनसंश्रयः। अन्य [illegible] तत्र [illegible]
निदिनं प्राणसंशयः। सआह। नात्र वि षाद [illegible] कार्यः। नूनं [illegible] उपायेनान्तरेण
वधः स्यात्। उपायेन जयो यादृक्रिपा [illegible] इति। [illegible] अल्पकायःपि नश्यति
[illegible] तां सध्यावाल कृतिबाव [illegible] मस्य [illegible] उत्तमाधममध्यमानामतिलौल्यात् दृष्टकः कश्चित् मृत
क७५ कर्कटग्रहात्। नाह्नवकुः। कथमेतत्। सा ब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्चित्प्रदेशे नानाजलचर
सनाथं सरः। तत्र वकस्तापश्रयात्बकएको वृद्धतावस्थः [illegible] व्यापादयितुमसमर्थ

॥वा॥वा०॥ थी॥ ततश्चक्रुद्धानकं च सरसी तीरं प्रविष्टो मुक्ताफलमद्दशि रक्ष प्रवादिर्धसतलमलिषिंचन्द्रो
दपृष्टः कुलीरकः नानाजलचरसामतः सामत्यतस्य [illegible] विनः सादरमिदमाह भो मामा
मोकिं [illegible] यया आहारहत्त्रिर्नाविष्टीयत॥ कथं त्वमश्रुपूर्णनेत्रा रूपामनिःश्वाससनाथीयतास च आ
ह्य वत्स नन्त्यमुपलक्षितं भवता। यथाद्य मत्स्यादनं प्रति परमविरागतया सांप्रतं प्रायोपवेश
नं कृतं। तेनाहं समीपगतानपि मत्स्यान्न भक्षयामि। कुलीरकस्तु तच्छ्रुत्वा प्राह भो किं तद्वैरा
ग्यकारणं। स प्राह। वत्स अहमस्मिन् सरसि जातो वृद्धिं गतश्च। तन्मयैतच्छ्रुतं यथा
द्वादशवार्षिकी अनावृष्टिः संपद्यते। लग्ना। कुलीरक आह। कस्मात्तच्छ्रुतं। बक आ
ह। दिवज्ञमुखात्। यतः शनैश्चरो रोहिणी शकटं भित्त्वा भौमशुक्रसमायास्यति। उक्तं च वराहमि
हिरेण। यदि भिनत्ति सूर्यसुतो रोहिण्याः शकटमिह लोके। द्वादश वर्षाणि तदा नहि वर्षति
वासवो भूमौ। तथा प्राजापत्ये शकटे भिन्ने कृत्वैव पातकं वसुधा। भस्मास्थिशकलकीर्णा
कापालिकमिव व्रतं धत्ते। रोहिणी शकटमर्कनन्दनश्चेद्भिनत्ति रुधिरोऽथवा शशी। किं वदा ३०

मंगलं:

मि दे निः समागरे संक्षयं गतं [illegible] प्राप्स्यति। तदेतत्सरः स्वल्पतोयं वर्तते। शीघ्रं शोषं यास्यति। अस्मि
न्शोषं गते यैः सहाहं वृद्धिं गतः सदैव क्रीडितश्च ते सर्वे तोयाभावान्नाशं यास्यन्ति। तत्तेषां वियोगं
द्रष्टुमहमसमर्थः। तेनैतत्प्रायोपवेशनं कृतं। सांप्रतं सर्वेषां स्वल्पजलाशयानां जलचरा स्व
स्वजनाशयस्थानमधिजलाशयं गच्छन्ति। केचिच्च मकरगोधाशिशुमारजलहस्तिप्रभृतयः स्वयमे
व गच्छन्ति। अत्र पुनः सरसि ये जलचरास्ते निश्चिंताः संति। तेनाहं विशेषाद्रोदिमि। यद्बी
जशेषमात्रमप्यत्र नोद्धरिष्यति। ततः स तदाकर्ण्यान्येषामपि जलचराणां तत्त
स्य वचनं निवेदयामास। अथ ते सर्वे भयत्रस्तमनसो मत्स्यकच्छपप्रभृतयस्तमभ्युपेत्य
पप्रच्छुः। माम अस्ति कश्चिदुपायो येनास्माकं रक्षा भवति। बक आह। अस्ति अ
स्य जलाशयस्य नातिदूरे प्रभूतजलसनाथं सरः पद्मिनीखंडमंडितं यच्चतुर्विंशत्यापि वर्षाणा
मवृष्ट्या न शोषमेति। तद्यदि मम पृष्ठिं कश्चिदारोहति तदहं तं तत्र नयामि। अथ ते तत्र विश्वास
मापन्नाः तात मातुल भ्रातरिति ब्रुवाणा अहं पूर्वमहं पूर्वमिति समन्तात्परिवव्रुः। सोऽपि दुष्टा

71

19524

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

PAGES STICKED

दर्शय मे तं वीरसिंहं। यतो ऽहं स्वकोपेन तस्योपरि [illegible] भवामि। तच्चोक्तं। भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्र
हस्य फलत्रयं। नास्त्येकमपि यद्येषां न तं कुर्यात्कथंचन॥ यत्र न स्यात्फलं भूरि यत्र च स्यात्पराभवः। न त
त्र मतिमान्युद्धं समुत्पाद्य समाचरेत्॥ शृगाल आह। स्वामिन् सत्यमिदं। परं भूमिहेतोः परिभवाद्वा युद्ध
ते क्षत्रियाः। परं स दुर्गाश्रयः। दुर्गान्निःक्रम्य। वयं तेन विष्कंभिताः। ततो दुर्गगतो ऽसाध्यो भवति
रिपुः। तच्चोक्तं। न गजानां सहस्रेण न च लक्षेण वाजिनां। यत्कृत्यं सिध्यते राज्ञां दुर्गेणैकेन।
विग्रहे। शतमेकोपि संधत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः। तस्माद्दुर्गं प्रशंसंति नीतिशास्त्रवि
चक्षणाः। पुरा गुरोः समादेशाद्धिरण्यकशिपोर्भयात्। शक्रेण विहितं दुर्गं प्रभावाद्विश्वक
र्मणः। तेनापि च वरो दत्तो यस्य दुर्गं स भूपतिः। विजयी स्यात्ततो भूमौ दुर्गाणि स्युः सहस्रशः। दंष्ट्रा
विरहितो नागो मदहीनो यथा गजः। सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गहीनस्तथा नृपः। तच्छ्रुत्वा पांसुरक
आह। ते दुर्गस्थमपि दर्शय तं वीरसिंहं। येन व्यापादयामि। तच्चोक्तं। जातमात्रं न यः शत्रुं रोगं च
प्रशमं नयेत्। महाबलोपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते। तथा च। उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमि ३४

पच्छता समतां [illegible] वर्धयन्स्वावलघुताडनं। सेवकस्य यतेर्दृष्टं वि[illegible] कर्मजः। शी
तक्षपादिक्लेशानि सहते तथापि सेवकः। धनाशया निवार्यस्य नियतिर्धर्म[illegible] ता[illegible] मृदुनाति[illegible]
त[illegible] हीना तिरस्कृता। मोदकेनापि किं तेन निष्पत्तिर्यस्य सेवया॥ संजीवक आह। अहं स्वामिनो
वक्तुमेनं समाह। मित्र स्वामिनं सविवा नां मंत्रे तेन कर्त्तुं न युज्यते। तच्चोक्तं। यो मंत्रं स्वामिनो भि
द्यात्साचिव्ये संनियोजितः। स हत्वा नृपकार्यं तत्स्वयं च नरकं व्रजेत्॥ येन यस्य कृतो भेदः
सचिवेन महीपतेः। तेनाशस्त्रवधस्तस्य कृत इत्याह नारदः॥ तथापि मया त्वत्स्ने
हपाशबद्धेन मंत्रभेदः कार्यः। यत्त्वमस्मद्वचनेनात्र राजकुले विश्वस्तः प्रविष्टः। तच्चोक्तं। वि
श्रंभाद्यस्य यो मृत्युमवाप्नोति कथंचन। तस्य हत्या तदुत्था सा प्राहेदं वचनं मनुः॥ तन्न वापरि पिं
गलकोऽयं दुष्टबुद्धिः। कथितं चाद्य तेन मम चतुष्कर्णतया। यत्प्रभाते संजीवकं हत्वा स
मस्तमृगपरिवारं चिरात्तृप्तिं नेष्यामि। ततः समाकर्ण्य उक्तः। स्वामिन्युक्तमिदं। यन्मित्रद्रोहेण संजीव
कः क्रियते। उक्तं च। अपि ब्रह्मवधं कृत्वा प्रायश्चित्तेन शुध्यति। तद्देहेन विचीर्णेन न कथंचित्सुहृद्द्रु

91/1954

वा.खा.

ङ्ग्द्ः। तन्निमित्तमहं सामार्षणाकः। तेन भवद्भिः सञ्जीवक सार्वतशिष्यतोऽसौ। विश्वस्तस्मिन्नः। तदस्माकं
घातात्किं विरमिति। कथं स्निग्धः परित्यक्तः। तस्मादागमादिविन पायैर्दन्यन्। नवर्तते तस्मिन्नदोषः
स्यात्। उक्तं च। दत्त्वापि कन्यकां वैरी निहन्तव्यो विपश्चिता। अन्योपायैरशक्यो यो हते दोषो न विद्य
ते। सुप्तमेवाशिनां पुत्रं धृष्टद्युम्नः पुरा   यथा। कृत्या कृत्यं न मन्यन्ते क्षत्रिया युद्धि संयुताः। त
स्तं तस्य निश्चयं ज्ञात्वा स्वयमागत्य   पागतः। साम्प्रतं मम विविष्ठासघातकदोषः। न
ईश्वरेति तानिति ब्रूयते इति। कः   सञ्जीवक शृङ्गपातदारुणं वचनं श्रुत्वा मोह
मुपागतः। अथ चेतनां लब्ध्वा सविरा   गमिदमाह। ना साध्विदमुच्यते। दुर्जनगम्या
नार्यः प्रायेणा स्नेहवान् भवति राजा।   कृपणानुसारि च धनं मेघो गिरिदुर्गवर्षी च। अहं हि
संमतो राज्ञो य एवं मन्यते कुधीः। बलीवर्दः स विज्ञेयो विषाणपरिवर्जितः। वरं वनं वरं भैक्ष्यं वरं
भारोपजीवनं। वरं व्याधिर्मनुष्याणां न व्यापारेण सम्पदः। तद्युक्तं मया कृतं यदनेन सह मि
त्री विहिता। उक्तं च। ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलं। तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपु

४१

ष्ट्योः। तथा च। मृगा मृगैः संगमनुव्रजन्ति गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरंगैः। मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सु
धीभिः। समानशीलव्यसनेषु सख्यम्। तद्यदि गत्वा तं प्रसादयामि। तथापि न प्रसादं यास्यति। उक्तं
च। निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति। अकारणद्वेषपरो हि यः पुनः कथं न
रः स परितोषमेति। अहो साधु चेदमुच्यते। तद्ज्ञानाद्वपकारिणां परहितव्यापारयुक्तात्मनां। सं
वायं व्यवहारतत्त्वविदुषां द्रोहे कृतानां   मपि प्राप विस्खलितानांगतिर्यस्मासि हि सर्वविद्वान
वा। तुस्मादंशुपातरिवावनिपाते   वामदोषा कृती। तथा च। नाव सिद्धिरूप कृतम
पि द्विष्यतां याति किं चित्रज्ञा व्यवस्थितैरपि   कृतमपि प्रीयते नोपयाति। दुर्गाह्यश्चा नृपतिमन
४ संनिकनावाश्रयाणां सेवाधर्मः परमगहनोयो   गिनामप्यगम्यः। तत्परिज्ञातं मया। यत्प्रसादमस
हमानैः समीपवर्त्तिभिरेष पिंगलकः प्रकोपितः। तेनायं ममादोषस्यापि एवं वदति। उक्तं च। प्रा
नोः प्रसादमासाद्य न सहन्ते हि सेवकाः। सपत्न्य इव संक्रुद्धाः सपत्न्याः श्रावृत्तेरपि। न भवति विवंय।
गुणवतां समीपवर्त्तिनां तद्गुणोत्कर्षेषां प्रसादो न भवति। उक्तं च। गुणवत्तरपात्रेण छाद्यन्ते गुणिनां

९३
१९५४

पंचाख्या०॥

दर्शय मे तं चौरसिंहं येनाहं स्वाकोपं तस्योपरि क्षिप्त्वा सुस्थो भवामि। उक्तं च। भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्र
हस्य फलं त्रयं। नास्त्येकमपि यद्येषां तं न कुर्यात्कथंचन। यत्र न स्यात्फलं भूरि यत्र च स्यात्पराभवः। न तत्
र मतिमान्युद्धं समुत्पाद्य नाचरेत॥ शशक आह। स्वामिन्सत्यमिदं। स्वभूमिस्थः परित्यज्य युद्धं
तः क्षत्रियाः। परं स दुर्गाश्रयः। दुर्गान्निःक्रम्य। वयं तेन विष्कंभिताः। ततो दुर्गगतो दुःसाध्यो भवति
रिपुः। उक्तं च। न गजानां सहस्रेण न च लक्षे णवाजिनां। यत्कृत्यं सिद्ध्यते राज्ञां दुर्गेणैकेन।
विग्रहे। शतमेकोपि संधत्ते प्राकार स्थो धनुर्धरः। तस्माद्दुर्गं प्रशंसंति नीतिशास्त्रवि
चक्षणाः। पुरा गुरोः समादेशाद्धिरण्यक शिपोर्भयात्। शक्रेण विहितं दुर्गं प्रभावाद्विश्वक
र्मणः। तेनापि च वरो दत्तो यस्य दुर्गं स भूपतिः। विजयी स्यात्ततो भूमौ दुर्गाणि स्युः सहस्रशः। दंष्ट्रा
विरहितो नागो मदहीनो यथा गजः। सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गहीनस्तथा नृपः। ततस्तच्छ्रुत्वा भासुरक
आह। भद्र दुर्गस्थमपि दर्शय तं चौरसिंहं। येन व्यापादयामि। उक्तं च। जातमात्रं न यः शत्रुं रोगं च
प्रशमं नयेत्। महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते। तथा च। उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमि ३४

च्छता। समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यंतावामयः स च। अपि च। उपेक्षितः क्षीणबलोऽपि शत्रुः प्रमाददोषा
त्पुरुषैर्मदांधैः। साध्योऽपि भूत्वा प्रथमं ततोऽसावसाध्यतां व्याधिरिव प्रयाति। तथा च। आत्मनः शक्तिमुद्वी
क्ष्य मानोत्साहं च यो व्रजेत्। शत्रून्हंति स एकोऽपि क्षत्रियान्भार्गवो यथा॥ शशक आह। अस्त्येतत्तथा।
पि तस्य सामर्थ्यमविदित्वा न युज्यते गंतुं। उ क्तं च। अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः। गच्छन्नभि
मुखो वह्नौ नाशं याति पतंगवत्॥ यो बल वान्प्रोन्नतिं याति निहंतुं सबलोऽप्यरिं। विमदः स निव
र्तते शीर्णदंतो गजो यथा॥ भासुर क आह। किं तवानेन। तथापि दर्शय तं चौरसिंहं। य
था व्यापादयामि॥ शशक आह। यद्ये वं तर्हि आगच्छतु स्वामी। एवमुक्त्वाग्रे व्यवस्थितः। ततश्चा
गच्छता येन कूपो दृष्टोऽभूत्तामेव कू पमासाद्य भासुरकमाह। स्वामिन्कस्ते प्रतापं सोढुं
समर्थः। त्वां दृष्ट्वा दूरतोऽपि चौरसिंहः प्रविष्टः स्वं दुर्गं। तदागच्छ यथा दर्शयामीति॥ भासुरक आह।
दर्शय मे दुर्गं। तदनु दर्शितस्तेन कूपः। ततः सोऽपि मूर्खः सिंहः कूपमध्ये आत्मप्रतिबिंबं जलमध्य
गतं दृष्ट्वा सिंहनादं मुमोच। ततः प्रतिशब्देन कूपमध्याद्द्विगुणतरो नादः समुत्थितः। अथ तेन तं

79/1954

वाख्या ॥ शत्रुमध्ये आत्मानं तस्योपरि प्रक्षिप्य प्राणाः परित्यक्ताः। शशकोऽपि हृष्टमनाः सर्वमृगानानंदयति स्म। स च
शशस्यमनो यथासुखं तत्रवने निवसति स्म। अतोऽहं ब्रवीमि। यस्य बुद्धिर्बलं तस्येति। तद्यदि भवान्क
थयति। तत्रापि गत्वा तयोः स्वबुद्धिप्रभावेन मैत्रीभेदं करोमि। करटक आह। भद्र यद्येवं तर्हि गच्छ शि
वास्ते पंथानः संतु। यथाभिप्रेतमनुष्ठी यतां। अथ दमनकः संजीवकवियुक्तं पिंगलकमवलो
क्य तत्रांतरे प्रणम्याग्रे समुपविष्टः। पिं गलकोऽपि तमाह। भोः कस्माच्चिराद्दृष्टोऽसि। दमनक
आह। न किंचिद्देवपादानामस्माभिः प्रयोजनं। तेन नागच्छामः। तथापि राजप्रयोज
नविनाशमालोक्य संदह्यमानहृदय व्याकुलतया स्वयमेवाभ्यागतो वक्तुं। उक्तं च। प्रि
यं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियं। अपृष्टोऽपि हितं ब्रूयात् यस्य नेच्छेत्पराभवं। अथ तस्य
साभिप्रायं वचनमाकर्ण्य पिंगलक आह। किं वक्तुमना भवान्। तत्कथ्यतां। यत्कथनीयमस्ति। स प्राह।
देव संजीवको युष्मत्पादानामुपरि द्रोहबुद्धिरिति। ... मम विश्वासगतस्य रहसि इदमाह। भो दमनक दृ
ष्टा मयास्य पिंगलकस्य सारासारता। तदहमेनं हत्वा सकलमृगाधिपत्यं त्वत्साचिव्यसमन्वितं क ३८

रिष्यामि। पिंगलकोऽपि तद्वज्रसारप्रहारसदृशं दारुणं तद्वचः समाकर्ण्य मोहमुपगतो न किंचिदूचे
। दमनकोऽपि तस्य तमाकारमालोक्य चिंतितवान्। अयं तावत्संजीवके निबद्धरागस्तन्नून
मनेन मंत्रिणा राजा विनाशमवाप्स्यतीति। उक्तं च। एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा
तं मोहात्श्रयते मदः स च मदस्त्वस्य वति निर्विद्यते। निर्विण्णस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतंत्र
स्पृहा स्वातंत्र्यात्नृपतेः स राज्यमथवा प्राणानपि व्यापादयेत्। किमत्र युक्तमिति पिंगलको
ऽपि चेतनां समासाद्य कथमपि तमाह। दमनक संजीवकस्तावत्प्राणसमो भृत्यः।
स कथं ममोपरि द्रोहबुद्धिं करोति। दमनक आह। देव भृत्योऽभृत्य इत्यनैकांतिकमेतत्। उक्तं च।
यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः। अकुलीनः कुलीनो वा स श्रियो भाजनं
नरः। न सोऽस्ति पुरुषो राज्ञां यो न कामयते श्रियं। अशक्ता एव सर्वत्र नरेंद्रं पर्युपासते। पिंगल
क आह। भद्र तथापि मम तस्योपरि चित्तवृत्तिर्न विकृतिं याति। अथवा साध्विदमुच्यते। अनेक
दोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभः। कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः। दमनक आह। अतएव

81/1954

चाख्या ७

दोषात्। उक्तं च। अपरः क्रोधे गुणान्वितोऽपि पोषणं स्वामी संजीवकं निर्गुणं कथमपि निष्कंटकं करिष्यामि। अ
थवा एवं चिंतयसि मद्वाक्येन मया तेन रिपुरुत्पादयिष्यामि। तदस्मात्र सिद्धमिति यतः यं वि
षं तो जीवदर्पादानां त्रेवामांसा शिनः। तद्दि पुरमाधमा असद्वा व्यमनतव ति। तस्माद्दनं दूषा
यित्वा हन्यतामिति। पिंगलक। उक्तोऽसदति य। सर्वगुणवानपि संमदितस्य दोषानवक्तव्यः प्र
तिज्ञा संगतीरुणा। अन्यच्च मयास्यतव वचन तः। यप्रदान दत्ता तत्कथं स्वयमेव व्या
पादयामि। सर्वथा संजीवकोऽयं सुहृद् दस्माकं न तत्प्रति कश्चिन्मन्युरिति। उक्तं च।
इतः संदर्भपात्रं यत्नीतिपवादीतिप्रियं वि षवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतं। आदौ न
वा प्रणयिनां प्रणयो विधेयो दत्तोऽथवा प्रति दिनं परिपोषणीयः। उत्क्षिप्य यत्तु क्षिपति तस्त्र कंपाति
लज्जा उमा। स्थितस्य पतनाद्भयमवनौ स्थितिः। तथा च। उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः। अपका
रिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते। तद्द्रोहबुद्धेरपि मया स्य विरुद्धं नाचरणीयं। दमनक आह। स्वामि
न् नैष धर्मः। यद्द्रोहबुद्धेरपि क्षम्यते। उक्तं च। तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनं। अर्द्धराज्य २६

हरं भृत्यं यो न हन्यात्स हन्यते। अपरं च यस्य सखित्वात्सर्वोऽपि राजधर्मः परित्यक्तः। राजधर्मा
भावात्सर्वोऽपि परिजनो विरक्तिं गतः। यतः संजीवकः शष्पभोजी त्वं मांसादः एवं प्रकृतय
श्च यत्नवावध्यव्यवसायबाह्यं कृतस्मात् मांसाशनं। यदृदितास्ताः स्वच्छायाः। पितास्ताः
त्वविनेश्च वा यस्य संगत्यात् पुनस्तेन क दाविदारवृक्षमतिर्नविष्यति। उक्तं च। यादृशैः सेव्य
ते भृत्यैर्यादृशांश्चोपसेवते। कदाचिन्नात्र संदेहस्तादृक्भवति पूरुषः। तथा च। संत
प्तायसि संस्थितस्य पयसो नाम न ज्ञायते मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्र
स्थितं राजते। स्वातौ सागरशुक्तिसंपुट गतं तज्जायते मौक्तिकं प्रायेणाधममध्यमोत्तम
गुणाः संवासतो जायते। तथा च। असतां संगदोषेण साधवो यांति विक्रियां। दुर्योधनप्रसंगे
न भीष्मो गोहरणे गतः। तथा उक्तं च। गवासिनां नीमवचः श्रेणीति। अहं च राजन्न स्मि निर्गुणवानां प्र
त्यक्षाम स तु न तव तापि हृष्टसंसर्गजा दोषगुणा भवंति। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्। कश्चिद् राजा वने
मृगयां विहरन्पलायित मृगमनु अंगनेनिःप्रासितः। क्वचित्किरातानां पल्लीमध्ये व्रजन् तरुनिब

गा

83/1954

किंन

पंचाख्याण॥ इदं पंजरस्थ शुकस्य वचनमिदमशृण्वन्॥ किरातः शीघ्रं धावंतु २। कं विस्मृत जमश्वारूढमेकाकि
नं सुवर्णं सालंकरणं मार्गगस्थं हन्त्र॥ मादयंतं दृष्ट्वा प्रथमं वस्त्राणि सालंकरणानि नयंतु॥ मा
विलंबध्वं। अथ राजा तद्वचनमाकर्ण्य मावत्र किराताः समायांति तावत् शीघ्रगामिना तुरंगेणैवं
श्वादं ग्रोपरिस्थ ऊर्ध्वपुरतो मुनीनामाश्रमं प्राप्तवान्। तत्र च ... तरुशाखावलंबित पंजरमध्यस्थ
शुकवचनमेवं श्रुतवान्। तात मुनयः याहूतनरमर्घमानीयतां विष्टरं दीयतां। एष महा
राजा समायातो। यत्नपालितमावयम् स्मिन् विज्ञात शुकवचननिवासिनः। न क्रियतामतिथि
धर्मविशेषण। अथ राजा एवं सद्वचनमा कर्ण्य विस्मयाविष्टो वाना वदर्घ पाणि तिष्ठेति तिर्बर्हि
न पुरः सर्वं अश्वादवतीर्य अर्घ पाद्य विष्टरा शानमाप्यनाविति ष्ठथा सत्कृतो यथास्य सर्वैः प्रिय
गतःखिदागतः। ततस्तेन राज्ञा शुक समीपे दृष्टं पो सुप हृतस्य तु किरातशुकः ईद्दृशं धर्मं निष्ठुरं
कर्णी ... इति। अन्तु वचं सुललितं मनोहारिणी कवमति वदसि। तत्किं निमित्तं वद। शुक आह।
शृणु महाराज। तत्कारणं। माता प्येका पिता प्येको मम तस्य च पक्षिणः। अहं मुनिभिरानीतः सचा ३१

मीस्ता यवासिति। गवाशनानां स वचः शृणोतीति॥ इति श्रुत्वा स राजा स्वस्थानं गतः। अतएव संतोनीव
संसर्गं वर्ज्यंति। तथा तदर्थमानस्य विज्ञानशीलस्य प्रदानव्य परिश्रयः। मत्कुणस्य च दोषेण हता मंद
विसर्पिणी॥ पिंगलक आह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्चिन्महीपते मनोरमं शयनस्थानं। तत्र
श्वेततरपटयुगलमध्यसंस्थिता मंदविसर्पिणी नाम यूका प्रतिवसति स्म। सा च तस्य महीपते रक्तमास्वा
दयंती सुखेन कालं नीयमाना तिष्ठति। अन्यदा च तत्र शयने अग्निमुखो नाम मत्कुणः समायातः। अथ तं दृष्ट्वा सा विषण्णवदना प्रोवाच। भो अग्निमुख क
स्मात्त्वमत्रानुचितस्थाने समायातः। तस्मात् यावत्कश्चिद्वेत्ति तावत् शीघ्रं गम्यतामिति। स आह
भगवति गृहागतस्य असाधोरपि न तद्युज्यते वक्तुं। तथा चोक्तं। एह्यागच्छ समाश्वसासनमिदं
कस्माच्चिरात् दृश्यसे। का वार्ता अतिदुर्बलोऽसि कुशलं प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात्। एवं नीचजनेऽपि
युज्यते गृहं प्राप्ते सतां सर्वदा। धर्मोऽयं गृहमेधिनां निगदितः स्मार्तैर्लघुः स्वर्गदः। अपरं मया नेक
मानुषाणामनेकविधानि रुधिराण्यास्वादितानि आहारदोषात् कटुतिक्तकषायाम्लरसास्वा

अग्निमुख नाम

85
1954

मया न कदाचिन्मधुरं रक्तं समास्वादितं । तद्यदि त्वं प्रसादं करोषि । तदस्य नृपतेर्विविधव्यंजना
नान्नपानचोष्यलेह्यस्वाद्याहारवशादस्य शरीरे यन्मिष्टं रक्तं संजातं । तदास्वादनेन सौख्यं संपा
दयामि जिह्वायाः इति । उक्तं च । रंकस्य नृपतेर्वापि जिह्वासौख्यं समं स्मृतं । तन्मात्रं च स्मृतं सारं तदर्थं य
तते जनः । यद्येवं न भवेल्लोके कर्म जिह्वा प्रतुष्टिदं । तन्न भृत्यो भवेत्कश्चित्कस्यचिद्वशगोऽथ
वा । यदसत्यं वदेन्मर्त्यो यद्वासेव्यं च सेवते । यद्गच्छति विदेशं च तत्सर्वमुदरार्थतः ।
तन्मया गृहागतेन बुभुक्षया पीड्यमानेन त्वत्सकाशाद्भोजनं प्रार्थ्यं । तन्न त्वया
एकाकिन्यास्य भूपते रक्तभोजनं कर्तुं युज्यते । तच्छ्रुत्वा मंदविसर्पिणी आह । भो मत्कुण
अहमस्य नृपतेर्निद्रावशं गतस्य रक्तमास्वादयामि । ततः त्वमग्निमुखश्चपलश्च । तद्यदि मया सह
रक्तपानं करोषि । तत्तिष्ठ । अभीष्टतरं रक्तमास्वादय । सोऽब्रवीत् । भगवति एवं करिष्यामि । यावत्त्वं ना
स्वादयसि प्रथमं नृपरक्तं । तावन्मम देवगुरुकृतः शपथः स्यात् । यदि तदास्वादयामि । एवं तयोः परस्प
रं वदतोः स राजा तच्छयनमासाद्य प्रसुप्तः । अथासौ मत्कुणो जिह्वालौल्यात्प्रोत्सुकः जाग्रतमपि तं ३८

मपि तं महीपतिमदशत् । अथवा साध्विदमुच्यते । स्वभावो नोपदेशेन शक्यं कर्तुमन्यथा । सु
तप्तमपि पानीयं पुनर्गच्छति शीततां । यदि स्याच्छीतलो वह्निः शीतांशुर्दहनात्मकः । न स्वभावो
ऽत्र मर्त्यानां शक्यते कर्तुमन्यथा । अथासौ महीपतिः सूच्यग्रविद्ध इव तच्छयनं त्यक्त्वा तत्क्षणादे
वोत्थितः । अहो ज्ञायतामत्र प्रच्छादनपटे मत्कुणो यूका वा नूनं तिष्ठति । येनाहं दष्ट इति । अथ ये
कंचुकिनस्तत्र स्थिताः । ते सत्वरं प्रच्छादनपटं गृहीत्वा सूक्ष्मदृष्ट्या वीक्षांचक्रुः । अत्रांतरे
मत्कुणश्चापल्यात्खट्वांतं प्रविष्टः । सा मंदविसर्पिण्यपि वस्त्रसंध्यंतर्गता तैर्दृष्टा
व्यापादिता च । अतोऽहं ब्रवीमि । न ह्यविज्ञातशीलस्य इति । एवं ज्ञात्वा त्वयैष वध्यः । नो चेत् त्वां
व्यापादयिष्यति । अथवा त्यक्ताश्चाभ्यंतरा येन बाह्याश्चाभ्यंतरीकृताः । स एव मृत्युमाप्नोति
यथा राजा ककुद्रुमः । पिंगलक उ० । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् । अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चंड
रवो नाम शृगालः । स कदाचित्क्षुधाविष्टो जिह्वालौल्यान्नगरमध्ये प्रविष्टः । अथ तं सारमे
या विलोक्य सर्वतः शब्दायमानाः परिधाव्य तीक्ष्णदंष्ट्राग्रैर्भक्षयितुमारब्धाः । सोऽपि तैर्भ

87/1954

पा॰चा॰स्वा॰

मासाः प्राणानयानुत्पाश्च नगरं जवकं प्रविष्टः ॥ तत्र नीलीरसपरिपूर्णं महाभाण्डमासीत् । तत्र सारमे-
यैराक्रान्तो भाण्डमध्ये पतितः । अथ यावन्निष्क्रान्तस्तावन्नीलीवर्णः संजातः । ते तत्रापरे सारमेयाः तं शृगा-
लमजानन्तो यथाभीष्टदिशं जग्मुः । चण्डरवोऽपि दूरतरं प्रदेशमासाद्य काननाभिमुखं प्रतस्थे । न च नीलव-
र्णेन कदाचिन्निजरंगस्त्यज्यते । उक्तं च । वज्रलेपस्य मूर्खस्य नारीणां कर्कटस्य च । एको ग्रहस्तु मीनानां नीलीमद्य-
पयोर्यथा ॥ अथ तं गवलगरलतमालसमप्रभमपूर्वसत्वमवलोक्य सर्वे सिंहव्याघ्रद्वीपिवृकप्र-
भृतयोऽरण्यनिवासिनो भयव्याकुलितचित्ताः समन्तात्पलायनक्रियां कुर्वन्ति । क-
थयन्ति च । न ज्ञायतेऽस्य कीदृग्विचेष्टितं पौरुषं च । तद्दूरतरं गच्छामः । उक्तं च । न यस्य चेष्टितं वि-
द्यान्न कुलं न पराक्रमं । न तस्य विश्वसेत्प्राज्ञो यदीच्छेच्छ्रियमात्मनः ॥ चण्डरवोऽपि तान्भयव्याकु-
लितान्विज्ञायेदमाह । भो भो श्वापदाः किं यूयं मां दृष्ट्वैव संत्रस्ता व्रजथः । तन्न भेतव्यं । अहं ब्रह्म-
णाद्य स्वयमेव सृष्ट्वा अभिहितः । यच्छ्वापदानां कश्चिद्राजा नास्ति । तत्त्वं मयाद्य सर्वश्वापदप्रभुत्वेऽभि-
षिक्तः । तत्र गत्वा तान्सर्वान्परिपालय । इति । ततोऽहमत्रागतः । तन्मम छत्रच्छायायां सर्वैरपि स्था- ३९

यदेव वर्तितव्यं । अहं च ककुद्रुमो नाम राजा त्रैलोक्येऽपि संजातः । ततश्च ते सिंहव्याघ्रपुरःसराः श्वापदाः
स्वामिन्प्रभो समादिशेत्यभिवदन्तस्तं परिवव्रुः । अथ तेन सिंहस्यामात्यपदवी प्रदत्ता । व्याघ्रस्य शय्यापा-
लकत्वं द्वीपिनस्ताम्बूलाधिकारः । वृकस्य द्वारपालकत्वं । ये चात्मीयाः शृगालास्तैः सहालापमात्रमपि
न कृतं । शृगालाः सर्वेऽपि निःसारिताः । एवं तस्य राज्यक्रियया वर्तमानस्य सिंहादयो मृगान्व्या- 84
पाद्य तत्पुरतः प्रक्षिपन्ति । सोऽपि प्रभुधर्मेण सर्वेषां तान्प्रविभज्य प्रयच्छति । एवं गच्छति का- 1954
ले कदाचिद्दूरदेशे शब्दायमानस्य शृगालाः । आकर्णिताः । तेषां शब्दं श्रुत्वा पुलकि-
तनुरानन्दाश्रुपरिपूर्णनयन उत्थाय ता विरोतुमारब्धः । अथ ते सिंहादयस्तं तारस्वरमा-
कर्ण्य शृगालोऽयमिति विज्ञाय सलज्जमधोमुखाः क्षणं स्थित्वा प्रोचुः । भो वाहिता अनेन वयं क्षुद्र-
शृगालोऽयं । तद्वध्यतामिति । सोऽपि तदाकर्ण्य पलायितुमिच्छंस्तत्स्थान एव सिंहादिभिः खण्डशः
कृतो मृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि । त्यक्ताश्चाभ्यन्तरा येन इति । तदाकर्ण्य पिंगलक आह । भो दमनक । कः प्रत्य-
यः अत्र विषये यत्स मामभिद्रुह्यति । दमनक आह । यदद्य ममाग्रे तेन निश्चयः कृतः । यत्प्रभा-

ख्या तपिंगलकं वधिष्यामि। नदेविद्ध प्रत्ययः। अगतावसरं वेलायां आरक्तनयनः स्फुरिताधरो दिशोऽवलोक
यन्ननुचितस्थाने उपविष्टश्चात्र रक्तदृष्ट्या त्वामवलोकयति। तदेवं ज्ञात्वा यदुचितं तत्कर्त्तव्यमिति। कथयि
त्वा संजीवकसकाशं गतः। तं प्रणम्य उपविष्टः। संजीवकोऽपि मंदाकारं मंदगत्या समायांतं तं दृष्ट्वा
सादरतरमुवाच। भो मित्र स्वागतं चिराद्दृष्टोऽसि। अपि शिवं भवतः। तत्कथय। येनादेयमपि
गृहागताय प्रयच्छामि। [illegible] यास्य विविक्तं [illegible] स्पाद्य इह तले। आगतो मित्र
हे येषां कार्यार्थं सुहृदः [illegible]। [illegible] कस्मात् कथं शिवं तेषां। सेवकजनस्य संपत्तयः
परायत्ताः सदा चित्तं अनिर्वृतं स्वजीवितेऽपि [illegible] विश्वासो यथा तेषां राजसेवकानां। तथा च। सेवया धन
मिच्छद्भिः सेवकैः पश्य यत्कृतं। स्वातंत्र्यं यच्छरीरस्य मूढैस्तदपि हारितं। तावज्जन्मातिदुःखाय ततो
दुर्गतिता सदा। तत्रापि सेवया वृत्तिरहो दुःखपरंपरा। जीवंतोऽपि मृताः पंच श्रूयंते किल भारते। द
रिद्रो व्याधितो मूर्खः प्रवासी नित्यसेवकः। नाश्नाति स्वेच्छया स्वस्थो विनिद्रो न प्रबुध्यते। न निःशंकं वचो
ब्रूते सेवकोऽप्यत्र जीवति। सेवा श्ववृत्तिराख्याता यैस्तैर्मिथ्या प्रजल्पितं। स्वच्छंदं चरति श्वात्र सेवकः ३ ४०

परशासनात्। भूशय्या ब्रह्मचर्यं च कृशत्वं लघुभोजनं। सेवकस्य यतेर्यद्वत् विशेषः पापधर्मजः। शी
तातपादिकष्टानि सहते यानि सेवकः। धनाय तानि चाल्पानि यदि धर्मान्न मुच्यते। मृदुनापि सुवृत्ते
न सुमृष्टेनापि हारिणा। मोदकेनापि किं तेन निष्पत्तिर्यस्य सेवया। संजीवक आह। अथ भवान् किं
वक्तुमना। सोऽब्रवीत्। मित्र सचिवानां मंत्रभेदं कर्तुं न युज्यते। उक्तं च। यो मंत्रं स्वामिना दत्तं
[illegible] प्रकाशयति यो जितः। स हत्वा तत्कार्यं नरकं व्रजेत्। येन यस्य कृतो भेदः
सचिवेन महीपतेः। तेनाशस्त्रवधस्तस्य कृत इत्याह नारदः। तथापि मया तव स्नेह
पाशबद्धेन मंत्रभेदः कार्यः। यत्त्वं मम वचनेनात्र राजकुले विश्वस्तः प्रविष्टः। उक्तं च। वि
श्रंभाद्यस्य यो मृत्युमवाप्नोति कथंचन। तस्य हत्या तदुत्था सा प्राहेदं वचनं मनुः। तत्तवोपरि पिं
गलकोऽयं दुष्टबुद्धिः। कथितं चाद्यानेन मत्पुरतश्चतुः कर्णतया। यत्प्रभाते संजीवकं हत्वा सम
स्तमृगपतिवारं चिरात्तृप्तिं नेष्यामि। ततः स तेनोक्तः। स्वामिन्न युक्तमिदं। यन्मित्रद्रोहेण संजीव
कः क्रियते। उक्तं च। अपि ब्रह्मवधं कृत्वा प्रायश्चित्तेन शुध्यति। तद्देनन विशीर्णेन न कथंचित्सुहृद्

x 91/1954

वारवाण

कुरु:॥ तत्स्थिनाहं स्वामार्षणाकृः। तो[illegible]डेसौ [illegible]कस्यावतशिष्यतोऽसौ विर्यमांसाशिनः। तदस्माकं
घ्नाता विकं विरमिति। कथं स्त्रिकृतपस्थाने। मस्माकोमादि लिम पाप्यैर्हन्यते। नवरूते तस्मिन्नदोषः
स्यात्। उक्तं च। दृष्वा पिकन्यको विरीनिहं त्र्याविश्वित। अन्योपाय रंवाक्यो यो हते दोषो न विद्य
ते। सुखसौ वाडोण पुत्रेण धृष्टद्युम्नः धरा यथा॥ कस्पा कल्पंन मस्मिन्नकृत्रिया। कृष्टि संयुक्तः। त
दहं तस्य त्रिश्चयं ज्ञा चा च समकाल सु पागतः। सौप्रतं मना स्थिति स्वासघातकदोषः। स
ईश्वपति तानि तकुरुष्ये ति। ऊप संजीवकसहचूपान दारुणं वचनं श्रुत्वा मोह
मुपागतः। अथ चेतनां लब्धा सावेरा ग्यमिदमाह। ता साधुरिदमुच्यते॥ दुर्जनगम्या
नार्यः प्रायेण प्रस्तवान् भवति राजा। कृपणानुसारि च धनं मेघो गिरिदुर्गवर्षी च॥ अहं हि
संमतो राज्ञो य एवं मन्यते कुधीः। बलीवर्द्दः स विज्ञेयो विषाणपरिवर्जितः॥ वरं वनं वरं भिक्षं वरं
भाराप जीवनं। वरं व्याधिर्मनुष्याणां नाधिकारेण संपदः॥ तद्युक्तं मया कृतं। यदानेन सह मि
त्री विहिता। उक्तं च। ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलं। तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्ट वि ४१

पुष्टयोः॥ तथा च। मृगा मृगैः संगमनुव्रजंति गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरंगैः। मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सु
धीभिः। समानशीलव्यसनेषु सख्यं। तद्यदि गत्वा तं प्रसादयामि। तथापि न प्रसादं यास्यति। उक्तं 93
च। निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति। अकारणद्वेषपरो हि यो हि यः कथं न 1954
तं परितोषमेति। अहो साधु चेदमुच्य ते। भक्तानामुपकारिणां परहितव्यापारयुक्तात्मनां। से
वासंव्यवहारतत्वविदुषां द्रोहच्युतानाम पि। व्यापत्स्खलितान्तरेषु नियतं सिद्धिर्भवेद्वा न
वा। तस्मादम्बुपतेरिवावनिपतेः सेवा सदा शंकिनी। तथा च। भावस्निग्धैरुपकृतम
पि द्वेष्यतां याति किंचित् शाठ्यादन्यैरप कृतमपि प्रीयते चापयाति। दुर्ग्राह्यत्वान्नृपतिमनसां
सं नैकभावाश्रयाणां सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः। तत्परिज्ञातं मया। यत्प्रसादमस
हमानैः समीपवर्त्तिभिरेष पिंगलकः प्रकोपितः। तेनायं ममादोषस्यापि एवं वदति। उक्तं चात्र
न्ताः प्रसादमासाद्य न सहन्ते हासवकाः। सपत्न्य इव संक्रुद्धाः सपत्न्याः श्रावकं तरपि। भवति विवंय
गुणवतां समीपवर्तिनां तद्गुणैः स्वकीयां प्रसादोन्नतिः भवति। उक्तं च। गुणवत्तरपात्रेण छाद्यते गुणिनां

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

PAGES STICKED

पंचाख्या०

तोऽपि साधुवादः शृगालद्वयमपसर यावदहं स्वामिनं विज्ञपयामि । तथानुष्ठिते शृगालः सादरं प्रणम्योपवि-
ष्टः । स्वामिन्मम मांसेन स्वप्राणयात्रां विधाय ममोभयलोकप्राप्तिं कुरु । उक्तं च । स्वाम्यायत्ताः स-
दा प्राणा भृत्यानामर्जिता धनैः । यतस्ततो न दोषोऽस्ति तेषां ग्रहणसंभवे ॥ अथ तच्छ्रुत्वा द्वीपी प्राह । भो
साधूक्तं भवता । परं भवानपि स्वल्पकायः । स्व- ज्ञातिश्च । नखायुधश्च । उक्तं च । नाभक्ष्यं भक्षयेत्
प्राज्ञः प्राणैः कंठगतैरपि । विशेषात्तद- पि स्तोकं लोकद्वयविनाशकं ॥ तद्दर्शितं त्वयात्मनः ।
कौलीन्यं । अथवा साधु चेदमुच्यते । एतदर्थं कुलीनानां नृपाः कुर्वंति संग्रहं । आदि-
मध्यावसानेषु न ते गच्छंति विक्रियां ॥ तदप- सर तावदहं स्वामिनं विज्ञपयामि । तथानुष्ठिते
द्वीपी प्रणम्य मदोत्कटमाह । स्वामिन् क्रियता- मद्य मम प्राणैः प्राणयात्रा । दीयतामक्षयो वासः स्वर्गे
मम । विस्तार्यतां क्षितितले प्रभूतं यशः । तन्नात्र विकल्पः कार्यः । उक्तं च । मृतानां स्वामिनः कार्ये भृत्या-
नामनुवर्तिनां । भवेत्स्वर्गेऽक्षयो वासः कीर्तिश्च धरणीतले ॥ तच्छ्रुत्वा क्रथनकश्चिंतयामास । एति-
र्वत्तैः सर्वैरपि शोभनवाक्यान्युक्तानि । न चैकोऽपि स्वामिना विनाशितः । तदहमपि प्राप्तकालं वच- ४७

मि । विज्ञप्तं । येन मद्वचनमेते त्रयोऽपि समर्थयंति । ततः सत्यमुक्तं भवता । परं भवानपि नखायुधः ।
तत्कथं त्वं मे स्वामी भक्ष्यति । उक्तं च । मनसापि स्वजात्यानां योऽनिष्टानि प्रचिंतयेत् । भवंति तस्य तान्ये-
वेह लोके परत्र च । तदपसर यावदहं स्वामिनं विज्ञपयामि । तथानुष्ठिते क्रथनकः । स्थित्वा
प्रणम्योवाच । स्वामिन्नेते अभक्ष्या भवतां । तन्मम प्राणैः प्राणयात्रा विधीयतां । येन ममोभयलोक-
प्राप्तिर्भवति । उक्तं च । न यज्वानोऽपि ग- च्छंति तां गतिं नैव योगिनः । यां यांति प्रोज्झितप्राणाः स्वाम्य-
र्थे सेवका नराः ॥ एवमभिहिते तेन स शृगालचित्रकाभ्यां विदारितोभयकुक्षिः क्रथ-
नकः प्राणानत्याक्षीत् । स च तैः क्षुद्र- पंडितैः सर्वैर्भक्षितः । अतोऽहं ब्रवीमि । बहवः पंडिताः
क्षुद्रा इति । संजीवक आह । भद्र क्षुद्र- परिवारोऽयं राजा मया संपरिकल्पितः । उक्तं च । अशुद्धप्रकृ-
तौ राज्ञि जनता नानुरज्यते । यथा गृध्रसमासन्नः कलहंसः समाचरेत् । तथा च गृध्राकारोऽपि से-
व्यः स्याद्धंसाकारैः सभासदैः । हंसाकारोऽपि संत्याज्यो गृध्राकारैः स तैर्नृपः । तन्नूनं मामा-
प्रति केनचिद्दुर्जनेनायं प्रकोपितस्तेनाप्रीतिं वदति । अथवा नैतत्पतते । उक्तं च । कं स विषेण व

99/1954

पं॰ख्या॰॥

कांस्तूं स्थानं न विघ्नपति। तथा चोत्क्षिप्य टिट्टिभ स्तिष्ठति भंगभयाद्दिवः॥ अथ सा गत्वा च स्थितेति। किं वितुरमालोकितुं तत्र
त्रायते राज्ञ तथा तीव्रमानं चिंता कांत विस्मयं मे रक्षतु॥ अहो वक्ता का। किमपि पक्ति स्थानीयते
पञ्चपथा॥२॥ अथ सा तत्पां कालेन जलमाकर्ण्य कं त्रुयी वक्राद। तोविकी कोलाहलं लोकेन माज्य
ह्रीतिक पतितः। पीरः षडत्राः इति॥ अनेनाहं त्रयं मीमि। इह हरितकामां नामिति तथा च। अनाग
तविधाता च प्रत्युत्पन्नमति यद्भविष्य॥ ह्रा ... रवतीसुखामधात तयद्भविष्यो विनश्यति। टिट्टि
भ आह। कथं तत्। सोऽब्रवीत्। क ... स्मिंश्चिज्जलाशये अनागतविधाता प्रत्युत्पन्नम
तिर्यद्भविष्यश्चेति त्रयो मत्स्याः संति। अ ... थ कदाचित्तं जलाशयं दृष्ट्वा गच्छद्भिर्मत्स्यजीवि
भिरुक्तं। यदहो बहुमत्स्योऽयं ह्रदः। कदा ... चिदपि नास्माभिरन्वेषितः। तदद्याहारवृत्तिः संजाता
संध्यासमयश्च संवृत्तः। ततः प्रभातेऽत्रागंतव्यमिति निश्चयः। अतस्तेषां तत्कुलिशपातोपमं वचः
समाकर्ण्य अनागतविधाता सर्वान्मत्स्यानाहूयेदमूचे। अहो श्रुतं भवद्भिर्यन्मत्स्यजीविभिरभिहितं।
तद्रात्रावपि किंचिन्नद्यतां समीपवर्ति सरः। उक्तं च। अशक्तैर्बलिनः शत्रोः कर्तव्यं प्रपलायनं। संश्रि ४७

तव्योऽथवा दुर्गो नान्या तेषां गतिर्भवेत्। तन्नूनं प्रभातसमये मत्स्यजीविनोऽत्र समागम्य मत्स्यसंक्षयं
करिष्यंति। एतन्मम मनसि वर्तते। तन्न युक्तं सांप्रतं क्षणमप्यत्रावस्थातुं। उक्तं च। विद्यमाना गतिर्येषाम
न्यत्रापि सुखावहा। ते न पश्यंति विद्वांसो देशभंगं कुलक्षयं। तदाकर्ण्य प्रत्युत्पन्नमतिः प्राह। अहो
सत्यमभिहितं। ममाप्यभीष्टमेतत्। तदन्यत्र गम्यतामिति। उक्तं च। परदेशभयाद्भीता
बहुमाया नपुंसकाः। स्वदेश एव निधनं यांति काकाः कापुरुषा मृगाः। यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स क
स्मात्स्वदेशरागेण हि याति नाशं। तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापु
रुषाः पिबंति। अथ तत्समाकर्ण्य प्रोच्चैर्विहस्य यद्भविष्यः प्रोवाच। अहो न भवद्भ्यां मंत्रितं स
म्यगेतदिति। यतः किं वाङ्मात्रेणापि तेषां पितृपैतामहीकमेतत्सरस्त्यक्तुं युज्यते। तद्यद्यायुः
क्षयोऽस्ति तदन्यत्र गतानामपि मृत्युर्भविष्यत्येव। उक्तं च। अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दै
वहतं विनश्यति। जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति। तदहं न यास्यामि।
भवद्भ्यां च यत्प्रतिभाति तत्कार्यं। अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा अनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिश्च नि:

त्रिवृतिष्ठत्। अत्रांतरे तस्याः प्रलापान् श्रुत्वा काष्ठकूटो नाम पक्षी तस्याः परमसुहृत् तद्दुःखदुः
खितोऽभ्येत्य तामुवाच। भगवति किं वृथा प्रलापेन। उक्तं च। नष्टं मृतमतिक्रांतं नानुशोचंति पंडिताः। पंडि
तानां च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः॥ तथा च। अशोच्यानीह भूतानि यो मूढस्तानि शोचति। स दुःखे
लभते दुःखं द्वावनर्थौ निषेवते॥ अन्यच्च। श्लेष्माश्रु बांधवैर्मुक्तं प्रेतो भुंक्ते यतोऽवशः। तस्मा
न्न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः॥ च टिका प्राह। अस्त्वेतत्। परं दुष्टगजेन मदान्मम संता
नक्षयः कृतः। ततो यदि मम त्वं सुहृत् सत्यः। तदस्य गजापसदस्य कोऽपि वधोपायश्चिंत्य
ताम्। यस्य वितानेन मे संततिविनाशदुः खमपसरति। उक्तं च। आपदि येनापकृतं येन च हसितं दशासु
विषमासु। अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये॥ काष्ठकूट आह। भवति सत्यम
भिहितं भवत्या। उक्तं च। स सुहृद्व्यसने यः स्यात् स पुत्रो यस्तु भक्तिमान्। स भृत्यो यो विधेयज्ञः सा भा
र्या यत्र निर्वृतिः॥ तत्पश्य मे बुद्धिप्रभावं। परं ममापि सुहृद्भूता वीणारवा नाम मक्षिका। तत्तामाहू
यागच्छामि। येन स दुरात्मा दुष्टगजो वध्यते। अथासौ चटिकया सह मक्षिकामासाद्य प्रोवाच। ४८

भद्रे ममेष्टा चटिका केनचिद्दुष्टगजेन पराभूता अंडस्फोटनेन। तत्तस्य वधोपायमनुतिष्ठतो मे साहाय्यं
कर्तुमर्हसि। मक्षिकाप्याह। भद्र किमुच्यतेऽत्र विषये। उक्तं च। पुनः प्रत्युपकाराय मित्राणां क्रि
यते प्रियं। यत्पुनर्मित्रमित्रस्य कार्यं मित्रैर्न किं कृतं॥ सत्यमेतत्। परं ममापि भेको मेघनादो नाम
मित्रं तिष्ठति। तमप्याहूय यथोचितं कुर्मः। उक्तं च। हितैः साधुसमाचारैः शास्त्रज्ञैर्मतिशालिभिः।
कथंचिन्न विकल्पंते विद्वद्भिश्चिंतिता न याः। अथ ते त्रयोऽपि गत्वा मेघनादस्याग्रे समस्तं वृत्तां
तं निवेद्य तस्थुः। अथ स प्रोवाच। कियन्मात्रोऽयं गजो वराको महाजनस्य कुपितस्य कुपित
स्य तन्मदीयो मंत्रः कर्त्तव्यः। मक्षिके त्वं गत्वा मध्याह्नसमये तस्य मदोत्कटस्य गजस्य कर्णे वीणा
रवशब्दं कुरु। येन श्रवणसुखलालसो निमीलितनयनो भवति। ततश्च काष्ठकूटचंच्वा स्फो
टितनयनोऽंधीभूतस्तृषार्त्तो मम गर्त्ततटाश्रितस्य सपरि राज्ञः श्रियं कुलं [illegible] प्राणान् नाशयति वर्त्तिता
राजा बंधुरबंधूनां राजा चक्षुरचक्षुषां। राजा पिता च माता च सर्वेषां न्यायवर्त्तिनां॥ फलार्थी पार्थिवो
लोकान् पालयेद्यत्नमास्थितः। दानमानादितोयेन मालाकारोऽंकुरानिव॥ यथा बीजांकुरः सूक्ष्मः प्रय

109
1954
89.9

प्र.आख्या.॥ केनापि रक्षितः। फलप्रदो न विद्यते कालेन तद्वृक्षस्य कस्य कुरक्षितः। हिरण्यधान्यरत्नानि यानानि विविधानि च।
तथान्यदपि यत्किंचित् प्रजानां स्यात्सुखावहम्॥ अथैवं गरुडः समाकर्ण्य तद्वचः खड्गः खिन्नः कोपावि-
ष्टश्च व्यचिंतयत्। सत्यमुक्तं मुनिभिः पक्षिभिरेव। न दृष्टं गत्वा तं समुद्रं शोषयामः। एवं चिंतयत एव तस्य
विष्णुदूतः समागत्याह। भो गरुड त्वां भग- वता नारायणेनाहं तव पार्श्वे प्रेषितः। देवकार्येणाग-
तमद्यानुभगवत्वं यास्यतीति। तत्समाहरमा- गम्यतां। तत् श्रुत्वा गरुडः साभिमानं प्राह। भो दूत किं
मया कुलरूपेन तस्य वाहनं करिष्य- सि। तद्गत्वा तं वद। यदान्यो हि त्वा वाहनाय सम-
र्थस्थानं क्रियतां। मदीयानमस्कारो वा। भगवन्॥ उक्तं च। त्यागे विनिगुणानां यस्यद-
ते स्वावतपंक्तितः। न हि तस्मात्फलं किं विष्णु- सुरूपाद्विपराद्विवा इतश्च। वा ततो विना तयक दापि
अपि भगवंतं प्रति दूतो निवेद्य। तत्किं कथय किं तेन भगवन्मामपमानं स्थानं दत्तं। गरु-
डेनोक्तं। भगवदाश्रयस्थले तस्य समुद्रेणास्मदिदिवांड निश्चपहृतानि। तदपि न किमपि। तदर्थं भ-
गवता न तु त्वत्पक्षपक्षनिश्चयः आयावायुः। ततः तं तत्र गत्वा न वता जनितः सभी पंतथ्यं। अथ दू- ५०

तस्य वचनश्रवणाद्युक्तरूपितं विना कार्यं विज्ञाय भगवान् चिंतयामास। अहो स्थाने कोपाविष्टो वैनतेयस्तात- 111
तस्मात् स्वयमेव गत्वा सम्मानपुरःसरं तमानयामि। उक्तं च। लक्षं शाकं कुलीनं चैनतृक्षक्षुण्णपमानाय 154
तत्पुत्रवल्लालनात्स्निग्धप्रियस्य श्वेतश्च यश्चात्मनः। अन्यच्च। राजा तुष्टोऽपि। इत्येवं संप्रधार्य
रुक्मपुरोवनात्तयसकाशं सत्वरमगम- त्। विनतायाः पितृहायान्तःगतं तमवलोक्य त्रपा-
धोमुखः प्रणम्यावाच। भगवन् चदा- श्रायन्मकेन समुद्रेणमम कृत्यस्य पांडान्यपहृत्याम-
पमानस्थानं दत्तं। परं युष्मल्लज्जयाहं तं- कालं तानानयामि। इत्थितः। स्वामिन वानस्तु
पिप्रसारो मदीयस्ते। उक्तं च। यन स्याल्लघु- ना वाप्यपीडा विना प्राणा ते वता। प्राणत्यागेऽपि तं
मन्त्रकार्यकुलसेवकः। तच्छ्रुत्वा भगवाना- ह। भो विनतायस्य सत्यमभिहितं त्वया। उक्तं च।
त्वापराधजो दंडः स्वामिना ज्ञातव्यतां। ततलङ्का पितस्यो स्वातत्वं तस्य यथा पुत्र तदा गच्छ। य-
नांडानि समुद्रादादाय टिट्टिभं संभावयामः। अमरावतीं गरुडः। तया वोहितः समुद्रो भगवता
निर्भर्त्स्य। अयं शरं संधायाभिहितः। भो दुरात्मन् टीयतां टिट्टिभांडानि। नो चेत् स्थलतां नयामि।

…वास्वा॰ ततः समुद्रेण सत्त्वेन टिट्टिभाण्डानि तानि निवेद्य । टिट्टिभेनापि भार्यायै समर्पितानि । अतोऽहं ब्रवी
मि । शत्रोर्बलमविज्ञायेति । तस्मात्पुरुषेण उद्यमो न त्याज्यः । तदाकर्ण्य तां संजीवकस्तमेव भूयोऽपि
पप्रच्छ । भो मित्र कथं ज्ञेयो मम मासौ दुष्टबुद्धिरिति । स आह एतत्कालं यावत्स्वनरस्नेहेन प्रसादेनाहं
दृष्टः न कदाचित्सद्बुद्धिर्निर्दिष्टा । न कथ्यमानं ये नास्मा स्मर स्वार्थं तदध्याय त्वयातो नहि किमत्राद्य
थोपायः प्रत्ययः । यदि रक्षा न स्निग्धा । स्वांगूल कटिं दधानः पुच्छिणी परिलेलिहन्नुपाद
दृष्टो भवति । तद्दुष्टबुद्धिरन्यथा सुप्रसा दास्य तीति दाक्षापयमो यथाऽश्रयं प्रतिगिरामि
चया वयथायं मंत्रात्तदा न भवति तथा वकार्यं यदि निशा सुखं प्राप्नुगुंतु शंको पि नेह
शत्यागः कार्यः । यतः । त्याज्यादेकं कुलं । स्वार्थे ग्राम स्वार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे
आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् । आपदार्थं धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि ध
नैरपि । बलवतानि तु तस्य विदेशगमनं जदत्तु प्रवेशा वानीतिः । तादृशात्यागः कार्यः । अथ वान्या
सामादिभिरुपायैर्निरस्तृणीयः । उक्तं च । अपि पुत्रकलत्रैर्वा प्राणान्रक्षेत पण्डितः । विद्यमानि ५२

यैतास्तैः स्यात्सर्वं भूयोऽपि देहिनां । तथा चाप्येनकेनाप्युपायेन प्रयत्नेन वा । उद्धरेद्दीनमा
त्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् । यो मायां कुरुते मूढः प्राणत्यागं धनादिकां तस्य प्राणाः प्रनश्यन्ति तैर्नष्टैर्न
ष्टमेव तत् । एवमभिधाय दमनकः करटकसकाशमगात् । करटकोऽपि तमायान्तं दृष्ट्वा प्रोवाचाप
द्र किं कृतं तत्र भवता । दमनक आह मया तावत् नीतिबीजनिर्वापणं कृतं परतो दैवविहितायत्तं । उ
क्तं च । यतः । पराङ्मुखेऽपि दैवेऽत्र कृत्यं कार्यं विपश्चिता । आत्मदोषविनाशाय यत्नं वितन्वता
यत्नात्तथा च । उद्योगिनं पुरुषसिंहमु पैति लक्ष्मीर्दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः । करटक आ
ह । तत्कथय । त्वया कीदृक्कृतं नीतिबीजं निर्वापितं । सोऽब्रवीत् । मयान्योन्यं मिथ्या संकल्पनेन द
था विहितो यथा भूयोऽपि मंत्रयन्तौ वा कस्थाने स्थितौ न पश्यसि । करटक आह न युक्तं भव
ता विहितं । यत्परस्परं तौ स्नेहार्द्रहृदयौ सुखाश्रयौ कोपसागरे प्रक्षिप्तौ । उक्तं च । अविरुद्धं
सुखस्थं यो दुःखमार्गे नियोजयेत् । जन्मजन्मानि नरो दुःखी स नरः स्यात्संशयः । अपरं त्वं य

113
1954

पं॰ख्या॰ तस्तिदमीत्रणा। पितुश्छद्मदप्युत्तं। यतः सर्वेऽपि ज्ञाना विरूपकरणसमर्था भवंति। नापकर्तुंउत्कर्तुंच॥
घातयितुमसमर्थो व परकार्यविनाशनसमर्था भवंति। प्रातयितुमसवशाक्तिना खलकृदनुं। मत्रापि टिट्टिभेन
अनुत्तिज्ञात्वा ननीतिशास्त्रमपेतैस्तितसमुद्रेणपितवत्। यतः जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिं व प्रशमं नय
त। महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते। ततः शत्रुहंतोऽस्य मम स्वामिकंमंत्रिपदा पकारणात। उक्तं
च। पित्र्यपितामहंस्थानं यायस्यात्रजिगी। षातासमस्य सहजः शत्रुरुच्छ्रयोहिप्रियस्थितः।
तन्मया समुद्दिश्य न तया समानीतः। नयप्रवानयावत्। तावदहमपि तन्नीत्या
व्यापाद्याविताः। अथवा माछिद्रं लप्यते॥ दृष्ट्वात्मा धुर्यदिनिजपादुर्जनाव्यर्थवेशतत्रा
ज्ञातव्यमस्तकतितनेवाबमानः ध्वंसः। तस्मा द्वियारिपुलमति चित्तर्वकार्यार्थमानेनारा। पिस्य
ज्ञानपवितिविधूतवाक्यातोऽत्र। तन मयास्यापरिवर्धपावणपाविरव्यातादशास्यागाढवात
वितृनितनक्षत्रसंज्ञाता न्यानशास्यति। तद्युक्तामनवद्या पर्यायातुष्टितं। उक्तंवा। यतः। निश्चयेशाद
दयेदेवा। देवालि। वक्रुरसोपमा। कः रवंतत्र न कर्तव्यं हन्यात्र आपकारिणां। अपरं शृगालः पस्य

स्म। कोऽसौ आत्मविद्यति। तदेकानावेढिर साधना। अपरं स्माविष्यं वनविष्याति। कृमि त्रिपुता। तदुपात्रप
यः स्मिम्नुपस्थिता तत्कस्मान्मोऽपष्यसिंहं। जात्वस्थाना। तवा। उक्तंवा। परस्यपीडनेऽर्थ ह्यार्थासिद्धिंव
पमितः। मृदवृक्षिनलिहतवेनवदुरंकोयथा। करटकः। कथमेतत्। स आह। अस्ति कस्मिंश्चि
स्मविने। हशेवद्दात्राद्नाम सिंहः। त स्यवशुरकः ककव्यसुरवनामतौ शृगालौ सदानुगा
तौ तंत्रिवप्रतिवसतः। अथान्यदिने सिंहेनकदाचिदासन्नप्रसवाप्रसववेदनया
आर्थाद्रूष्ट्रावष्टौ उपविष्टा कस्मिं श्चिद्दानाद्विगीसमासादिता। अथतोव्यापा
घयाश्चुदरं स्फाटयतिमानवतजीव नूलघुदासरकशिशुर्निःक्रांतः। सिंहोऽपि सम
स्कंधः पिसितनसपरिवारः परांतृप्ति मुपागतः। अपरं तस्मास्मद्वासरकोऽयस्मानीयद
त्तेवाव। नदनातः। शिशुरत्वादौ ज्यमात्राप्रन्यस्मादपि नतत्रास्थवध्या त्रवालत्वात्सततामितिमय
तेस्वशोऽकुः सहचिरोऽकस्मि। अतः शोकुक्वर्णो नाम तव विष्यसि। एवमसृष्टितवत्था। ताऽपितए
कस्थानविहारिणः परस्परं आलंकप्रकीरणाष्टौ सुखमनुभवंत। शिशोऽलि। शोकुकस्मिस्थिपितया।

115
1954

पंचाख्या.॥ वनमुद्दिश्य माद्दवो मनंतरुणामपि भिंदसुंवति। अथ कदाचिद्वज्रदंष्ट्रस्य केनचिद्वनगजेन सह युद्ध
मभवत्। तेन तस्य दीर्घदंतप्रहारैर्व्यथा॥ शरीरं विदारितं। यथा स्खलितुं न शक्नोति। ततः क्षुत्क्षाम
कंठः प्रोवाच। भो अन्विष्यतां किंचित्सत्वं। येनाहमेवं स्थितोऽपि तद्व्यापाद्य आत्मनो युष्माकं च क्षुत्प्रणाशं
करोमि। तत् श्रुत्वा ते चत्वारोऽपि वनं संध्याकाल पर्यंतं भ्रांताः। परं न किंचित्सत्वमासादितं। अथ चतुरक
श्चिंतयामास। यदि शंकुकर्णोऽयं व्या पाद्यते। ततः सर्वेषां कतिचिद्दिनानि तृप्तिर्भवति। परं
नैनं स्वामी आश्रयसमाश्रितत्वाद्वि नाशयिष्यति। अथवा बुद्धिप्रभावेन स्वामिनं प्र
तिबोध्य तथा करिष्ये यथा व्यापादयिष्य ति। उक्तं च। अवध्यं वाथवागम्यं अकृत्यं नास्ति किंचन
। लोके बुद्धिमतां बुद्धेस्तस्मात्तां विनियोजये त्। एवं विचिंत्य शंकुकर्णमिदमाह। भोः शंकुकर्ण स्वा
मी तावत्पथ्यं विना क्षुधया पीड्यते। स्वाम्यत्यागादस्माकमपि ध्रुवं विनाश एव। ततो वाक्यं किंचित्स्वा
म्यर्थे वदिष्यामि। तच्छ्रूयतां। शंकुकर्ण आह। भोः शीघ्रं निवेद्यतां। येन तव वचनं शीघ्रं निर्विकल्पं क
रोमि। अपरं स्वामिनो हिते कृते मया सुकृतं कृतं भविष्यति। अथ चतुरक आह। भोः भद्र आत्म ५३

शरीरं द्विगुणलाभेन प्रयच्छ स्वामिने। येन ते द्विगुणं शरीरं भवति। स्वामिनः पुनः प्राणयात्रा भवति। तदाकर्ण्य शं
कुकर्ण आह। भद्र यद्येवं तन्मदीयप्रयोजनमेतदुच्यतां। स्वाम्यर्थः क्रियतामिति। परं अत्र धर्मः प्रतिभू
रिति। विचिंत्य सर्वे सिंहसकाशमाजग्मुः। ततश्चतुरक आह। देव न किंचित्सत्वं प्राप्तं। भगवानादित्यो
ऽप्यस्तंगतः। तद्यदि स्वामी द्विगुणं शरीरं प्रय च्छति। ततः शंकुकर्णोऽयं द्विगुणवृद्ध्या स्वशरीरं प्र
यच्छति। धर्मप्रतिभुवा॥ सिंह आह। भोः य द्येवं तत्सुंदरतरं। व्यवहारस्यास्य धर्मः प्रतिभूः
क्रियतामिति। अथ सिंहवचनानंतरं वृकशृगालाभ्यां विदारितोभयकुक्षिः शं
कुकर्णः पंचत्वमुपगतः। अथ वज्रदंष्ट्रश्च तुरकमाह। भो चतुरक यावदहं नदीं गत्वा स्ना
नदेवतार्चनविधिं कृत्वा आगच्छामि। तावत् . अत्राप्रमत्तेन त्वया स्थातव्यमित्युक्त्वा नद्यां गतः। अथ त
स्मिन् गते चतुरकश्चिंतयामास। कथं ममैकाकिनोऽयमुष्ट्रो भोज्यो भविष्यतीति विचिंत्य क्रव्य
मुखमाह। भोः क्रव्यमुख क्षुधालुस्त्वं तावत् यावदसौ स्वामी नागच्छति। तावदस्योष्ट्रस्य मांसं भ
क्षय। अहं त्वां स्वामिनो निर्दोषं प्रतिपादयिष्यामि। सोऽपि तच्छ्रुत्वा यावत्किंचिन्मांसमास्वाद

117

यतितावद्वत्सरकेणोक्तं। ततोऽकस्मात्स्वस्थानमागच्छतिश्यामी। तच्छ्रुत्वा एनं दूरान्निरीक्षितेनास्कंद
णं विकल्पयति। तथा चोक्तं। विसिंदुःसमा। पुत्रो या वडूं पश्यति। तावेदिक्रीडन्तहृदयो दासेर
कः। ततो दृष्ट्वा कटिं कृत्वा पुरुषतरमाह। अरे। कोऽसि पञ्चजनैः शिष्टेनानीतः। एनं तु मपि व्यापादया
मि। एवमतिश्चिन्तेन क्व खस्तुखश्चरत्वरकमुख मवलोकयति। किं तत्र दृष्टं किं चिन्तयेनममशोणि
तं वमि। एवमति दृष्ट्वेन दासेरकावित्स्य वाचा। तो मामनाहत्यपि गिलितं पश्यति वाधुना
मन्मुखमवलोकयसि। तदा ब्रावश्य स्याद्दुर्नयतारः फलमिति। तदा सौ करुणं
करुणं कं खीजीवनाशात्तया दूरदेशं गतः। एतस्मिन्नंतरे मार्गेण दासेरकैः कसार्थ्य
त्ताराक्रांतः समायातः। तस्याग्रे सरो दुस्पकं ठिमहती घंटा बद्धा। तस्याः शब्दं दूरात्प्रत्याक
र्ण्य सिंहो जंबुकमाह। तद्ज्ञायतां किमेष रौद्रः शब्दः श्रूयते। श्रुत्वा सर्वः। तच्छ्रुत्वा वत्सकश्चि
त्कमपि वनांतरं मत्वा रमस्वा एत्य प्रोवाच। स्वामिन्नु गम्यतां शीघ्रं दिशः कोपितं। सोऽब्रवीत्। तद
किमेवं व्याकुलो हृदयोऽसि। तत्कथय। रक्कि मनदिति। वत्सरक आह। स्वामिन्नेतद्धर्म जसो वा प

रिकुपितः। यदनेन तावकालेदासेरकोऽयं मदीयो व्यापादितः। मत्तु सच मनुष्ठाज्ञं निर्वत्रक्रि नभतुम
हं प्रतिज्ञा मुष्टमस्य सकाशाद्ग्रहीष्यामीति। तिष्ठेत्प्रहृष्टमानमादाय अग्रेसरस्याह सोग्रीवाग्रबं
टाबद्धा वध्यदासेरकसकाशान पिपितृपितामहानादायैव निवर्तितार्थमाया। तत्र एवं सिंहाः पितृ
तच्छ्रुत्वा सवीनाहूराद्देवावलोकमृतस्य हं परित्यज्य प्राणे तयास्त्रनष्टः। सूत्रधारकोऽपि शतिः
रतस्या क्षुस्य मांसं तत्कृत्य मांसाः श्रुतो हं ब्रवीमि। परस्य पीडनेन कुर्वत इति। अथ दमन
केनात्संजीवककष्टिनया मास। अहा। किमेतन्मयाकृतं। यत्तु त्रिपादाः पिशं
सांखितस्येस्य जगः संत्रन्नः। अथवा सा। द्दिदस्तुच्यते। अगम्यानयः शमानयातिशसे
वां च तिषवाः। समृत्फसूपस्पृक्कातिगर्त मश्चतरी यथा। तत्किं करोमि क्व गच्छामि कथं म
यां तिरिविष्यति। अथवा नामवपिंगलकं गच्छामि। कदाचित्मो शरणागतं रक्षति। प्राणैर्न विये
जयति। यतः उक्तं वा धर्मार्थे यत्तेनाम स्वप। विपदादि वाद्धि रिस्फः क्षुवितस्रनासा पर्वशातय
स्तुमतिनिः कार्यविशेषाचें लो करस्या निरूपा गतानु सकल्वेलो को क्रिरषा लादग्ध

119/1954

पंचाख्या० ॥

यांयां तिमक्षु वितानरं इणनवो षधम्मनमूर्यिणनवक्लिनासोम्नेव विलयं याति विंहोषिप्रलबंधमः। तथा
यतंन्नंमंत्रिपदमसिलषसि। तमाय्युक्तं। यस्मनं मंत्रग तिनाव स्ति। यतापंव विक्षमंत्रब्र:। सव कर्मणा
मारोत्तापायः पुरुषद्व्यसंपतादेशकालविभागाविनिपातप्रतीकारःकार्यसिद्धिरिति।। सोऽयं
घा मध्यमा त्यायाः रकतमस्य किं वा ह्यस्यामपि। विनिपातःमसुच्यतलमः। उक्तंच। मंत्रिणांतिलसं
[illegible]पजां मा निपातके। कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा बुद्धिको वा न पंक्तितः। नत्स्पर्षीवितनकं तुमि
मर्थम्भु। उक्तंच। घातयित्वे मे वनीवः प रक्तायीवत्विनप्रसाधयित्वापातयित्वमव
शक्तिरावोस्फद्वत्तुमवपिटिं। अथवानत दोषोऽयंस्त्रामि तादोषः। यस्त्रवाक्यग्रहधाति
उक्तंच। नराधिपानीवजनानुवर्त्तितानुधे पदिष्टेननयांतिय पथ्या। विरूंस्पतीऽर्गममार्ग
ममार्गनिर्गमंसमास संबाधमनर्थपंजरं। तद्यदिचमस्य मंत्रीन विष्मसि। तदाज्ञायिनः प्यस्यस
मीप्यसाधुजनो नसेमस्पति। उक्तंच। गुणालयोऽप्यसन्मंत्री नृपतिर्नोधिगम्यते। प्रसन्नस्वाद्वस
लिलो दुष्टग्राहो यथा हृदः। तथा शिष्टजनैरहितस्पष्टा मिनाऽपि नाशोऽत विष्यति। उक्तंच। वित्र

५५

ह्यादक्लाथ्य रं त्पिरनायासिनकार्मुकैः। यरमंतनृपास्तेषांरमंतरिपवःश्रियं। तत्किंमूर्षोपदे
शेन्किवलादोषानगुणाः। उक्तंच। नानाम्यनमतेदारुनाश्मनिस्याद्गुरुक्रिया। एवंबोध्यतेवि
जानीहिनाशिष्यायोपदिश्यते।। दमनक आह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्चित्पर्वत
केदेशे वानरयूथं। तच्च कदाचिद्धेमंत समयेऽतिकोप्यवातसंस्पर्शकलेवरंघनवर्षति घनसम
रानिपातसमाहतंन कथंचित् शांतिम गमत्। अथ केचिद्वानरा वह्निकणसदृशानि
गुंजाफलानि विचित्य वह्निवांछया फूत्कुर्वंतः समंतात्तस्थुः। अथ सूचीमु
खपक्षी तेषां तं वृथायासमवलोक्य प्रोवाच। भो सर्वे भवंतः सर्वे मूर्खतमाः। नैतेव
ह्निकणाः। वह्निकणसदृशानि गुंजाफलानि तत्किं वृथाश्रमेण। नैतस्मात्शीतरक्षा
भवति। तदन्विष्यतां कश्चिन्निवातो वनप्रदेशः। गुहा वा गिरिकंदरं वा। अद्यापि सोदापामेघा
दृश्यन्ते। अथ तेषामेकतमो वृद्धवानर[illegible]वाच। रे मूर्ख किं तवानेन व्यापारेण। तद्गम्यतां। उ
क्तं च। मुहुर्विघ्नितकर्माणं द्यूत[illegible]पराजितं। नालापयेद्विवेकज्ञो य इच्छेत्सिद्धिमात्मनः।

123
1954

याo॥

।तथा च। आखेटकं दृष्टा हि ... सूर्यं व्यसनेन संस्थितं। समालापेन योयं कस्मगस्वतिपरान्तवे।
स्मा: पिमेनादृस्यपत्र्या: पिवानरानवं ... माह। अथ यावदसौ प्रलपन्न किंचित विरम
तितावदेकेन वानरेणाभ्यर्षिसमचानुकुपितेन पक्षौ संगृहीत्वा शिलायामास्फालितउपर
तश्च। अतोहं ब्रवीमि। नानास्यनमातदारु   इत्यादि। तथा च। उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय
न शांतये। पय: पानं भुजंगानां केवलं।   विषवर्द्धनं। उपदेशो न दातव्यो यादृशो तादृ
शे जने। पश्य वानरमूर्षेण सुगृहीनि   गृहीकृता॥ दमनक उ० कथमेतत्। सोब्र
वीत्। कस्मिंश्चिद्वने शमीवृक्षशाखालंबि   तवसथं कृत्वा अरण्यचटिकादंपती प्रतिव
सतिस्म। अथ कदाचित्तयो: सुखसंस्थयो:   हेमंतमेघो मंदं वर्षितुमारब्ध:। अत्रांतरे क
श्चित्शाखामृगो वातासारसमाहत: प्रोद्धुषितशरीरो दंतवीणां वादयन् वेपमान: सन्त: शम्या:
मूलमासाद्योपविष्ट:। अथ तं तादृशमवलोक्य चटिका प्राह। भो भद्र। हस्तपादसमायुक्तो दृश्य
से पुरुषाकृति:। शीतेन भिद्यसे मूढ कथं न कुरुषे गृहं॥ एतच्छ्रुत्वा वानर: सकोपमाह यद् ५६

कस्मान्निभृता न भवसि। अहो धार्ष्टमस्या:॥ अथ मामुपहससि। सूचीमुखि दुराचारे दुरा 125
चारे पंडितवादिनि। नाशंकासे प्रजल्पंती तत्किमेनां न हन्म्यहं॥ अथैवं तं प्रलप्य स्यापुपरिएवं 1954.
प्रलप्य तामाह। मुग्धे किं ममोपरि चिंतया। उक्तं च। वाच्यं श्रद्धासमेतस्य पृच्छतश्च विशेषत:। प्रो
क्तं श्रद्धाविहीनस्य अरण्यरुदितोपमं। तत्किं   बहुना। तावत्कुलायस्थितया तया पि हिता
यावत्तावच्छमीमारुह्य तं कुलायं शतधा   ध्वस्तं गमनयत्। अतोहं ब्रवीमि। उपदेशो
हि मूर्खाणामिति। करटक उ०। तन्मूर्खाशि   ष्यापि त्वया पिन शिक्षितं॥ अथवा नैतद्दोषो
अस्मिन्न्दंत: साधव: शिष्या: गुणा: संपद्यतेन्ता   साधव:। उक्तं च। किं करोत्येव पांडित्यमस्था
ने विनिवेशितं। अंधकारप्रतिच्छन्ने घटे दीप इवाहित:॥ तद्व्यर्थपांडित्यं च मामाश्रित:॥ मम व
चनमश्रृण्वन्नात्मन: शांतिमपि न वेत्सि। उक्तं च। अप्यात्मनो विनाशं गणयति न खल: परव्य
सनसंहृष्ट:। प्रायः मस्तकनाशे समरमुखे नृत्यति कबंध:॥ आ: साधु चेदमुच्यते। धर्मबुद्धि: कुबुद्धि
श्चद्वावेतौ विदितौ मम। पुत्रेणात्यर्थपांडित्यात्पिता धूमेन घातित:॥ दमनक उ० कथमेतत्। सोब्रवी

पंचाख्यान

त॥ अथ कस्मिंश्चिदधिष्ठाने धर्मबुद्धिः पापबुद्धिश्च द्वे मित्रे प्रतिवसतः। अथ कदाचित्पापबुद्धिना चिंति
तं। यदहं तावन्मूर्षो दरिद्रोपेतश्च। तदेनं धर्मबुद्धिमादाय देशांतरं गत्वा अस्याश्रयेणार्थोपार्ज
नं कृत्वा एनमपि वंचयित्वा सुखी भवामि। अथान्यस्मिन्नहनि पापबुद्धिर्धर्मबुद्धिं प्राह। भो मि
त्र वार्द्धके किं त्वमात्मनश्चेष्टितं स्मरिष्यसि। देशांतरमदृष्ट्वा कां शिशुजनवार्तां कथयिष्य
सि। उक्तं च। देशांतरेषु बहुविधभाषावेषादि येन न ज्ञातं। भ्रमता धरणीपीठे तस्य फ
लं जन्मनो व्यर्थं। तथा च। विद्यां वित्तं शिल्पं तावन्नाप्नोति मानवः सम्यक्। यावद्व
जति न भूमिं देशाद्देशांतरं हृष्टः। अथ तद्वचनमाकर्ण्य प्रहृष्टमनास्तेनैव सह गुरुज
नानुज्ञातः शुभेऽहनि देशांतरं प्रस्थितः। तत्र च धर्मबुद्धिप्रभावेन भ्रमता पापबुद्धिना प्र
भूततरं वित्तमासादितं। ततश्च तौ द्वावपि प्रभूतोपार्जितवित्तौ प्रहृष्टौ स्वगृहं प्रति औत्सुक्येन नि
वृत्तौ। उक्तं च। प्राप्तविद्यार्थशिल्पानां देशांतरनिवासिनां। क्रोशमात्रोऽपि भूभागः शतयोजनवा
द्भवेत्। अथ स्वस्थानसमीपवर्तिना पापबुद्धिना धर्मबुद्धिरभिहितः। भद्र न सर्वमेतद्धनं गृहं प्रतिन ५८

वं युज्यते। यतः कुटुंबिनो बांधवाश्च प्रार्थयिष्यंति। तदत्रैव वनगहने क्वापि भूमौ निक्षिप्य किंचिन्मा
त्रमादाय गृहं प्रविशावः। भूयोऽपि प्रयोजने संजाते तन्मात्रं समेत्यास्मात्स्थानान्नेष्यावः। उक्तं
च। न वित्तं दर्शयेत्प्राज्ञः कस्यचित्स्वल्पमप्यहो। मुनेरपि यतस्तस्य दर्शनाच्चलते मनः। तथा च। य
थामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि। आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान्। तदाकर्ण्य
धर्मबुद्धिराह। भद्र एवं क्रियतां। तथानुष्ठिते तौ द्वावपि स्वगृहं गत्वा सुखेन स्थितवंतौ। अ
न्यदा च पापबुद्धिर्निशीथे तत्रागत्य सर्वं वित्तमादाय गर्तं पूरयित्वा स्वभवनं जगा
म। अथान्येद्युर्धर्मबुद्धिं समभ्येत्य प्रोवाच। सखे बहुकुटुंबा वयं वित्ताभावात्सीदामः। त
द्गत्वा तत्र स्थाने किंचिन्मात्रं धनमानयावः। सोऽब्रवीत्। भद्र एवं क्रियतामिति। अथ द्वावपि गत्वा यावत्
स्थानं खनतः तावद्रिक्तं भांडं दृष्टवंतौ। अत्रांतरे पापबुद्धिः शिरस्ताडयन्प्रोवाच। भो धर्मबुद्धे त्व
या हृतमेतद्धनं नान्येन। यतो भूयोऽपि गर्तापूरणं कृतं। तत्प्रयच्छ मे तस्यार्द्धं। अथवाहं राजकु
ले निवेदयिष्यामि। स आह। भो दुरात्मन् मा मैवं वद। धर्मबुद्धिः खल्वहं। नैतच्चौरकर्म करोमि।

127 / 1454

याख्या ॥ ॥ उक्तं च ॥ मातृवत्परदाराणि परद्रव्याणि लोष्टवत् । आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति । एवं तेनो
वापि विवक्ष्माणि धर्माधिकारिणा गतवंतो । प्राङ्गः एरस्यं रूपं पश्यंतो । अथ धर्माधिकारणाधिष्ठितभूस
षु दिव्यार्थयावन्नियोजितौ । तावत्पापबुद्धिराह । आं ज्ञानं सम्यक्दृष्टो न्यायः । उक्तं च । विवादेषु
क्ष्प छ्यो न पदं पत्रात्तावत्साक्षिणः । साक्षितावत्र नो दिव्यं प्रवदंति मनीषिणः । अत्र विषये मम वृक्षदेव
ताः साक्षिभूताः संति । तस्मादेव आवयोर कतमं चौरं वा साधुं करिष्यंति । अथ तैः सर्वैरभिहि
तं । नो युक्तमुक्तं भवता । उक्तं च । अन्त्य जोऽपि यत्र साक्षी विवादे संप्रजायते । न तत्र विद्य
ते दिव्यं किं पुनर्यत्र देवताः । तदस्माकमप्य त्र विषये महत्कौतूहलमस्ति तत्प्रभाते सूर्ये समेयिद्धा
तत्र स्माभिः सहागत्य वनोद्देशे गंतव्यमिति । अ थ पापबुद्धिः स्वगृहं गत्वा स्वजनकं वाचानान्न प्रष्टतो ।
यं मयार्थो धर्मबुद्धेश्चोरितः । स च तत्र विवादेन परिणतिं यास्यति । अन्यथा मम प्राणैः सह यास्यति ।
स प्राह । वत्स कृतं वद । यत्नेनामुतद्रव्यं स्थिरतां नयामि । पापबुद्धिराह । तात अस्ति तत्प्रदेशे महाशमी
तस्यां महत्कोटरमस्ति । तत्र त्वं सांप्रतमेव प्रविश । ततः प्रभाते यदा सत्यश्रावणं करोमि तदा त्वया वा । ॥५॥

च्यं । यत्नु धर्मबुद्धिश्चौर इति । तथानुष्ठिते प्रत्यूषे पापबुद्धिः स्नात्वा धर्मबुद्धिपुरःसरो राजकुलपुरुषैः सह तां श 129/1954
मीमभ्येत्य तारस्वरेण प्रोवाच । आदित्यचंद्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रि
श्च उभे च संध्ये धर्मो हि जानाति नरस्य वृत्तं । तत्कथयत भवत्यो देवताः । आवयोश्चौर इति । अथ पाप
बुद्धिपिता शमीकोटरस्थः प्रोवाच । भो धर्म बुद्धिना हृतमेतद्वित्तं । तदाकर्ण्य सर्वे राजपुरुषा विस्म
योत्फुल्ललोचना यावद्धर्मबुद्धेर्वित्तहर णाय वित्तनिग्रहं दृशा । अत्र हृष्टा अवलोकयंति । तावत् ध
र्मबुद्धिना तत्तच्छमीकोटरं वह्निपाताद्य इन्धनैः परिवार्य वह्निना संदीपितं । अथ ज्वलति
तस्मिन् शमीकोटरे अर्धदग्धशरीरः स्फुटि तेक्षणः करुणं परिदेवयन् पापबुद्धिपिता निश्चक्रा
मा ततस्तैः सर्वैः पृष्टः सर्वं पापबुद्धिविचेष्टितं नि वेदयामास । अथ ते राजपुरुषाः शमीशाखायां पाप
बुद्धिं प्रतिपाद्य धर्मबुद्धिं प्रशस्य इदमूचुः । अथ साधु चेदमुच्यते । उपायं चिंतयेत्प्राज्ञस्तथापायं च चिंतयेत् । पश्यतो बक
नकुल २ मूर्खस्य नकुलेन हता बकाः ॥ दमनक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् । अस्ति कस्मिंश्चिद्वने बहुबकसनाथ
वटपादपः । तस्य कोटरे कृष्णसर्पः प्रतिवसति स्म । स च बकबालकानजातपक्षानपि सदैव भक्षय

नूं कालं नयतीति। अस्ति कोपि बको तद्वृक्षशिखोर्विरागपात् सरस्तीरमासीद्धवा ध्यप्रस्तुतुस्तु तनो अन्या
ऽधिगृह्य स्वस्मिष्ठति। तेन तान्हका वटिन मवलोक्य जलीरकं प्रवावा मामकि मेवं कृत्यासत्वता हो। म
आह। तद् किं करोमि। मम मंद भाग्यस्य बालकाः कोटरनिवासिना सर्पेण तद्धिताः। दुःखितोऽहं तदु
विनात कथयाम्यय ग्रस्मिकाष्ठि उपाय श्वदि नाशाय। तदा कस्य जलीरकश्चिंतयामास। अयं ताव
दस्मज्जसजविरी। तथोपदेशं श्वयत्वामि स। त्याहतं। यथान्योपि बकाः सर्वे संहरयमायांतीति। उ
क्तं वा नवनीतसमां वाणीं कृत्वा चित्तं तु निर्दयं। तथा प्रबोध्यते शत्रुः सान्वयो म्रियते यथा।
याह। आह च। मामयाद्यं वा नमकस्य मांसशकलानि नकुलस्य सर्पकोटरं यावत् प्रक्षिपा यथान
कुलस्तन्मार्गेण मत्वा तं दुष्टं सर्पं विनाशयति। अथ तथानुष्ठिते मत्स्यमांसानुसारिणा नकुलेन
तं कृष्णसर्पं निहत्य समीपवर्तिवृक्षाश्रयाः सर्वे बकाः शनैः शनैः भक्षिताः। अतोऽहं ब्रवीमि। उपायं चिंतये
दितितदेतेन पापबुद्धिना उपायश्चिंतितो नापायः। तस्य प्राप्तं फलं। एवं मूढ त्वयापि उपायश्चिंति
तो नापायः पापबुद्धिवत्। तन्न वा मित्रं सज्जनः। केवलं पापबुद्धिरसि। ज्ञातो मया स्वामिनः प्राणसंदे 60

हनयनात्। प्रक्रीडसंचयाद्वयमेवात्मनो दुष्टत्वं कौटिल्यं वा अथवा साधुरस्तु व्यात। यत्नाः परिक्ष्यः।
पंडिपतां ज्ञेखिना मा वारनिःसरणमार्गा। यदि जलदध्वनिमुदिता मयूरा वसुधा नश्वल्पद्युः। तद्यदि त्वं स्वा
मिनं तानं दर्शयसि। न दस्मद्विधस्य कागणना। तस्मान्ममा सन्निन नसावकं। उक्तं च। तुलां लोहसहस्र
स्य यत्र खादंति मूषकाः। राजन् तत्र हरेत् श्येनो बालकं नात्र संशयः। दमनक उवाच॥ कथमेत
त्। सोऽब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने जीर्णधनो नाम वणिक्पुत्रः। स च द्रव्यक्षयात् दे
शांतरगमनमनाश्चिंतयत्। यत्रा दे शे यथा स्थाने भोगान्भुक्त्वा स्ववीर्यतः। त
स्मिन्विभवहीनो यो वसेत्स पुरुषाध मः। तथा च। येनाहंकारयुक्तेन चिरं विलसितं
पुरा। दीनं वदति तत्रैव यः परेषां स निंदितः॥ तस्य च गृहे लोहभारघटिता पूर्वपुरुषोपार्जिता
तुला आसीत्। तां च कस्यचिच्छ्रेष्ठिनो गृहे निक्षेपभूतां कृत्वा देशांतरं प्रस्थितः। ततः सुचिरं कालं
देशांतरं यथेच्छया भ्रांत्वा पुनः स्वपुरमागत्य तं श्रेष्ठिनमुवाच। भोः श्रेष्ठिन् दीयतां मम सा निक्षेपतुला।
स आह। नास्ति। त्वदीया तुला मूषकैर्भक्षिता। जीर्णधन आह। भोः श्रेष्ठिन् नास्ति दोषस्तव

131 / 1954

132
1854

।वाखा॰ दिग्भूषकैर्भक्षिता इति। ईदृगेव संसारः। न किंचिदत्राश्चर्यमस्ति। परमहं नद्यां स्नानार्थं गमिष्या
मि। तत्त्वमात्मीयं शिशुमेनं मया सह स्नानोपकरणहस्तं प्रेषयेति। सोऽपि चौर्यभयात्तस्य शंकितः।
स्वपुत्रमुवाच। वत्स पितृव्योऽयं तव स्नानार्थं नद्यां यास्यति तद्गम्यतामनेन साकं स्नानोपकरणमादाये
ति। अहो साध्विदमुच्यते। न भक्त्या कस्यचित्कोपि प्रियं प्रकुरुते नरः। मुक्त्वा भयं प्रलोभं वा कार्यका
रणमेव वा। तथा च। अत्यादरो भवेद्यत्र का र्यकारणवर्जितः। तत्र शंका प्रकर्तव्या परिणामे
सुखावहा। अथासौ वणिक्शिशुः स्ना नोपकरणमादाय प्रहृष्टमनास्तेनाभ्यागतेन
सह प्रस्थितः। तथानुष्ठिते वणिक् स्नात्वा तं शिशुं नदीगुहायां प्रक्षिप्य तद्द्वारं बृहच्छिलयाऽऽ
च्छाद्य सत्वरं गृहमागतः। पृष्टश्च तेन वणिजा। भो अभ्यागत कथ्यतां कुत्र मे शिशुर्यस्त्वया सह नदीं गत
इति। स आह। नदीतटात्स श्येनेन हृत इति। श्रेष्ठ्याह। मिथ्यावादिन् किं क्वचिच्छ्येनो बालं हर्तुं शक्नो
ति। तत्समर्पय मे सुतं। अन्यथा राजकुले निवेदयिष्यामीति। स आह। भोः सत्यवादिन् यथा श्येनो बा
लं न नयति तथा मूषका अपि लोहघटितां तुलां न भक्षयन्ति। तदर्पय मे तुलां। यदि दारकेण प्रयो ६२

Soonder Mand

1
1953

Ss.c.27

143045
ac

11201

143049

यो ऊनं।। एवं विवदमानौ द्वावपि राजकुलं गतौ।। तत्र श्रेष्ठी तारस्वरेण प्रोवाच।। हो अब्रह्मण्यम ब्रह्म
ण्य।। मम शिशुरनेन विदारणाय कृतः।। अथ धर्माधिकारिणा प्रसृष्टः।। त्वा मसर्पितः। श्रेष्ठिसुतः।। किं क
रोमि। एषणनामनदीतटात् उपानेनापहृतः शिशुः।। ततः क्रुद्धो बालप्रोक्तः।। त्वान सत्यमभिहितं तव
ता।। किं श्येनः शिशुं हर्तुं समर्थो भवति।। स आह।। त्वा। त्वोश्रूयतां मद्वचः। तुलां लोहसहस्रस्य यत्र
खादंति मूषकाः।। राजन् तत्र हरत्यश्येनो बालं काः अविस्मयः।। तौ प्रोक्तः।। कथमेतत्।। ततः श्रे
ष्ठी सभ्यानामादितः सर्वं वृत्तांतं निवे दयामास।। ततस्ते विहस्य द्वावपि तौ परस्परं सं
बोध्य तुलाशिशुप्रदानेन संतोषितौ।। अ तोहं ब्रवीमि। तुलां लोहसहस्रस्येति।। तन्मूर्ख संजीवक
प्रसादमसहमानेन त्वया एतत्कृतं।। आह।। साधु इदमुच्यते। प्रायेणात्र कुलान्वितं कुकुलजा श्री
वल्लभं दुर्लभाः। दातारं कृपणा ऋजून् ऋजवो वित्तान्वितं निर्धनाः।। विरूप्याः सुरूपाश्च कांतवत्सु षंधम
श्रयं पापिनो नानाशास्त्रविचक्षणं च पुरुषं निंदन्ति मूर्खजनाः।। तथा च। मूर्खाणां पंडिता द्वेष्या निर्धना
नां महाधनाः।। व्रतिनः पापशीलानामसतीनां कुलस्त्रियः।। तन्मूर्ख त्वया हितमप्यहितं कृतं।। उक्तं

3/1953

143145

रवा० वा पंडितोपि वरं शत्रुर्न मूर्षो हितकारकः। वानरेण हतो राजा विप्राश्चौरेण रक्षिताः॥ दमनक आह। क
मनकः॥ कथमेतत्। सोऽब्रवीत्। कस्यचिद्राज्ञो नित्यं वानरोऽतिभक्तिपरोंगसेवकोंतःपुरे
प्यप्रतिषिद्धप्रसरः। अतिविश्वासस्थानमभूत्। एकदा राज्ञो निद्रां गतस्य वानरेण व्यजनं नीत्वा वायुं विदधता
राज्ञो वक्षःस्थलोपरि मक्षिकोपविष्टा। व्यजनेन मुहुः २ निषिध्यमानापि पुनः २ स्तत्रैवोपवि
शति। ततस्तेन स्वभावचपलेन मूर्षेण वानरेण क्रुद्धेन सता तीक्ष्णं षड्गमादाय तस्या उपरि प्रहा
रो विहितः। ततो मक्षिकोड्डीय गता। परं तेन शितधारेणासिना राज्ञो वक्षो द्विधा जा
तं मृतश्च। तस्माच्चिरायुरिच्छता नृपेण। मूर्षोऽनुचरो न रक्षणीयः। अपरमेकस्मिन्नगरे का
ऽपि विप्रो महाविद्वान् परं पूर्वजन्मयोगेन चौरो वर्त्तते। स तस्मिन्पुरेऽन्यदेशादागतांश्चतुरो विप्रा
न् बहूनि वस्तूनि विक्रीयमाणान् दृष्ट्वा चिंतितवान्। अहो केनोपायेनैतेषां धनं लभामि। इति विचिंत्य तेषामग्रेऽने
कानि शास्त्रोक्तानि सुभाषितानि च अतिप्रियाणि मधुराणि वचनानि जल्पता तेषां मनसि विश्वासं उत्पाद्य से
वा कर्त्तुमारब्धा। अथवा साध्विदमुच्यते। असती भवति सलज्जा। क्षारं नीरं च शीतलं भवति। दंभो भवति

६२

विवेकी प्रियवक्ता भवति धूर्त्तजनः॥ अथ तस्य सेवां कुर्वतस्तैर्विप्रैः सर्ववस्तूनि विक्रीय बहुमूल्यानि रत्नानि क्री
तानि। ततस्तानि जंघायां मध्ये तत्समक्षं प्रक्षिप्य स्वदेशं प्रति गंतुमुद्यमो विहितः। ततः स धूर्त्तो विप्र
स्तान् विप्रान् गंतुमुद्यतान् प्रेक्ष्य चिंताव्याकुलितमनाः संजात इति। अहो धनमेतन्न किंचि
न्मम चटितं। अथैभिः सह यामि। पथि क्वापि विषं दत्वा एतान्निहत्य सर्वरत्नानि गृह्णामि। इति विचि
न्त्य तेषामग्रे सकरुणं विलप्येदमाह। भो मित्राणि यूयं मामेकाकिनं मुक्त्वा गंतुमुद्यताः। त
न्मम मनो भवद्भिः सह स्नेहपाशेन बद्धं भवद्विरहेनाप्येव तथाकुलं संजातं य
था धृतिं क्वापि न धत्ते। ततो यूयमनुग्रहं विधाय सहायभूतं मामपि सह नयत। तद्वचः
श्रुत्वा ते करुणार्द्रचित्तास्तेन सममेव स्वदेशं प्रति प्रस्थिताः। अथाध्वनि तेषां पंचानामपि पल्ली
पुरमध्ये व्रजतां ध्वांक्षाः कथयितुमारब्धाः। रे किराता धावत २ सपादलक्षधनिनो यांति। एतान्निहत्य
धनं नयंतु। ततः किरातैर्ध्वांक्षवचनमाकर्ण्य सत्वरं गत्वा ते विप्रा लकुटप्रहारैर्जर्जरीकृत्य वस्त्राणि मो
चयित्वा विलोकिताः। परं धनं किंचिन्न लब्धं। तदा तैः किरातैरभिहितं। भोः पांथाः पुरा कदापि ध्वांक्षवच

5/1953

पा.ख्या० नमस्कृते स्रवति। ततो स्रवतो मन्त्रिणः काणिधनं विद्यते। तदर्पयेत्। अन्यथा सर्वेषामपि वधं विधाय चर्म वि
दार्य। अंगप्रत्यंगं प्रस्फुधनं निष्कामः। तदा तेषामिति वचनमाकर्ण्य विरविप्राणां विद्युषामनसि चिंति
तो यद्वा एषां विप्राणां वधं विधाय अंगं विलोक्य रत्नानि नयिष्यंति। तदापि मां वधिष्यंति। ततो हं पूर्वमा
त्मानं रत्नं समर्पयितानं त्रु वयामि। उक्तं च। मृत्योर्बिभेषि किं बाल न स भीतं विमुंचति। अद्य वा
ब्दशतांते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः। तथा च। गवार्थे ब्राह्मणार्थे प्राणत्यागं करोति यः। सूर्यस्य
मंडलं भित्त्वा स याति परमां गतिं। इति निश्चित्याभिहितं भो किरात। यद्येवं ततो मां पूर्वं नि
हत्य विलोकय। तं त्वा ततस्तेन तथा अनुष्ठिते तं धनरहितमवलोक्यापरे चत्वारोपि व्यापादिताः। अतो हं ब्र
वीमि। पंडितोपि वरं शत्रुरिति। अथैवं संवदतोस्तयोः संजीवकः क्षणमेकं पिंगलकेन सह युद्धं कृ
त्वा तस्य खरनखरप्रहाराभिहतो गतासुर्वसुंधरापीठे निपपात। अथ तं गतासुमालोक्य पिंगलकस्त
द्गुणस्मरणार्द्रहृदयः प्रोवाच। भोः अयुक्तं मया पापेन संजीवकं व्यापादयिता। यतो विश्वासघातादं
न्यन्नास्ति पापतरं कर्म। उक्तं च। मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यश्च विश्वासघातकः। ते नरा नरकं यांति यावच्चं ६३

द्र दिवाकरौ। तथा मया सता मध्ये सभायां देव प्रशंसितः। तत्किं कथयिष्यामि तेषामग्रतः। उक्तं च।
उक्तो भवति यः पूर्वं गुणवानिति संसदि। न तस्य दोषो वक्तव्यः प्रतिज्ञाभंगभीरुणा। एवं वि
प्रलपंतं दमनकः सामर्षं सहर्षमिदमाह। देव कातरतमस्तवैष न्यायः। यत् द्रोहकारिणं शष्प
भुजं हत्वा एवं शोचसि। तन्नैतदुपपन्नं राज्ञां। उक्तं च। पिता वा यदि वा भ्राता पुत्रो भार्याथवा
सुहृत्। प्राणद्रोहं यदा गच्छेत् हंतव्यो नास्ति पातकं। तथा च। राजा घृणी ब्राह्मणः सर्वभक्षः
स्त्री वा त्रपाढ्या मतिः सहायः। प्रेक्षः प्रातिकूल्यस्थश्च कृतघ्नश्च प्रमादी सर्वे त्याज्या यश्च
स्तत्पंन वक्ति। अपि च। सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च हिंस्रा दयालुरपि चार्थपरा वदा
न्या। नित्यव्यया प्रचुरमित्रसमागमा च वेश्यांगनेव नृपनीतिरनेकरूपा। एवं तेन स बाधितः
पिंगलकः संजीवकशोकं त्यक्त्वा दमनकसाचिव्येन राज्यमकरोत्॥ छ॥ समाप्तं चेदं मित्रभेदं ना
म प्रथमं तंत्रं॥ छ॥ ॥शुभं भवतु लेखकपाठकयोः॥ छ॥ संवत् १५८२ वर्षे मार्गे पो
ष शुदि १५ शुक्रे लिखितं श्रीपत्तनमध्ये॥ ॥शुभं भवतु। ॥कल्याणमस्तु॥ श्रीरस्तु॥ छ॥

7/1953

॥ ६९ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ नमो विनायकाय ॥ अथेदमारभ्यते मित्रप्राप्तिकं नाम द्वितीयं तंत्रं । यस्यायमादिमः श्लो-
कः ॥ असाधना वित्तहीना बुद्धिमंतो बहुश्रुताः ॥ साधयंत्याशु कार्याणि काकाखुमृगकूर्म-
वत् ॥ तद्यथानुश्रूयते । अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नगरं नाम । तस्य नाति-
दूरतो महोच्छ्रायवान्न्यग्रोधपादपो नानाविहगोपभुक्तफलः कीटैरावृतकोटरः छाया-
श्वासितपथिकजनसमूहः । उक्तं च । छायासुप्तमृगः शकुंतनिवहैर्विघुष्टवि-
लुप्तच्छदः कीटैरावृतकोटरः कपिकुलैः स्कंधे कृतप्रश्रयः ॥ विस्रब्धं मधुपैर्निपी-
तकुसुमः श्लाघ्यः स एव द्रुमः ॥ सर्वांगैर्बहुजीवसंघसुखदो भूभारभूतोऽपरः ॥ तत्र
च लघुपतनको नाम वायसः प्रतिवसति स्म । स कदाचित्प्राणयात्रार्थं पुरमुद्दिश्य प्रचलि-
तो यावत्पश्यति तावज्जालहस्तोऽतिकृष्णतनुः स्फुटितचरण ऊर्द्ध्वकेशो यमकिंकराकारो नरः
सम्मुखो बभूव । अथ तं दृष्ट्वा व्यचिंतयत् । यदयं दुरात्मा अद्य ममाश्रयवटपादपसम्मुखो-
ऽभ्येति । किमद्य वटवासिनां विहंगमानां विनाशो भविष्यति न वा । एवं बहुविधं विचिंत्य तत्क्ष- ६९

णान्निवर्त्य तमेव वटपादपं गत्वा सर्वान्विहंगमान्प्रोवाच ॥ भोः अयं दुरात्मा लुब्धको जालतंडु-
लहस्तः समायाति । तत्सर्वथा तस्य न विश्वसनीयं । एष जालं प्रसार्य तंडुलान्प्रक्षेप्स्यति । ते भवद्भिः स-
र्वैरपि तंडुला हलाहलसदृशा द्रष्टव्याः । एवं वदतस्तस्य स लुब्धकः तत्र वटतलमागत्य जालं प्रसार्य सिंदु-
वारसदृशान्तंडुलान्प्रक्षिप्य नातिदूरं गत्वा निभृतं स्थितः । ये पक्षिणस्तत्र स्थितास्ते लघुपत-
नकवाक्यार्गलया निवारितास्तांस्तंडुलान्हलाहलांकुरानिव वीक्षमाणा निभृतास्तस्थुः । अ-
त्रांतरे चित्रग्रीवो नाम कपोतराजः सहस्रपरिवारः प्राणयात्रार्थं परिभ्रमंस्तांस्तंडुलान्दू-
रतोऽपि पश्यन् लघुपतनकेन निवार्यमाणोऽपि जिह्वालौल्याद्भक्षणार्थमपतत् । सपरिवा-
रो निबद्धश्च । अथवा साध्विदमुच्यते । अथ जिह्वालौल्यप्रसक्तानां जलमध्यनिवासिनां । अचिंति-
तो वधो ज्ञातानां मीनानामिव जायते ॥ अथवा न तस्य दोषः । उक्तं च । पौलस्त्यः कथमन्यदारहरणे
दोषं न विज्ञातवान् रामेणापि कथं न हेमहरिणस्यासंभवो लक्षितः । अक्षैश्चापि युधिष्ठिरेण
सहसा प्राप्तो ह्यनर्थः कथं प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां प्रायो मतिः क्षीयते ॥ तथा च कृतांतपाश-

9/1953

।रवा।

बद्धानां दिवापदत्तचेतसां ॥ बुद्धयः कूटगामिन्यो भवंति महतामपि ॥ अत्रांतरे लुब्धकस्तान्बद्धान्वि
ज्ञाय प्रहृष्टमनाः प्रोद्यतयष्टिस्तदभिमुखं प्रधावितः ॥ चित्रग्रीवोऽप्यात्मानं सपरिवारं बद्धं मत्वा लुब्धकमा
यांतं दृष्ट्वा तान् कपोतानूचे ॥ अहो न भेतव्यं ॥ व्यसनेष्वेव सर्वेषु यस्य बुद्धिर्न हीयते ॥ स तेषां पारम
भ्येति तत्प्रभावादसंशयं ॥ तत्सर्वे विहंगा उड्डीय पाशजालस्यादर्शनं गत्वा मुक्तिं प्राप्नुमः ॥ नो
चेद्भयविक्लवाः संतो वेलया समुत्पतनं करिष्यथ तदा मृत्युमवाप्स्यथ ॥ उक्तं च ॥ तंतवोऽ
प्यायता नित्यं तंतवो बहुलाः समाः ॥ बहून्बहुत्वादायासान्सहंतीत्युपमा सतां ॥
तथानुष्ठिते लुब्धको जालमादायाकाशं गच्छतां ॥ तेषां पश्चाद्भूमिस्थः पर्यधावत् ॥
ततऊर्द्ध्वाननः श्लोकमपठत् ॥ जालमादाय गच्छंति संहताः पक्षिणोऽप्यमी ॥ यावच्च विपतिष्यंति यावच्च पति
ष्यंति न संशयः ॥ लघुपतनकोऽपि प्राणयात्राक्रियां त्यक्त्वा किमत्र भविष्यतीति कुतूहलात्तत्पृष्ठ
लग्नोऽनुसरति ॥ अथ दृष्टेरगोचरतां गतान्विज्ञाय लुब्धको निराशः श्लोकमपठत् ॥ निवृत्तश्च ॥ न हि
भवति यन्न भाव्यं भवति च भाव्यं विनापि यत्नेन ॥ करतलगतमपि नश्यति यस्य हि भवितव्यता नास्ति ॥ ६८॥

या ॥ पराङ्मुखे विधौ चेत्स्यात्कथंचिद्द्रविणोदयः ॥ तत्सोऽन्यदपि संगृह्य याति शंखनिधिर्यथा ॥ तदस्तु
तावद्विहंगामिषलोभो यावत्कुटुंबवर्तनोपायभूतं जालमपि मे नष्टं ॥ चित्रग्रीवोऽपि लुब्धकमदर्श
नीभूतं ज्ञात्वा तानुवाच ॥ निवृत्तः स दुरात्मा लुब्धकः ॥ तत्सर्वैरपि स्वस्थैर्गम्यतां ॥ महिलारोप्यस्य प्रागु
त्तरदिग्भागे ॥ तत्र मम सुहृद्धिरण्यको नाम मूषकोऽस्माकं सर्वेषां पाशांश्छेत्स्यति ॥ उक्तं
च ॥ सर्वेषामेव मर्त्यानां व्यसने समुपस्थिते ॥ वाङ्मात्रेणापि साहाय्यं मित्रादन्यो न संदधे ॥ एवं ते कपोता
श्चित्रग्रीवेण संबोधिता महिलारोप्यनगरे हिरण्यबिलदुर्गं प्रापुः ॥ हिरण्यकोऽपि सहस्र
मुखबिलदुर्गं प्रविष्टोऽकुतोभयः सुखेनास्ते ॥ अथवा साध्विदमुच्यते ॥ दंष्ट्राविरहितः सर्पो म
दहीनो यथा गजः ॥ सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गहीनस्तथा नृपः ॥ तथा च ॥ न गजानां सहस्रेण न च ल
क्षेण वाजिनां ॥ तत्कर्म सिध्यते राज्ञां दुर्गेणैकेन यद्रणे ॥ शतमेकोऽपि संधत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः ॥ त
स्माद्दुर्गं प्रशंसंति नीतिशास्त्रविदो जनाः ॥ अथ चित्रग्रीवो बिलमासाद्य तारस्वरेण प्रोवाच ॥ भो भो मि
त्र चित्रग्रीवोऽहं ॥ हिरण्यक सत्वरमागच्छ ॥ महती मे व्यसनावस्था वर्तते ॥ तच्छ्रुत्वा हिरण्यकोऽपि बिलदुर्गा

11/1953

ारवा॰ नर्गतः सन्प्रोवाच। भो। कस्त्ववान्। किमर्थमायातः। किंकारणं। कीदृक्तव्यसनावस्था तत्कथ्यतामिति।
ततश्चित्रग्रीवश्चाह। सो चित्रग्रीवो नाम कपोतराजोऽहं ते सुहृत्। तत्सत्वरमागच्छ। २ युक्तनरं प्रयो
द्गतमस्ति। तदाकर्ण्य पुलकिततनुः प्रहृष्टात्मा स्थिरमनाः त्वरमाणो निःक्रान्तः। [illegible] सुवते
स्मि हृदः प्रियसंप्रलापवनानंददायिनः॥ यू   हृदयस्थवर्ती नित्यं नागच्छत्यमहात्मनां। तथा च [illegible]
तिशयो यस्य समागमेति नित्यशः। चित्रेवि   त्तस्य सोऽस्ति धन्यः स्यात् किं विपद्गतो दिवः। अथ चित्र
ग्रीवं सपरिजनं बद्धमालोक्य हिरण्यः सवि   स्मयः किमिदमाह। किमेतत्। स चाह। सो जान
न्नपि किं पृच्छसि। उक्तं च। यतः। यस्माच्च येन च   यथा च यदा च यच्च यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मक
र्म। तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तच्च तावच्च तत्र च   कृतान्तवशादुपैति। तन्मयाप्येतद्बन्धनं जिह्वालौल्या
त्। तत्त्वं पाशमोक्षं कुरु। मा विलंब। तदाकर्ण्य हिरण्यः प्राह। अध्यर्धाद्योजनशतादामिषं पश्यते खगः।
सोऽपि पार्श्वस्थितं दैवाद्बंधनं न च पश्यति। अथवा। शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं गजभुजंगविहंगमबंध
नं। मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां विधिरहो बलवानिति मे मतिः। तथा च। व्योमैकांतविहारिणोऽपि विह ६६

गाः संप्राप्नुवंत्यापदं बध्यंते निपुणैरगाधसलिलान्मीनाः समुद्रादपि। दुर्नीतं किमिहास्ति किं च सुकृ
तं कः स्थानलाभे गुणः कालः सर्वजनान्प्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि। एवमुक्त्वा चित्रग्रीवस्य पाशं
छेत्तुमुद्यतं स तमाह। सखे मा मैवं कुरु। प्रथमं मम भृत्यानां पाशच्छेदं कुरु। तदनु ममापि च। ततश्च
चाकर्णितो हितो हिरण्यः प्राह। नानयु   क्तमुक्तं भवता। यतः स्वामिनोऽनंतरं भृत्याः। स चाह।
तद्द मा मैवं वद। ममाश्रयाः सर्वेऽप्येते व   राकाः। अपरं स्वकुटुंबं परित्यज्य समागताः। तत्क
थामेतावन्मात्रमपि सन्मानं न करो   मि। उक्तं च। यः सन्मानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षि
तिपाधिकं। वित्ताभावेऽपि तं दृष्ट्वा तत्य   जंति न कदाचन। तथा च। विश्वासः संपदां मूलं ते
न यूथपतिर्गजः। सिंहो मृगाधिपत्येऽपि न   मृगैरुपयुज्यते। अपरं मम कदाचित्पाशच्छेदं कुर्वत
स्तव दंतभंगो भवति। अथवा दुरात्मा लुब्धकः समभ्येति। तन्नूनं मम नरकपात एव। उक्तं च। सदाचार
षु भृत्येषु प्रसीदत्सु यः प्रभुः। सुखी स्यान्न नरकं याति परत्रेह च सीदति। ततश्च प्रहृष्टो हिरण्यः प्रा
ह। जानाम्यहं राजधर्मं परं मया तव परीक्षा कृता। तस्मादेषां पूर्वं पाशच्छेदं करिष्यामि। भवानप्यनेन प्र

13 / 1953

विधिनाबद्धकपोतपरिवारात्तविष्यति। उक्तं च। कारुण्यं संविभागं च यस्य भृत्येषु सर्वदा। संभवत्यसम
दीपाबद्धस्त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे। एवमुक्त्वा सर्वेषां पाशांश्छित्त्वा हिरण्यश्चित्रग्रीवमाह। मित्र गम्यताम
धुनाबद्धकपोतपरिवारः स्वाश्रयाय प्रयाया। पिव्यसनप्राप्ते समागंतव्यमिति। तान्प्रस्थाप्य पुनरपि दुर्गं
प्रविष्टः। चित्रग्रीवोपि सपरिवारः स्वाश्रयमग मत्। अथवा साधूक्तमुच्यते। मित्रवान्साधयत्यर्थान्
दुःसाधानपि वियतः। तस्मान्मित्राणि कु र्वीत समान्यैव चात्मनः। लघुपतनकोपि सर्वं तत्
चित्रग्रीवबंधमोक्षणमवलोक्य विस्मित मनाश्चाचिंतयत्। अहो बुद्धिरस्य हिरण्यस्यश
क्तिश्च दुर्गस्य सामग्री तदीदृगेव विधिर्विह ङ्गानां बंधनामोक्षः। अहं च न कस्यापि विश्वसिमि
। चलप्रकृतिश्च। तथाप्येनं मित्रं करोमि। उक्तं च। अपि संपूर्णतायुक्तैः कर्तव्याः सुहृदो बुधैः। नदीशः
परिपूर्णोपि चंद्रोदयमपेक्षते। एवं संप्रधार्य पादपादवतीर्य बिलद्वारमाश्रित्य चित्रग्रीववत्तशाह्वतं
माहूतवान्। एह्येहि हिरण्यक एहि। तच्छब्दं श्रुत्वा हिरण्यो व्यचिंतयत्। किमन्योपि कश्चित् कपोतो बंधनशे
षस्तिष्ठति। येन मां व्याहरति। आह च। भोः को भवान्। स आह। अहं लघुपतनको नाम वायसः। विशेषादंत

लीनआहवायसो द्रुतं गम्यतां। अस्मात्स्थानात्। अहं तव पार्श्वे गुरुकार्येण समागतः। तत्किं न क्रियते त्व
या सह दर्शनं। हिरण्य आह। नास्ति त्वया सह संगमेन प्रयोजनमिति। स आह। यत् चित्रग्रीवस्य मया
तव सकाशात्पाशमोक्षणं दृष्टं। तेन मम महती प्रीतिः संजाता। तत्कदाचिन्ममापि बंधने जाते तव
पार्श्वान्मुक्तिर्भवति। तत्क्रियतां मया सह मैत्री। हिरण्य आह। सोचेनोक्तं। अहं तव भोज्यभूतः।
त का त्वया सह मम मैत्री। तद्गम्यतां। मि त्री विरोधभावात्। उक्तं च। ययोरेव समं वित्तं ययो
रेव समं कुलं। तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः। तथा च। यो मित्रं कुरुते
मूढ आत्मनोऽसदृशं कुधीः। हीनं वा प्यधिकं वापि हास्यतां यात्यसौ जनः। तद्गम्यतामि
ति। वायस आह। भो हिरण्यक एषोऽहं त व दुर्गद्वारे उपविष्टः। यदि त्वं मैत्रीं न करोषि। ततोऽहं
प्राणयात्रां करिष्यामि। अन्यथा प्रायोपवेशनं मस्यामिति। हिरण्य आह। त्वया वैरिणा सह क
थं मैत्रीं करोमि। उक्तं च। वैरिणा न हि संदध्यात्सुश्लिष्टेनापि संधिना। सुतप्तमपि पानीयं शमय
त्येव पावकं। वायस आह। त्वया सह दर्शनमपि नास्ति कुतो वैरं। तत्किमनुचितं वदसि। हिरण्य

15/1953

वारवा० आह। सो हि द्विविधं वैरं भवति। सहजं। कृत्रिमं च। तत्सहजवैरी त्वमस्माकं। तदुक्तं च। कृत्रिमे नाशमभ्येति
वैरं क्षिप्रं कृत्रिमैर्गुणैः। प्राणदानं विना वैरं सहजं याति न क्षयं॥ वायस आह। सो हि द्विविधस्य वैरस्य
लक्षणं श्रोतुमिच्छामि। तत्कथ्यतां। हिरण्य आह। यो कारणेन निर्वृत्तं स कृत्रिमं। तत्तदर्होपकारक
णात् गच्छति। स्वाभाविकं वस्तुनः कथमपि न गच्छति। तद्यथा। नकुलसर्पाणां। शष्पभुग्नखायु
धानां। जलवह्निनां। देवदैत्यानां। सा रमेयमार्जाराणां। ईश्वरदरिद्राणां। सपत्नीनां। सिं
हगजानां। लुब्धकहरिणानां॥ श्रोत्रियभ्रष्टक्रियाणां। मूर्खपंडितानां। पति
व्रताकुलटानां। सज्जनदुर्जनानां। न क स्यचित्केनापि व्यापादितः। तथापि प्राणान् संतापयंति।
वायस आह। नन्वकारणमेतत्। श्रूयतां मे वचनं। कारणान्मित्रतां याति कारणाद्याति
शत्रुतां। तस्मान्मित्रत्वमेवात्र योज्यं वैरं न धीमता। तस्मात्कुरु मया सह समागमं मित्रधर्मार्थं
। हिरण्य आह। श्रूयतां नीतिसर्वस्वं। सकृद्दुष्टमपीष्टं यः पुनः संधातुमिच्छति। स मृत्युमुप
गृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा। अथवा गुणवानहं। न मे कश्चिद्वैरयातनां करिष्यति। एतदपि न॥ ६८

वर्त्तां कथ्या। सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत्प्राणान्प्रियान्पाणिनेर्मीमांसाकृतमुन्ममाथ सहसा हस्ती
मुनिं जैमिनिं। छंदोज्ञाननिधिं जघान मकरो वेलातटे पिंगलं। अज्ञानावृतचेतसामतिरुषां कोऽर्थस्ति 17/1953
रश्चां गुणैः॥ वायस आह। अस्त्येतत्तथापि श्रूयतां। उपकाराच्च लोकानां निमित्तान्मृगपक्षिणां। भयाल्लो
भाल्लोभान्मूर्खाणां मैत्री स्याद्दर्शनात्सतां॥ तन्माधुर्यं। अपरं शपथ्या द्वितिर्निर्णयं करिष्यामि।
स आह। नास्ति शपथैः प्रत्ययः॥ तदुक्तं च। शपथैः संधितस्यापि न विश्वासं व्रजेद्रिपोः॥
श्रूयते शपथं कृत्वा वृत्रः शक्रेण सूदितः। न विश्वासं विना शत्रुर्देवानामपि सि
ध्यति। विश्वासात्त्रिदशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारितः॥ बृहस्पतेरपि प्राज्ञस्तस्मान्नैवात्र
विश्वसेत्। य इच्छेदात्मनो वृद्धिमायुष्यं च सुखानि च॥ सुसूक्ष्मेणापि छिद्रेण प्रविशत्यंतरं रि
पुः। नाशयेच्च शनैः पश्चात् प्लवं सलिलपूरवत्॥ य इच्छेदात्मनो वृद्धिमायुष्यं च सुखानि च॥
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत्। विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृंतति॥ न विश्वस्तो
विश्वस्तो दुर्बलोऽपि बलोत्कटैः॥ विश्वस्ताश्चाशु वध्यंते बलवंतोऽपि दुर्बलैः॥ सुकृत्यं विष्णुगुप्त

।ख॰प सुमित्रापि निर्गविस्य च। बृहस्पतिरविश्वासो नीतिसंधिविग्रहस्थिता। जीर्णान्यतानि मात्रयः कपिला प्रा
णिनं त्रयः। बृहस्पतिरविश्वास्यः पांचालः स्त्रीषु मार्दवं। तथा च। महताप्यर्थसारेण यो विश्वसिति शत्रुषु संसम
तं गतः। भार्यासु सुविरक्तासु तदंतं तस्य जीवितं। ततः श्रुत्वा लघुपतनकोऽपि निरुत्तरश्चिंतयामास। अहो बुद्धि
प्रागल्भ्यमस्येति विशेषतः। अथ वा न एवास्य॥ परिमितं परकृपा नः। स आह। भो हिरण्य। सतां साप्तपदी
नं मित्रं मा कुरिति विचिंत्य जना॥ बलात् मित्रतां प्राप्तो मम। ततस्त्वं तथ्यं वाक्यं। दुर्गस्थेना
पि त्वया मया सह नित्यं मवालाप गुणदोषसुभाषितगोष्ठीकथ्यादि सर्वदा कर्त्तव्या।
एवं न विश्वसिषि। ततः श्रुत्वा हिरण्योऽपि व्यचिंतयत्। विदग्धवचनोऽयं दृश्यते लघुपतनकः। स
त्यवाक्यश्च। ततः युक्तमस्तेन मित्री। परं कदा चित्तु मम दुर्गं वरणं प्रातोऽपि न कार्यः। उक्तं च। चलिता भी
तः पुरा शत्रुर्मंदं विसर्पति। भूमौ पश्चात्सलया पश्चात्परहस्ताः गता। श्रुत्वा तद्वाक्यं वायसः आह। एवं
एवं भवतु। ततः प्रभृति तावपि सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवंतौ तिष्ठतः। परस्परं कृतोपकारौ का
लं नयतः। लघुपतनकोऽपि मांसशकलानि मेध्यानि बलिशेषाणि अन्यानि वात्सल्याहृतानि पक्कान्न हि॰प

विशेषाणि हिरण्यार्थमानयति। हिरण्योऽपि रात्रौ तंदुलानन्यांश्च भक्ष्यविशेषान् लघुप
तनकार्थं रात्रौ आहृत्य तत्कालायातस्यार्पयति। अथ वा साधिदमुच्यते। युक्तं तद्द्वयोरप्येतत्। ददा
ति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति। भुंक्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणं॥ नोपकारं विना प्रीतिः क
थंचित्कस्यचिद्भवेत्। उपयाचितदानेन यतो देवा अभीष्टदाः॥ तावत्प्रीतिर्भवेल्लोके यावद्दानं प्रदीय
ते। वत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरं। पश्य दानस्य माहात्म्यं सद्यः प्रत्ययकारकं। यत्प्रभावा
दपि द्वेषी मित्रतां याति तत्क्षणात्॥ पुत्रादपि प्रियतरं खलु तेन दानं मन्ये पशोरपि वि
वेकविवर्जितस्य। दत्ते खलेऽपि निखिलं खलु येन दुग्धं नित्यं ददाति महिषी खलु वा न पत्या॥
किं बहुना। प्रीतिं निरंतरां कृत्वा दुर्भेद्यां नखमांसवत्। मूषको वायसश्चैव गतौ कृत्रिममित्र
तां॥ एवं मूषकस्तदुपकाररंजितस्तथा सविश्वस्तो यथा तस्य पक्षमध्ये प्रविष्टस्तेन सह सर्वदा गोष्ठीं
करोति। अथान्यस्मिन्नहनि वायसोऽश्रुपूर्णनयनः समभ्येत्य सगद्गदं तमुवाच। भद्र हिरण्य विर
क्तिः संजाता मम सांप्रतं देशस्यास्योपरि। तदन्यत्र यास्यामि। हिरण्य आह। भद्र किं विरक्तेः कारणं सञ्जा

19/1953

ाखा०। आह। त्वइश्रूयतां। अत्रदेशे मह्या। अनावृष्ट्या दुर्भिक्षं संजातं। दुर्भिक्षत्वाज्जनो बुभुक्षापीडितः। कोपि बलि-
मात्रमपि न प्रयच्छति। अपरं गृहे २ बुभुक्षितजनैर्विहगानां बंधनाय पाशाः प्रगुणीकृताः संति। अहम-
प्यायुःशेषतया पाशेन बद्ध उद्धरितोस्मि। एतद्विदेशे कारणं। तेनाहं विदेशं चलितः। बाष्पमोक्षं
करोमि। हिरण्य आह। अथ भवान्क्व प्रस्थि- तः। स आह। अस्ति दक्षिणापथे वनगहनमध्ये महास-
रः। तत्र त्वत्तोधिकः परमसुहृत् कूर्मो मं- थरको नाम। स च मां मत्स्यमांसखंडानि दास्यति। तद्भक्ष-
णात्तेन सह सुभाषितगोष्ठीसुखमनु- भवन्सुखेन कालं नयिष्यामि। नाहमत्र विहगा-
नां पाशबंधनेन क्षयं द्रष्टुमिच्छामि। उक्तं च। कोतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनां। को विदे-
शः सविद्यानां। कः परः प्रियवादिनां। विद्वत्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन। स्वदेशे पूज्यते राजा वि-
द्वान्सर्वत्र पूज्यते। उक्तं च। अनावृष्टिहते देशे सस्ये च प्रलयं गते। धन्यास्तात न पश्यंति देशभंगं कु-
लक्षयं। हिरण्य आह। यद्येवं तदहमपि त्वया सह गमिष्यामि। ममापि महद्दुःखं वर्त्तते। वायस आ-
ह। तत्र किं दुःखं। तत्कथय। हिरण्य आह। तो बहु वक्तव्यमस्ति। अत्र विषये। तत्रैव गत्वा सर्वं सवि- १०

तथापि प्रयत्नेन वहिष्ये

स्तरं कथयिष्यामि। वायस आह। अहं तावदाकाशगतिः। कथं भवतो मया सह गमनं। स आह। यदि
वं तद्वत्पोऽहं यद्भवंतं महांतं कालं नयामि। अहं संपातादिकानष्टौ उड्डीनगतिविशेषान्वेद्मि।
तत्समारूढ मम पृष्ठे। येन सुखेन तत्सरः प्रापयामि। हिरण्य आह। उड्डीनानां नामानि श्रोतुमि-
च्छामि। स आह। संपातं विप्रपातं च महा- पातं विपातनं। वक्रं तिर्यक् तथा चोर्ध्वमष्टमं लघुसंज्ञ-
कं। तत्श्रुत्वा हिरण्यस्तत्क्षणादेव त- दुपरि समारूढः। सोपि शनैः २ तमादाय संपाता-
ड्डीनप्रस्थितः क्रमेण तत्सरः प्राप्तः। ततो लघुपतनकं मूषकाधिष्ठितं विलोक्य दूर-
तः पि देशकालवित्सामान्यकाको- ऽयमिति ज्ञात्वा सत्वरं मंथरको जलं प्रविष्टः। लघु-
पतनकोपि तीरस्थतरुकोटरे हिरण्यं मु- क्त्वा शाखाग्रमारुह्य तारस्वरेण प्राकारयत्। सखे मंथर-
क आगच्छ २ तव मित्रं अहं लघुपतनको नाम वायसः। चिरात्सोत्कंठः समायातः। तदागत्या-
लिंगय मां। उक्तं च। किं चंदनैः सकर्पूरैस्तुहिनैः किं च शीतलैः। सर्वे ते मित्रगात्रस्य कलां
नार्हंति षोडशीं। तत्श्रुत्वा निपुणतरं ज्ञात्वा सत्वरं सलिलान्निःसृत्य पुलकिततनुरानंदाश्रु-

21/1953

वा ख्या० रितन्नयमो मंथरकः प्रोवाच। एह्येहि मित्रालिंगय मां॥ चिरकालान्मया सम्यक्त्वं न ज्ञातः॥ ततो हं सलि-
लांतः प्रविष्टः। उक्तं च। यस्य न ज्ञायते वीर्यं न कुलं न विचेष्टितं। न तेन सं... संगतिं कुर्यादित्युवाच बृह-
स्पतिः॥ एवमुक्ते लघुपतनको वृक्षादवतीर्य तमालिंगितवान्। साधु इदमुच्यते॥ अमृतस्य प्रवाहैः किं
-- क्षालनसंभवैः। चिरान्मित्रपरिष्वंगो। यो सौ मूल्यविवर्जितः। एवं द्वावपि तौ विहितालिंग-
नौ परस्परं पुलकितशरीरौ वृक्षादधः समुपविष्टौ। प्रोचतुरात्मचरित्रवृत्तांतं। हिरण्यको-
ऽपि मंथरकस्य प्रणामं कृत्वा वायसस्यांतिके समुपविष्टः। अथ तं समालोक्य मंथर-
को लघुपतनकमाह। भोः कोऽयं मूषकः। कस्माच्च त्वया भक्ष्यभूतोऽपि पृष्ठमारुह्यानीतः। त-
त्रात्र स्वल्पकारणेन भाव्यं। तच्छ्रुत्वा लघुपतनक आह। भोः हिरण्यको नाम मूषकोऽयं मम सुहृ-
त् द्वितीयमिव जीवितं। तत्किं बहुना। पर्जन्यस्य यथा धारा यथा वा दिवि तारकाः॥ सिकता रेणवो य-
द्वत्संख्यायाः परिवर्जिताः। गुणाः संख्यापरित्यक्तास्तद्वदस्य महात्मनः॥ परं निर्वेदमापन्नः संप्राप्तो-
ऽयं तवांतिकं। मंथरक आह। किमस्य वैराग्यकारणं। वायस आह॥ पृष्टो मया तत्र च परमनेनाभिहि- ९२

पि।

तं। यतो बहु वक्तव्यमस्ति तत्प्रविगतः कथयिष्यामि। ममापि न निवेदितं। तद्भद्र हिरण्यक इदानीं नि-
वेद्यतामुभयोरप्यावयोस्तदात्मनः वैराग्यकारणं। यतः। स्वामिनि गुणागुणज्ञे गुणवति भृ-
त्येऽनुवर्तिनि कलत्रे च। मित्रे चानुपचार्ये निवेद्य दुःखं सुखी भवति॥ तत्सांप्रतं मित्रद्वयस्या-
पि मेलापकः संजातः। तत्कथ्यतामात्म-नो हृदयदुःखकारणं। सोऽब्रवीत्॥ अस्ति दाक्षि-
णात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नग-रं। तस्य नातिदूरे मठायतनं भगवतः श्रीमहादे-
वस्य। तत्र च ताम्रचूडो नाम परिव्रा-जकः प्रतिवसति स्म। स च नगरे भिक्षाटनं
कृत्वा प्राणयात्रां समाचरति। भिक्षाशे-षं च विलंबयित्वा पश्चात् रात्रौ स्वपिति। प्रत्यूष-
वे तदन्नं कर्मकराणां दत्वा सम्यक्कृतेन च देवतायतनसंमार्जनोपलेपमंडनादिकं सम-
ज्ञापयति। अन्यस्मिन्नहनि मम बांधवैर्निवेदितं। स्वामिन् मठायतने सिद्धमन्नं मूषकभयात्तत्रै-
व भिक्षापात्रे निहितं। षंडुकेऽवलंबितं तिष्ठति सदैव। तद्वयं तद्भक्षयितुं न शक्नुमः॥ स्वामिनः अन-
र्गम्यं किमपि नास्ति। तत्किं वृथाटनेनान्यत्र। अद्य तत्र यात्रा यथेच्छया तु क्रमादितव प्रसादात्।

23/1953

ारत्ना० दानामदा कम्पि हिंसकत्वयुग परिहृतः। तत्क्षणा देवतत्र गतः। तत्पस्यैव तस्मिन् तिरस्कापात्रे समारूढः
तत्र तिरस्काविशेषाणि सकलकानां रचाण पश्चात्तु यमवल लक्षयामि। सार्वभौमप्रतिज्ञो नाथ्यात्मयः श्रुयदं
गच्छामः। एवं नित्यमेव तदन्नं लक्षयामि। परिव्राजकः प्रियया शास्त्रा रक्षति। एवं यावद्ववनितं ति
ता स्तवति। तदाहं तत्रारूह्यात्मकृत्यं करो मि। अथ कदाचित् ममरक्षणार्थं मदानयनः ऊर्ध्व
उज्जरवंशसमानीतः। तन्मुखमाः पिमम नयाज्जिरस्कापात्रे ताडयति। अहमप्यलक्षितलक्ष्य
त्रिप्रहारस्तयादपसर्पामि। एवं तेन सह सकलां रात्रिं विग्रहपरस्य कालो व्रजति।
अथान्यस्मिन्नहनि तस्य मठे बृहस्फि कपरिव्राजको नाम तस्य सुहृत्तीर्थयात्राप्रसं
गेन पांथः प्राणघूर्णिकः समायातः। तं दृ ष्ट्वा प्रत्युत्थानविधिना संभाव्य प्रतिपत्तिपूर्वकमभ्या
गतक्रियया नियोजितः। ततश्च रात्रावेकत्र कुशसंस्तरे द्वावपि प्रसुप्तौ। धर्मकथां कथयतः
रास्त्रीः। अथ बृहस्फिक्कथाव्याक्षेपमनसा ताम्रचूडो मूषकत्रासार्थं जर्जरवंशेन पि
रस्कापात्रं ताडयन् तस्य शून्यं प्रतिवचनं प्रयच्छति। तन्मना न किंचिदुदाहरति। अथासौ अभ्यागतः ५४

परं कोपमुपागत उवाच। भो ताम्रचूड परिज्ञातस्त्वं सम्यङ् न मित्रम्। तेन मया सह साह्लादं
न जल्पसि। तद्रात्रावपि त्वदीयं मठं त्यक्त्वा अन्यत्र मठे व्रयाभि स्यामि। उक्तं च। एह्यागच्छ समाश्र
यासनमिदं कस्माच्चिराद्दृश्यसे का वार्ता ह्यतिदुर्बलोऽसि कुशलं प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात्। एवं
ये समुपागतान् प्रणयतः प्रह्लादयन्त्या दरात् तेषां युक्तमशंकितेन मनसा हर्म्याणि गंतुं सदा।
गृहीयत्रागतं दृष्ट्वा दिशो वीक्षेत वाप्य धः। तत्र ये सदने यांति ते शृंगरहिता वृषाः। नाभ्यु
त्थानक्रिया यत्र नालापा मधुराक्ष राः। गुणदोषकथा नैव तत्र हर्म्ये न गम्यते। तत्
एकमठप्राप्त्यापि त्वं गर्वितः। त्यक्तः सु हृत्स्नेहः। नैतद्वेत्सि। यत् त्वया मठाश्रयव्याजेन
नरकोपार्जना कृता। उक्तं च। नरकाय म तिस्ते चेत्पौरोहित्यं समाचर। वर्षं यावत् किमन्येन
न मठचिंतां दिनत्रयं। तन्मूर्ख शोचितव्ये गर्वं गतः। तदहं त्वदीयं मठं परित्यज्य यास्यामि। अ
थ तन्मुखेन त्रस्तमना ताम्रचूडस्तमुवाच। भो भगवन् मा मैवं वद। न त्वत्समोऽन्यो मम
सुहृत्कश्चिदस्ति। परं तत् श्रूयतां गोष्ठीशैथिल्यकारणं। एष दुरात्मा मूषकः प्रोन्नते स्थाने धृत

25/1953

सपि तिष्ठ भिक्षापात्रस्थमन्नमुत्प्लुत्य खादति॥ पितृव्यो ह। शेषं वत्तनात्रे कूद्यति। तद्भयाद्देवगृहमार्जनक्रि-
यापि न भवति। तन्मूषकत्रासार्थं एतेन वंशेन भिक्षापात्रं जर्जरं ताडयामि। नान्यत्कारणं।
एतत्तु कुतूहलमस्य दुरात्मनः यन्मार्जारमर्कटादयोपि तिरस्कृताः। अस्योत्पतनेन। बृहत्स्फि-
गाह। अथ ज्ञायते तस्य बिलः कस्मिंस्थि त्वादाशा। ताम्रचूड भगवन्न वेद्मि सम्यक्। सन्न्याह। नूनं
निधानस्योपरि तस्य बिलं। निधानोष्म णा प्रकूर्दति। उक्तं च। ऊष्मापि वित्तजो वृद्धिं त-
जो ह्यछि यति देहिनां॥ किंपुनस्तस्य संभोगस्त्यागकर्मसमन्वितः। तथा च। नाकस्मा-
त्शांडिलीमाता विक्रीणाति तिलैस्तिलान्। लुंचितानितरैर्येन कार्यमत्र भविष्यति। ता-
म्रचूड आह। कथमेतत्। सन्न्यासी आह। यदहं कस्मिंश्चित्स्थाने प्रावृट्कालमुद्दिश्य ग्रहणार्थं निमं-
कं विप्रब्राह्मणं वासं प्रार्थितवान्। ततस्तु तद्वचनात्तेनापि शुश्रूषितः। सुखेन देवार्चनपरस्तिष्ठामि।
अथान्यस्मिन्नहनि प्रत्यूषे प्रबुद्धोहं ब्राह्मणो कस्य ब्राह्मणी संवादे दत्तावधानः शृणोमि। त-
त्र ब्राह्मण आह। ब्राह्मणि प्रभाते दक्षिणायनसंक्रांतिरनंतदानफलदा भविष्यति। तदहं प्रतिग्र- ६३

हार्थं ग्रामांतरं यास्यामि। त्वया ब्राह्मणैकस्य भगवतः सूर्यस्योद्देशेन किंचिद्भोजनं दातव्यं। अ-
थ तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणी परुषतरवचनैर्भर्त्सयमाना आह। कुतस्ते दारिद्र्योपहतस्य भोजनप्राप्तिः।
तत्किं न लज्जसे एवं ब्रुवाणः। किंच मया न ते हस्तलग्नया क्वचिदपि लब्धं सुखं। न मिष्टान्नस्या-
स्वादनं न च हस्तपादकंठादिभूषणं। तत् श्रुत्वा भयत्रस्तोपि विप्रो मंदं मंदमाह। ब्राह्मणि नैतद्
युज्यते वक्तुं। उक्तं च। ग्रासादर्द्धमपि ग्रासमर्थिभ्यः किं न दीयते। इच्छानुरूपो विभवः
कदा कस्य भविष्यति। ईश्वरा भूरि दानेन यल्लभंते फलं किल। दरिद्रस्तच्च का-
किण्या प्राप्नुयादिति नः श्रुतिः। दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपणो महानपि स-
मृद्ध्या। कूपः स्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य न समुद्रः। तथा च। अकृतत्यागमहिम्नां मिथ्या
किं राजराजशब्देन। गोप्तारं न निधीनां कथयंति महेश्वरं विबुधाः। अपि च। सदा दानपरिक्षीणः
शस्य एव करीश्वरः। अदानः पीनगात्रोपि निंद्य एव हि गर्दभः। यच्च न जलमपि जलदो वल्लभ-
तामेति सकललोकस्य। नित्यं प्रसारितकरो मित्रोपि न वीक्षितुं शक्यः। एवं ज्ञात्वा दरिद्रा-

27/1953

पा०ख्या०

त्रिरितेरपिस्वल्पास्वल्पतरं कालेपात्रवादयं। उक्तं वा। यत्पात्रे महती श्रद्धा देशे काले यथावि
ता। यद्दीयते विवेकज्ञैस्तदनंताय कल्पते। तथा वा। अतितृष्णा न कर्त्तव्या तृष्णां नैव परित्यजे
त्। अतितृष्णाभिभूतस्य शिखा भवति मस्तके। ब्राह्मणी आह। कथमेतत्। स आह। अस्ति क
स्मिंश्चिद्वनोद्देशे पुलिंदः। स च पा० र्द्धिक र्तुं प्रस्थितः। अथ तेन प्रसर्पता महानंजनपर्वतशि
खराकारः क्रोडः समासादितः। तं दृष्ट्वा कर्णांताकृष्टनिशितसायकेन समाहतः। ते
नापि कोपाविष्टेन चेतसा बालेंदु द्युतिना दंष्ट्राग्रेण पाटितोदरः पुलिंदो गता
सुर्भूतलेऽपतत्। अथ लुब्धकं व्यापाद्य श करोऽपि शरप्रहारवेदनया पंचत्वं गतः। एतस्मि
न्नंतरे कश्चिदासन्नमृत्युः शृगालस्तत्रा ०परिभ्रमन्नतं प्रदेशमाजगाम। यावद्वराहपुलिं
दौ पश्यति तावत्प्रहृष्टो व्यचिंतयत्। भोः सानुकूलो मे विधिस्तेनैतदप्यचिंतितं भोजनमु
०स्थितं। अथवा साधिदमुच्यते। अकृतेऽप्युद्यमे पुंसामन्यजन्मकृतं फलं। शुभाशुभं सम
भ्येति विधिना संनियोजितं। यस्मिन्देशे च काले च वयसा यादृशेन वा। कृतं शुभाशुभं कर्म त ७४

त्तथा तेन भुज्यते। तदहं तथा भक्ष्यामि यथा बहून्यहानि मे प्राणयात्रा भवति। तत्ताव
देतत्स्नायुपाशं धनुःकोटिगतं भक्ष्यामि। उक्तं च। शनैः शनैश्च भोक्तव्यं स्वयं वित्तमुपा
र्जितं। रसायनमिव प्राज्ञैर्हेलया न कदाचन। एवं मनसा निश्चित्य चापघटितकोटिं मु २४
खे प्रक्षिप्य स्नायुं भक्षितुं प्रवृत्तः। तत श्च कर्त्तिते पाशे तालुदेशं विदार्य चापकोटिर्म 1953
स्तकेमध्येन निःक्रांता। सोऽपि मृ तः। अतोऽहं ब्रवीमि। अतितृष्णा न कर्त्तव्य
ति। अथ एवं सा तेन प्रबोधिता ब्राह्मणी आह। यद्येवं तदस्ति मे गृहे स्तो
क तिलराशिः। ततस्तिलांल्लुंचिष ति तिलचूर्णेन ब्राह्मणं भोजयिष्यामि। इ
ति। तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणो ग्रामं गतः। सापि तिलानुष्णोदकेन संमर्द्य कुट्टयित्वा सू
र्यातपे दत्तवती। अत्रांतरे तस्या गृहकर्म्मव्यग्राया तिलानां मध्ये कश्चित्सारमेयो
मूत्रोत्सर्गं चकार। तं दृष्ट्वा सा चिंतितवती। अहो नैपुण्यं पश्य पराङ्मुखीभूतस्य विधे
र्यदेते तिला अभोज्याः कृताः। तदहमेतान् समादाय कस्यचित् गृहं गत्वा लुंचिता

खा०खा० रलुंचितानानयामि। सर्वोऽपि जनो अनेन विधिना ग्रहीष्यतीति। अथ यस्मिन्गृहेऽसौ द्विजः कार्यप्रवि
ष्टः। तत्र गृहे सापि तिलानादाय प्रविष्टा विक्रयं कर्तुं। अत्र दत्वा गृह्णातु। कश्चिदलुंचितैर्लुंचिता
न्तिलान्। अथ तद्गृहे गृहिण्या गृहं प्रविष्टा यावदलुंचितैर्लुंचितान्गृह्णाति तावद्दस्याः पुत्रेणाऽ
मंदकि किं शाग्रहृष्ट्वा व्याहृतं। मातर्याह्या … :खल्विमे तिलाः। नास्या अलुंचितैर्लुंचिता ग्राह्याः।
कारणं किं विद्ध विष्यति। तेन निषा अलुंचि … तान्प्रयच्छति। तन्नूनमज्ञातया परित्यक्तास्ते तिलाः
। अतोऽहं ब्रवीमि। नान्यथा शांडि … लीमाता इति। एतदुक्त्वा सहृदयोः पिप्रादा अ
थ द्वापान्तस्य क्रमणं मा अस्य। ताम्रचू … उवाच। भगवन्नुज्ञायतां पुनः एकाकी न समा
गच्छति। किंतु असंख्ययूथपरिवृतः पश्य … तो पश्चिमत्रितस्ततः सर्वजनेन सहागच्छति याति
वा। अभ्यागत आह। अस्ति किंचित्खनित्रकं। स आह। बाढमस्ति। एषा सर्वलोहमयखनित्रि
का। अभ्यागत आह। तर्हि प्रत्यूषे त्वया मया सहागंतव्यं। येन द्वावपि जनचरणमलिनायां
भूमौ तत्पदानुसारेण गच्छावः। मयापि तद्वचनमाकर्ण्य चिंतितं। अहो विनष्टोऽस्मि। य ९५

तोऽस्य सातिप्रायवचांसि श्रूयंते। नूनं यथा निधानं ज्ञातं तथा दुर्गमप्यस्माकं ज्ञास्यति। एतदभि
प्रायादेव ज्ञायते। उक्तं च। सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानंति सारतां तस्य। हस्ततुलयापि निपुणाः
पलप्रमाणं विजानंति। वांछैव सूचयति पूर्वतरं भविष्यं पुंसां यदन्यतनुजं शुभमाशुभं वा। विज्ञायते शि
शुरजातकलापचिह्नो भक्त्या उद्गतिरपसरन्स … कलापी। ततोऽहं भयत्रस्तमनाः सपरिवारो दुर्गमार्ग
परित्यज्यान्यमार्गेणागंतुं प्रवृत्तः। सपरिज … नो यावदग्रतो गच्छामि। तावत्संमुखो बृहत्का
यो मार्जारः समायाति। स च मूषकवृंद … मवलोक्य तन्मध्ये सहसोत्पपात। अथ ते
मूषका मां कुमार्गगामिनमवलोक्य गर्ह … यंतो हतशेषा रुधिरप्लावितवसुंधरास्तमेव
दुर्गं प्रविष्टाः। अथवा साध्विदमुच्यते। छित्वा पाशमपास्य कूटरचनां भंक्त्वा बलाद्वागुरां पर्यंता
ग्निशिखाकलापजटिलान्निर्गत्य दूरं वनात्। व्याधानां शरगोचरादपि जवेनोत्पत्य धावन्मृगः
कूपांतःपतितः करोतु विधुरे किं वा विधौ पौरुषं। अथाहमेकोऽन्यत्र गतः। शेषा मूढतया
तत्रैव दुर्गं प्रविष्टाः। अत्रांतरे स दुष्टपरिव्राजको रुधिरबिंदुचर्चितां भूमीमवलोक्य तेन

31/1953

पंचा० १ वकुर्गमार्गेणागत्य उपस्थितः॥ ततश्चूडकर्णेन चित्रकर्णवीणया खनित्वा मार्गेण॥ अथ तत्र ख्यानतो प्राप्तं तन्निधानं य
स्यापरि सिंदिवार्द्धं कृतवसतिः॥ एष्योऽपि णामहाकुर्गमपि गच्छामि॥ ततो हृष्टमना बृहत्स्फिग् इमिदं सु
खेऽप्यागतः॥ भो भगवन् इदानीमपि दिनि विशंकं। अस्योऽपि णा मूषकाग्रजा मरणं करोति।
वमुच्छानिधानमादाय मया गच्छ गतं खिन्नो। द्वावपि तावदहमपि यावत्तन्निधानमागच्छामि॥ त
वदरमणीयमुपाश्रयाकारकं तत्स्थानं वीक्षि तमपि तत्राक्रोशामि॥ अचिंतयच्च॥ किं करोमि क्व
गच्छामि॥ कथं मे स्यात् मनसः शांतिः॥ अस्य तावत् किंचित् प्रकुर्वे मस्तक॥ त
त्परिवारः॥ एकाकी॥ समेवं॥ एवं चिंत यतो महाकष्टेन सोऽपि दिवसो व्यतिक्रांतः॥ अथा
स्तमिते रुधिरस्ताहुग्रान्निरुत्साहस्तस्मिन्नेव सपरिवारः प्रविष्टः॥ अथास्मत्परिग्रहः शङ्कमाकर्ण्य
ताम्रचूडः पिच्छाया भिक्षापात्रं जर्जरवंशेन ताडितुं प्रवृत्तः॥ अथासावभ्यागतः प्राह॥ सखे किमद्य
निर्विशंको न निद्रां गच्छसि॥ सोऽब्रवीत्॥ भगवन् अद्यापि समायातः॥ सपरिवारः सदुष्टो मूष
कः॥ तद्भयात् जर्जरवंशेन भिक्षापात्रं ताडयामि॥ ततो विहस्याभ्यागतः प्राह॥ सखे मा भैषीः॥ वित्त

९६

रू

नसदृशोऽस्य कूर्दनोत्साहः॥ सर्वेषामपि जंतूनामियमेव स्थितिः॥ उक्तं च॥ यदुत्साही सदा मर्त्यः परा
भवति यज्जनान्॥ यदुद्धतं वदेद्वाक्यं तत्सर्वं वित्तजं बलं॥ ततश्च क्रोधात् पाविष्टाति भिक्षापात्रं च छित्त्वा
विशेषात् कूर्दितोऽसौ मया प्रयत्नेन सो निपतितः॥ ततश्चास्यौ मे शत्रुर्विदस्य तामुद्रास्य तावता सोपहस
कोलाहलं॥ अथाह॥ अर्थेन बलवान् स र्वः अर्थयुक्तः सपंडितः॥ पश्चिमं मूषकं व्यर्थं सजातिः स
मतां गतं॥ ततस्तवापि दिवं गतं दंष्ट्रा काः यद स्योत्पतनकारणं तदा वायार्द्धं गतं ज्ञातं॥ अथवा
साधिसमुच्चालितं दंष्ट्रा विरहितः शत्रुकोऽपि मदहीनो यथा गजः॥ तथार्थेन विहीनो नः
रूपा नाम धनरकः॥ ततश्चाहं मनसा विचिंतितवान्॥ यतोऽङ्गुलमात्रमपि कूर्दितुं न शक्ति
तोऽस्मि॥ तत् धिक् अर्थहीनस्य पुरुषस्य जी वितं॥ उक्तं च॥ अर्थेन च विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेध
सः॥ उच्छिद्यंते क्रियाः सर्वाः ग्रीष्मे कुसरितो यथा॥ यथा काकयवाः प्रोक्ता यथारण्यभवास्ति
लाः॥ नाममात्रा न सिद्धौ हि धनहीनास्तथा नराः॥ संतोऽपि न हि राजंते दरिद्रस्येतरे गुणाः॥ आ
दित्य इव भूतानां श्रीर्गुणानां प्रकाशिनी॥ न तथा बाध्यते लोके प्रकृत्या निर्धनो जनः॥ यथा द्र

38
1953

कोणसंप्राप्यतेनहीनःसुरेविधितः। शुष्कस्यकीटषातस्यवह्निदग्धस्यसर्वतः। तरोरूषरस्थस्यव
रंजन्मनेराथिणः। शंकनीयाहिसर्वत्रनिःप्रतापादरिद्रता। उपकर्तुमपिप्राप्तंनिःस्वंसंत्यज्यगच्छति
। उन्नम्योन्नम्यतत्रैवनिर्धनानांमनोरथाः। हृदयेष्वेवलीयंतेविधवास्त्रीस्तनाइव। उन्नम्योन्ना
यलीयंतेनिर्धनानांमनोरथाः। बाल्य विधवाद्यधानांकुलस्त्रीणांकुचाइव। व्यक्तःपिदा
सारतिस्पादौर्गत्यतमसावृतः। अग्रतो ऽपिम ------- पिनदृश्यते। इत्येवंविल
प्यसंगोसाहसुतत्वंतिधनंगंडोप धानीकृतंदृष्टाष्टुंडगंप्रत्यागतः। ततश्चमह
त्याप्रत्यागतगद्धंतामिथ्याजल्पंति। अहो असमर्थाःस्युःउदरपूरणेऽस्माकंकेवलमस्य
दृष्टिलग्नानांबिडालादिविषयः। तत्किं मेनेनाराक्षितेन। उक्तंच। यःस्मकाशाप्रलोभतःस्यात्
केवलाःस्फविपत्तयः। स्वामीद्रस्यात्यात्यविशेषादनुजीविनः। एवंतेषांवचांसिश्रुत्वाश्रु
गंप्रविष्टोयावन्नकश्चिन्ममसन्मुखोऽस्तीतितावन्मयाचिंतितं। धिगियंदरिद्रता। अथवा
साधुरिदमुच्यते। मृतोदरिद्रःपुरुषोमृतंमिथुनमप्रियं। मृतमश्रोत्रियंश्राद्धंमृतोयज्ञस्त्वदक्षिणः॥ ११

एवंम नयतश्चेत्सत्यामसश्रामूष्णांसेवकाजाता॥ तदसंतिचमामेकाकिनंदृष्टुविडंबनं
कुर्वंति। अथमयाएकाकिनायोगनिद्रांगतेनबहुधाविचिंतितं। यत्तस्पकृतपक्षिनःसमाश्रयंग
त्वातड्डुपधानवर्तिकृत्तंवित्तपेटाशनैःशनैर्विदार्यतस्यनिद्रावशंगतस्यखड्गागतिहित्र
मानयामि। यतस्तृयःपिमवित्तप्रभा वेनाधिपत्यंपूर्वकेवभवति। उक्तंच। व्यथयंतिपरंचेतो
मनोरथशतैर्जनाः। नानुष्ठाननिर्ध निर्हीनाःकुलजाविधवाइव। दौर्गत्यंदेहिनांदुः
खमपमानकरंपरं। यनस्वैर पिमन्यतेजीवंतःपिमृताइव। दैन्यस्यपात्रता
मेतिपराभूतःपरंपदंविपदामा श्रयःशाश्वद्दौर्गत्यकलुषीकृतः। लज्जंतेबांधवास्तेन
संबंधंगापयंतिते। मित्राण्यमित्रतां यातियस्यनस्फःकपर्दिकाः। मूर्त्तंलाघवमेवितदपा
यामिदंगृहं। पर्यायामरणस्यायंनिर्धनत्वंशरीरिणां। अजाधूलिरिवत्रस्तैर्मार्जनीरेणुव
ज्जनैः। दीपखट्वोत्थछायेवत्यज्यतेनिर्धनोजनैः। शौचावशिष्टयाप्यस्तिकिंचित्कार्यंक्षितिमृ
दा। निर्धनेनजनेनैवनतुकिंचित्प्रयोजनं। अधनोदातुकामोऽपिसंप्राप्तोधनिनांगृहं। मन्य

35/1953

।स्वा० न्यात्तयावको:। यं धिक्कदारिद्रं खलु देहिनां। अतो विना पहारं विधत्तो यदि मस्तकः स्यात्तथापि श्रेयो तनं। उक्तं
च। स्ववित्तहरणं दृष्ट्वा यो न रक्षत्यसौ नरः। पितरः पितरोपि न गृह्णन्ति तद्दत्तं सलिलांजलिं। तथा च। गवाम
र्थे ब्राह्मणार्थे स्त्रीवित्तहरणे तथा। प्राणांस्त्यजति यो युद्धे तस्य लोकाः सनातनाः। इत्येवं निश्चित्य
रात्रौ तत्र गत्वा निद्रावशमुपागतस्य पे टायां मया छिद्रं कृतं यावत् तावत् प्रबुद्धो दुष्टतापसः। तत
श्च जर्जरवंश प्रहारेण शिरसि ताडि तः। कथं विदायुःशेषतया न मृतस्मि। उक्तं च। प्राप्तव्यम
र्थं लभते मनुष्यो दैवोपि तं लंघयितुं न शक्तः। तस्मान्न शोचामि न विस्मयो
मे यदस्मदीयं न हि तत्परेषां। काक कूर्मौ पृच्छतः। कथमेतत्। हिरण्यक आह। अस्ति क
स्मिंश्चिन्नगरे सागरदत्तो नाम वणिक्। त त्सुतेन रूपकशतेन विक्रीयमाणः पुस्तको गृहीतः। यस्मिं
श्च लिखितमस्ति। प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः। इत्यादि। तं दृष्ट्वा सागरदत्तेन स सुतः पृष्टः। पुत्र कियता
मूल्येन पुस्तको गृहीतः। सोऽब्रवीत्। रूपशतेन। तच्छ्रुत्वा सागरदत्तोऽब्रवीत्। धिक् मूर्ख त्वं लि
खितैकश्लोकं पुस्तकं रूपशतेन गृह्णासि। एतया बुद्ध्या कथं द्रव्योपार्जनं करिष्यसि। तदद्य १८

प्रभृति ... या मे गृहे न प्रवेष्टव्यं। एवं निर्भर्त्स्य गृहान्निःसारितः। स च तेन निर्वेदेन विप्रकृष्टदेशां
तरं गत्वा किमपि नगरमासाद्यावस्थितः। अथ कतिपय दिवसैस्तन्नगरनिवासिना केन विदसौ पृ
ष्टः। कुतो भवानागतः। किं नामा च। असावब्रवीत्। प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः। अथान्येनापि पृष्टेना
नेन तथैवोत्तरं दत्तं। एवं च तस्य नगरस्य मध्ये प्राप्तव्यमर्थ इति प्रसिद्धं नाम जातं। अथ राजकन्या चं
द्रवती नामाभिनवरूपयौवनसंपन्ना सखीद्वितीयैकस्मिन्दिवसे नगरं निरीक्षमाणा ति
ष्ठति। तत्र च कश्चिद्राजपुत्रोऽतीवरूपसंपन्नः कथमपि तस्या नेत्रयोः दृष्टिगोचर
गतः। तद्दर्शनसमकालमेव कुसुमबाणाहतया तया निजसखी अभिहिता। सखि य
था किलानेन सह समागमो भवति। तथाद्य त्वया यतितव्यं। एवं श्रुत्वा सा सखी तत्सकाशं
गत्वा शीघ्रमब्रवीत्। यदहं चंद्रवत्यानवांतिकं प्रेषिता। भणितं च त्वां प्रति तया। यन्मम त्वद्दर्शना
न्मनोभवेन पश्चिमावस्था कृता। तद्यदि शीघ्रमेव मदंतिकं न समेष्यसि तदा मम मरणं शरणं।
मिति श्रुत्वा तेनाभिहितं। यद्यवश्यं मया तत्र आगंतव्यं। तत्कथय केनोपायेन प्रवेष्टव्यं। साब्रवीत्। यायद्यवेनि

वा॰खा॰ १। दुःश्रयोऽनवस्यायदहमेवं करिष्यामि॥ इति निश्चित्य सखीवंद्रवती सकाशं गता। अथागतायां रजन्यां
स राजपुत्रः स्वं चेतसा व्यचिंतयत्। यतः। उक्तं च गुरोः सुतां मित्रभार्यां स्वामिसेवकगेहिनीं॥ यो
गच्छति पुमांल्लोके तमाहुर्ब्रह्मघातिनं। अपरं च। अयशः प्राप्यते येन येनापगतिर्भवेत्। स्वर्गाच्च
भ्रश्यते येन तत्कर्म न समाचरेत्॥ इति म   मनसि विचार्य तत्सकाशं न जगाम। अथ प्राप्तव्यमर्थः प
र्यटन् धवलगृहपार्श्वे रात्राववलंबित   वरत्रां दृष्ट्वा कौतुकाविष्टहृदयस्तामालंब्याधिरू
ढः तथा च राजपुत्र्या सपदि वा यमित्य   प्रसुप्तविनितया आनखानपानाच्छादनादिना स
न्मानितेन सह शयनतलमाश्रितया   तदंगसंस्पर्शसंजातरोमांचितगात्रयोक्तं। युष्म
द्दर्शनमात्रादुत्कंठया मयात्मा प्रदत्तोऽय   त्त्वदुर्जनेन्यापत्नीमिन मपि मनसा विष्यतीति। तक
स्मात्त्वया सह गमिष्यामि॥ सोऽब्रवीत्। प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्य इति उक्तेन यादृत्योऽयमिति म
त्वा धवलगृहाद्रात्र्यामुक्तः। स गत्वा तदंडपाशकस्थाने गत्वा सुप्तः। तदनु नगरमध्ये परिभ्रम्य स
मायो [illegible] दंडपाशिना समत्कः। यतः स्पष्टं देवगृहमिदं। तदत्र मदीयस्थाने गत्वा स्वपिहि। तथा प्रति   ३९

[illegible] ति विपर्यासादत्यप्रशायने सुप्तः। अथ तस्य रक्षकस्य गृहे कन्या रूपवती नाम विनयवती
रूपयौवनसंपन्ना कस्यापि पुरुषस्योपरक्ता संकेतं दत्वा तत्र शयानं सुप्तमब्रवीत्। अथ सा तमां
यांते दृष्ट्वा स एवायमस्मद्वल्लभ इति मत्वा घनतरांधकारव्यामोहिता उत्थाय तेनोद्वाहनादिक्रि
यां कारयित्वा गांधर्वविवाहेनात्मानं विवा   हयित्वा तेन समं शयानास्थिता विकसितवदनकम
लातमाह। किमद्यापि मया सह विश्रब्धं   न वान् ब्रवीति। सोऽब्रवीत्। प्राप्तव्यमर्थं लभते म
नुष्य इति श्रुत्वा तया चिंतितं। यत्का   र्यमसमीक्षितं क्रियते तस्येदृक् फलपाको
भवति। इति तं विहाय स्वगृहं गतवती॥ ता   वदन्यविषयवासी वरकीर्तिर्नाम वरो महता व
धूजनेनागच्छति। प्राप्तव्यमर्थोऽपि तैः समं गंतु   मारब्धः। अथ यावत्स्वस्त्यासन्नलग्नसमाय राजमार्ग
मन्त्रश्रेष्ठिगृहद्वाररचितमंडपवेदिकायां कृतकौतुकमंगलावेषा वणिक्सुता स्थिता तावन्मदमत्तो व
नी आरादकं दत्वा जनकोलाहलेन प्रनष्टलोकमाकुलयन् तमेवोद्देशं प्राप्तः। तं च दृष्ट्वा सार्ववरा
श्रयायिनः वारणमहत्प्रनष्टपदिशो जग्मुः। अथास्मिन्नवसरे नयतरललोचनामेकाकिनीं कन्यामा

39/1953

रवा ११ उलोक्य मानुषीरूपं परित्राते तिसुधीरां स्त्रीहस्तपद्महस्तिपाणौ संगृह्य महासाहसिकया प्राप्तव्यम
र्थः परुषवाक्यैर्हसितं निर्भर्त्सितं वात् ततः कथमपि दिवायोगात् अपयातरहस्मितिया वस्त्रसुरक्तवं
धवा क्षितिक्रांतल्यग्र समये वरकीर्तिरागच्छति। तावत्तां कन्यामन्यरहःसमागतां दृष्ट्वा तिष्ठितं। यततो हस्तर
कविरूढमिदं वयाद्दृष्टितं। यन्मस्य प्रदायक न्याः स्यपक्षिमप्रदात्राति। साऽब्रवीत्। अहमपि दृष्टि
नयपल्लायितो नवडिः सहायातो नजा। त किमिदं हन्त। इत्युपेक्ष्य दण्डितरं प्रहस्मार
ञ्छः। वाक्सानवयास्तु दुरं स्तं तत कथ सोऽक्रोधः यं हन्तां तः। सोऽब्रवीत्। यदहमात
नप्राणसंशयादृक्षितो। तेदेनं सुरक्षामम जीवस्यानान्यः पाणिं ग्रहीष्यामीति। एवं वार्ताव्य
तिकरं श्रुत्वा राजा डण्डितात् तिद्दृश्यमागता। क म्पिरं परयाश्रुत्वा दंडपाशकसुतापितविवाग
ता। अथ तं महाजनसमवायं श्रुत्वा राजा पितविवाहगामप्राप्तव्यमर्थप्राहा। यद्धितम् कथयकी
पः शोः स्त्रो वृत्तांतः। अथ साऽब्रवीत्। प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्य इति राजकन्या स्मृत्वाब्रवीत्। देव
मः पिर्देह्य यथिचतन काक्रः। ततो दंडपाशकसुताब्रवीत्। तस्मान्नेत्राव मिन विस्मयो मा। इति तम। ८०

।रिव[illegible]ता कहत्ताः। सोऽथ कस्यविणिक्सुता अब्रवीत्। यदस्मदीयं नदितव्य एषां। इति अतः यसमेद।
ञ्चायद्वाहष्टसञ्ज्ञ स्वत्तां नानित्रा। चाञ्चवगतन च प्राप्तिप्राप्तव्यमर्थाय खडदितरं सवकुमानय
ममत्श्रुत्रण समं सर्वालंकारपरिवारयुतां ददौ। मञ्जावाम्सीति नगरविदितं तयोर्वराजैः तिपि
श्रुत्वा। दंडपाशकिनापि स्वपुत्रिणाः त्स शक्त्या वस्त्रदानादिना तं संतोष्य प्राप्तव्यमर्थाय प्रदत्ता।
अथ प्राप्तव्यमर्थाय प्रदत्ता। अथ सो पित्र्यगात्रेण सह विविधभोगानुपभुंजानः सुखे
नावस्थितः। अतोऽहं ब्रवीमि। प्राप्त व्यमर्थं लभते मनुष्य इति। तदहं न कलंसु
खंडः स्वमनुकृत्य परं विषादमागतः॥ अलेन मित्रेण च स्वकाशमानीतः। तदहं तन्मीवि
रागकारणं। मंथरक आह। ननु नवनिष्ठ हृदयमसंदिग्धं। यः ऋतुकामोः पिपासुन्तं चांस
स्वस्थानं स्थितामवं दृष्ट्वा राप्यानयतीन अमाग्निः प्रियतस्सयति। उक्तं चायतः। विकारं याति
ना विवं विवयस्य करावतः। मित्रस्य सुकुलीनस्य कारायन्मित्र सुत्रमं। विहद्धिः सुरक्षा
मन्त्रयि कि रतिरसं ग्रायं। परीक्षा कारणं प्राक्तं हेमाग्निरिव पंडितैः। अथवा। आपत्कालेऽपि सं

२१
1953

।खं०।
प्रियप्रियमित्रंमित्रमेव वतत् । वृद्धकाले च संप्राप्ते दुर्जनोऽपि सुहृद्भवेत् । तन्ममाप्यद्यास्य वि
षये विश्वासः समुत्पन्नः ॥ येतानीति विरुद्धेयं मित्री मीमांसीतिवर्धयेऽस महदुलवराणां स्व
थवा मा छिद्य मुच्यता । मित्रं कोऽपि न कस्यापि नितांतं नव विरक्तता हृदयाद सर्मित्रविध्वस चा
यो हिरी प्ररक्षितः । नत्वागतं तवतः । सु हृद्वदास्यतामत्र समस्ते तीरा यत्र । वित्तनाशो वि
देशे वा समुत्पन्ने संजाते । तदत्र विषयेन संतापो न कार्यः । उक्तंच । अत्रच्छायाखलप्रीतिः
सिद्धमन्नं च योषितः । किंचित्कालो पभोग्यानि यौवनानि धनानि च । अत्र न च वि
वेकिनि ज्ञानात्मानो धनस्पृहां न कुर्व ति । उक्तंच । सुसंचितैर्जीवनवत्सुरक्षितैर्नि
जैदोहनविवार्जितः कैश्चिदधुदस्यापेमे तं नुस्तोऽपि निर्गुरितिरतिर्धनेः पंदपदीनदीय ता
अन्यद्ध । यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि । आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र
वित्तवान् । निर्दोषमपि वित्ताढ्यं दोषैर्योजयते नृपः । निर्धनः प्राप्तदोषोऽपि सर्वत्र नि
रुपद्रवः ॥ अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे । नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः । ८२

कष्टसंश्रयाः । अर्थार्थी यानि कष्टानि मूढोऽयं सहते जनः । शतांशेनापि मोक्षार्थी तानि चे
न्मोक्षमाप्नुयात् । अपरं विदेशवासजमपि वैराग्यं त्वया न कार्यं यतः । को धीरस्य मन स्वि स्व
नः स्वविषयः को देशो विदेशः स्मृतः । यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् । यद्दंष्ट्रा
नखलांगूलप्रहारैः सिंहो वनं गाहते तस्मिन्नेव हतद्विपेंद्ररुधिरैस्तृष्णां छिनत्त्यात्म
नः । अर्थहीनः परो देशं गतोऽपि यः प्रज्ञावान्न लभते स कथं स्वदेशेऽपि न सीदति । उ
क्तंच । कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् । को विदेशः सविद्यानां
कः परः प्रियवादिनाम् । तत्प्रज्ञानिधि रेवान् न प्राकृतपुरुषतुल्यः । अपरं प्राप्तव्य
प्यर्थं कर्म प्राप्नोति न तरति । ततएतावं ति दिनानि त्वदीयमासीत् । सुकृतमपि अनात्मी
यं नीतं कुलस्य पातः । स्वयमागतमपि विधिनापहृतं । भुंक्ते विधिना लब्धधनोऽपि विधित्ता
यमः । अरण्यं महदप्यास्याधमृढः सोमिलिः कोऽयपा । हिरण्य आह । कथमेतत् । मंथ
र आह । अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने सोमिलको नाम कौलिको वसति स्म । सत्त्रानेक वि

७३/1953

विविधपदरचनारंजिता। निपार्थिवमनस्याचिंतातिसंदिववक्त्राणफल्पादयंति। परंतस्य चानेकविधपद्यास्वाद
नरचनत्रिगुणस्यापिनभोजनास्यपिकिं कथमप्यर्थपात्रंसंपद्यतात्र्यथान्यत्र सामान्यकोलिकाःस्थूलवस्त्र
संपादनविज्ञातिनामवर्द्धिसंपन्नाश्च। नवलोकयसम्रपाश्चमिाह। प्रियेपश्यतानस्थूलपट्टकाश्चका
नधनंकनकसमृद्धाश्चातदधारणिकंममितत्र स्थानांतदन्यत्रोपार्जनायगच्छामि। साप्राह। नाप्रियतम
मिथ्याप्रलपितामतत्रायदन्यत्रगतानांधनं रवतिष्ठत्स्यानननरवति। उक्तंच। उत्पतंतियदाका
शेनिपतंतिमहीतले। पक्षिणांतदपिप्रा प्यानादत्तमुपतिष्ठति। तथाच। नहिभवतियन्न
भाव्यंभवतिचभाव्यंविनापियत्नेन। करतलगतमपिनश्यतियस्यतुभवितव्यतानास्ति। यथा
धेनुसहस्रेषुवत्सोविंदतिमातरं। तथापूर्वकृतंकर्मकर्तारमनुगच्छति। ... सहप्रयातिन
गच्छंतमनुगच्छति। नराणांप्राक्तनंकर्मसहात्मना। यथाछायातपौनित्यंसुसंबद्धौपरस्परं। एवंक
र्मचकर्ताचसंश्लिष्टावितरेतरं। तस्मादत्रैवव्यवसायपराभव। कोलिकआह। प्रियेनसम्यगुक्तं
हि... त्या। व्यवसायंविनानकर्मफलति। उक्तंच। यथैकेननहस्तेनतालिकासंप्रपद्यते। तथोद्यम
परित्यक्तनफलंकर्मणःस्मृतं। पश्यकर्मवशात्प्राप्तंभोज्यकालेऽपिभोजनं। हस्तोद्यमंविनावक्त्रेप्र ८२

विशन्कोऽर्थंवना। तथाचोद्योगिनंपुरुषसिंहमुपैतिलक्ष्मीर्दैवंहिदैवमितिकापुरुषावदंति। दै
वंनिहत्यकुरुपौरुषमात्मशक्त्या यत्नेकृतेयदिनसिध्यतिकोऽत्रदोषः। उद्यमेनहिसिध्यंतिका
र्याणिनमनोरथैः। नहि सुप्तस्यसिंहस्यविशंतिवदनेमृगाः। उद्यमेनविनाराजन्नसिध्यंत न
मनोरथाः। कातराइतिजल्पंतियद्भाव्यं तद्भविष्यति। स्वशक्त्याकुर्वतःकर्मनचेत्सिद्धिंप्रय
च्छति। नापालंस्यःपुमांस्तत्रदैवांतरि तपौरुषः। तन्मयावश्यंदेशांतरंगंतव्यमितिनि
श्चित्यवर्द्धमानपुरंगत्वातत्रवर्षत्र यंस्थित्वासुवर्णशतत्रयोपार्जनंकृत्वागृहं
प्रतिप्रस्थितः। अथार्द्धपथेगच्छतस्त स्यकदाचिदटव्यांपर्यटतोभगवान्रविरस्तमु
पागतः। तत्रचव्यालभयात्स्थूलतरवट स्कंधमारुह्यप्रसुप्तोयावत्तिष्ठति। तावन्निशीथेद्वौ
पुरुषौरौद्राकारौपरस्परंजल्पंतौबभणतुः। तत्रैकआह। भोःकर्मन्त्वंकिंसम्यग्नजानासिय
दस्यसोमिलकस्यभोजनाच्छादनाभ्यधिकासमृद्धिर्नास्ति। तत्किंत्वयास्यसुवर्णशतत्रयंद
त्तं। सआह। भोःकर्मन्मयावश्यंदातव्यंव्यवसायिनां। तत्रचतस्यपरिणति स्त्वदायत्ता।

45/1953

।रवा०॥ अथ यावदसौ कोलिकः प्रबुद्धः सुवर्णग्रंथिमवलोकयति तावद्रिक्तां पश्यति। ततः साक्षेपं चिंत
यामास। अहो किमेतत्। महता कष्टेनोपार्जितं वित्तं केनापि हृतं। तद्व्यर्थश्रमोः किं वनः।
कथं स्वपत्नीमित्राणां मुखं दर्शयिष्यामि। इति निश्चित्य तदेव पत्तनं गतः। तत्र च वर्षमात्रेण सु
वर्णशतपंचकमुपार्जितं भूयोऽपि स्व। स्थानं प्रति प्रस्थितः। यावदर्द्धपथे भूयोऽपि अटवीं गत
स्तावद्भगवानस्तं जगाम। अथासौ सु वर्णनाशभयात्सुश्रांतोऽपि न विश्राम्यति। केव
लं द्रुततरं गृहोन्मुखः सत्वरं व्रजति। अ थांतरा द्वौ पुरुषौ नादृशावपि दृष्टिदेशं समाग
च्छंतौ जल्पंतौ अश्रुणोत्। तत्रैकः प्रा ह। भोः कर्म किं त्वया तस्य सुवर्णशतपंचकं दत्तं
। तत्किं न वेत्सि यदस्य भोजनाच्छादनाभ्यधिकं अस्य किंचिन्नास्ति। स आह। भोः कर्म मयावश्यं देयं।
व्यवसायिनां तस्य परिणामः सुंदरोऽथवा। तत्किं मामुपालभसि। ततश्चासौ सोमिलको याव
द्ग्रंथिमवलोकयति तावत्सुवर्णं नास्ति। ततः परं दुःखमापन्नो व्यचिंतयत्। अ
हो [illegible] मधनरहितस्य जीवितेन। ~~तदत्र वटपादपे आत्मानमुद्बध्य प्राणांस्त्यजामि~~ ८२

तदत्रैव वटवृक्षे आत्मानमुद्बध्य प्राणांस्त्यजामि। एवं निश्चित्य दर्भमयीं रज्जुं विधाय स्वकंठे पाशं नियो
ज्य शाखायामात्मानं निबध्य यावत्प्रक्षिपति तावदेकः पुमानाकाशस्थ एवेदमाह। भोः सोमिल
क मैवं साहसं कुरु। अहं ते वित्तापहारको येन ते भोजनाच्छादनाभ्यधिकं वराटिकामपि न सहामि त
द्गच्छ स्वगृहं प्रति। अन्यच्च तव दार्ढ्यसाहसेनाहं तुष्टः। तथा मनस्याद्यर्थदर्शनं। तथा मनस्याद्य
र्थदर्शनं। तस्मात्प्रार्थ्यतामभीष्टो वरः कश्चि त्। सोमिलक आह। यद्येवं तद्देहि मे प्रभूतं धनं। स आ
ह। भोः किं करिष्यसि भोगरहितं धनं। यतस्तव भोजनाच्छादनाभ्यधिकावरा
टिकाप्राप्तिरपि नास्ति। उक्तं च। किं तया क्रियते लक्ष्म्या या वधूरिव केवला। या न वेश्येव सा
मान्या पथिकैरुपभुज्यते। सोमिलक आह। यद्यपि भोगो नास्ति तथापि मम तद्भवतु धनं। उक्तं च।
कृपणोऽप्यकुलीनोऽपि सदा संश्रितमानुषैः। सेव्यते स नरो लोके यस्य स्याद्वित्तसंचयः। त
था च। शिथिलौ च सुबद्धौ च पततः पततो न वा। निरीक्षितौ मया भद्रे दश वर्षाणि पंच
च। पुरुष आह। किमेतत्। स आह। कस्मिंश्चिदधिष्ठाने तीक्ष्णविषाणो नाम महावृषभो वसति। स

47/1953

स्वा०

त्वमत्वातिरिक्तान्परित्यक्ष्यति ऋषभः शृंगाभ्यां नदीतटानि विदारयन्स्वेच्छया मरकतसदृशानि शष्पा-
णि समक्षयन्नरण्ये चचार। अथ तत्रैव वने प्रलोभको नाम शृगालः प्रतिवसति स्म। स कदाचित्स्व-
भार्यया सह नदीतीरमुपविष्टस्तिष्ठति। अत्रान्तरे स तीक्ष्णविषाणो जलार्थं तदेव पुलिनमवती-
र्णः। ततश्च तस्य लंबमानौ वृषणौ आलोक्य शृगाल्या शृगालोऽभिहितः। स्वामिन्पश्य पश्यास्य वृषस्य
मांसपिंडौ लंबमानौ यथा स्थितौ। ततः क्षणेन प्रहरेण वा पतिष्यतः। एवं ज्ञात्वा भवता पृ-
ष्ठयायिना भाव्यं। शृगाल आह। प्रि- यन्न ज्ञायते कदाचिदेतयोः पतनं न विष्य ति
वा न। तत्किं वृथा श्रमाय मां नियोजयसि। अत्रस्थश्चाहं जलार्थमागतान्मूषकान्भक्षयिष्या-
मि। समं त्वया। मार्गाःश्रयं यत्तेषां अत्रस्थस्य यदा वांसुक्वास्यती तीक्ष्णविषाणस्य वृषणस्य पृष्ठगामिष्यामि
। तदागत्यान्यः कश्चिदेतत्स्थानं समाश्रयिष्यति। नैतद्युज्यते कर्तुं। यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषे-
वते। ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च। शृगाली आह। लोका पुरुषस्त्वं यत्किंचिन्नाशंतिनापि
संतोषं करोषि। उक्तं च। सुपूरा स्यात्कुनदिका सुपूरो मूषिकांजलिः। सुसंतुष्टः कापुरुषः स्वल्पके- ८४

नापि तुष्यति॥ तस्मात्पुरुषेण सदैवोत्साहवता भाव्यं। उक्तं च। यत्रोत्साहसमारंभो यत्रालस्यविनिग्र-
हः। नयविक्रमसंयोगस्तत्र श्रीरचला ध्रुवं। तद्दैवमिति संचिन्त्य त्यजेन्नोद्योगमात्मनः। अनुद्योगं विना ते-
लं तिलेभ्यो नाप्नुयात्। अन्यच्च। यः स्तोकेनापि स्यात्संतोषपरो सा त्वमान खामंदः। उक्तं च॥ कृतनिश्च-
यिनो वंद्यास्तुंगिमानोपजुष्टोति चातकः। को वराकोऽयं यस्य द्वावारिवाहकः। अपरं मूषक मांस- 49/1953
स्य निर्विण्णाहं। एतौ च मांसपिंडौ पतनप्रायौ दृश्येते। तत्सर्वथा नान्यथा कर्तव्यमिति। अथा-
सौ तदा कस्य मूषकप्राप्तिस्थानं परित्यज्य तीक्ष्णविषाणस्य पृष्ठिमन्वगच्छत्। अथवा
साधिदमुच्यते। तावत्स्यात्सर्वकृत्येषु पुरुषोऽयं स्वयं प्रभुः। स्त्रीवाक्यांकुशा कुसो
यावन्नो ध्रियते बलात्। अकृत्यं मन्यते कृत्यमगम्यं मन्यते सुगं। अभक्ष्यं भक्षयेत्स्त्रीवाक्य-
प्रेरितो नरः। एवं स तस्य पृष्ठतः सभार्यः परिभ्रमन्चिरकालमनयत्। न च तयोः पतनमभूत्। ततश्च नि-
र्वेदात्पंचदशवार्षिः शृगालः स्वभार्यामाह। शिथिलौ सुसंबद्धौ स्थितौ। तयोर्न तु। पश्चादपि पातो न भ-
विष्यति। तत्स्वस्थानं गच्छाव। अतोऽहं ब्रवीमि। शिथिलौ सुसंबद्धौ स्थितौ। कर्मदुरुपरश्चादाय

२खा० एवं तयोर्भ्रात्रोरप्यवर्द्धमानश्रीकयोस्तत्र द्वौ वणिक्पुत्रौ वसतः। एकोऽप्यधनः। द्वितीयस्तु दत्तकधनः। त
तयोर्द्वयोः सुहृत्पंचकं द्वयोरेकस्य वरः प्रार्थनीयः। यदि तेन धनेन प्रयोजनं अप्रार्थितेन। ततस्त्वामप्यधनं करो
मि। अथवा दत्तेन तेन धनेन न मे प्रयोजनं। तदपत्तकधनं करोमि। इत्येवमुक्त्वा दर्शनं गतः। सा मिल्ल
कोऽपि विस्मितमना भ्रात्रोरप्यवर्द्धमानश्रीकयोर्गतः। अथ संध्यासमये श्रांतः कथमपि तत्पुरं प्राप्तोऽप्यध
नगृहं दृष्ट्वा तद्गृहं गृहस्वामिनस्तच्छार्ये प्रविष्टः। अथासौ तद्भार्यापुत्रसमेतेन तेनाप्यधनेन नि
र्भर्त्सयमानो द्वारदेशे प्रविष्टोपविष्टः। ततस्तेनाऽन्नवेलायां तस्याप्यन्नं किंचिद्वर्जितं
किंचिद्दग्धं दत्तं। ततश्च भुक्त्वा तत्रैव या वत्सुप्तो निशीथे प्रबुध्यति। तावत्तावपि द्वौ पुरु
षौ परस्परं मंत्रयतः। तत्रैकः कथयति भोः कर्मकिं त्वयाऽस्याप्यधनस्य भोक्तव्यं तिमितायत्तं
मिल्लकस्य। ततः तेन दत्तं। तदभुक्तं त्वया कृतं। स आह। भोः कर्मतन्मम नात्र दोषः। मया
पुरुषस्य लाभप्राप्तिर्दातव्या। लाभश्च तया। क्वचिदधिकमया दातव्यः। तत्परिणतिः पुनस्तु दातव्या। इति
श्रुत्वाऽसौ यावदुत्तिष्ठति तावत्तदधनगृहे विसूचिकया दोषेणाक्रंदमानो रुजा पीडितः क्षणं तिष्ठ। ८४
ति। ततो द्वितीयः क्वचित्कृत्या एकः कृतोपवासः संजातः। सा मिल्लकोऽपि प्रभाते ततः प्रस्थितः। क्रमेण दत्त
कधनगृहं गतः। तेनापि यथासन्मानादिनास्वकृतो विहितस्तावत्तेन भोजनादसन्मानसुश्रूषया
सुस्थापितः। ततश्च निशीथे यावत्प्रबुध्यति तावत्तावपि द्वौ पुरुषौ मिथो मंत्रयतः। अत्र तयोरेक आह। तो
कर्मन्नेनेन मिल्लकस्योपकारं कुर्वता प्रभूतो व्ययः कृतः। ततः कथय कथमस्योद्धारः। कर्मविधिर्विष
ति। अनेन सर्वमेतत्तु व्यवहारकष्टदासान्मानितं। स आह। भोः कर्म मम कृत्यमेतत्। परिणतिरस्य
दायत्ताऽस्त्विति। अथ प्रभाते समये राजपुरुषा राजप्रसादजं वित्तमादाय समायातो दत्त
कधनाय समर्पयामास। तद्दृष्ट्वाऽसौ मिल्लकश्चिंतयामास। संचयरहितोऽपि वरमेष दत्तक
धनो नासौ प्रधनः। तदुक्तं। अनिदोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतं। रतिपुत्रफला दारा दत्त
भुक्तफलं धनं। तद्विधं नामं दत्तभुक्तधनं करोतु। न कार्यमप्युप्रधानेन। ततः स मिल्लको दत्तभुक्तध
नः संजातः। अतोऽहं ब्रवीमि। अर्थस्योपार्जनं कृत्वेति। तच्छ्रुत्वा हिरण्यको वायसमंथरौ विषयसंतापे न
कार्यः। अथ विद्यमानमपि धनं तेऽज्यवंधन्यया तदविद्यमानं मंतव्यं। उक्तं वा यदमधाति घातनधानंनध

51/1953

खा।०॥ नि।लायधि। सखा मः किं न तेनैव धनेन धनिनो वयं। तथा च। उपार्जितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणं। तडागोदर
संस्थानां परीवाह इवांभसां॥ अन्यच्च॥ दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवंति वित्तस्य। यो न ददाति न भुंक्ते
तस्य तृतीया गतिर्भवति॥ एवं ज्ञात्वा विवेकिना न स्थित्यर्थं वित्तोपार्जनं कर्त्तव्यं। यतो दुःखाय तत्। उक्तं
च। संतोषामृततृप्तानां यत्सुखं शांतचेत सां। कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावतां। पीयूषमिव सं-
तोषं पिबतां निर्वृतिः परा। दुःखं निरंत रं पुंसामसंतोषवतां पुनः॥ निरोधाच्चेतसोऽक्षाणि निरु-
द्धान्यखिलान्यपि। आच्छादितरवे र्मेघैरत्राः स्फुरगभस्तयः। वांछाविच्छेदनं प्राज्ञैः स्वा-
स्थ्यं शांता महर्षयः। वांछा निवर्त्तते नार्थैः पिपासेवाग्निसेवनैः॥ अनिंद्यमपि निंदंति स्तुवंत्यस्तु-
त्यमुच्चकैः। स्वापतेयकृते मर्त्याः किं किं नाम न कुर्वते॥ धर्मार्थं यस्य वित्तेहा तस्यापि निस्पृहता वरं॥
प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरं॥ दानेन तुल्यो निधिरस्ति नान्यो लोभाच्च नान्योऽस्ति परः पृथिव्यां॥
विभूषणं शीलसमं न चान्यत् संतोषतुल्यं धनमस्ति नान्यत्॥ दारिद्र्यस्य परा मूर्त्तिर्यन्माने द्रविणाल्य-
ता। जरद्गवधनः शर्वस्तथापि परमेश्वरः॥ एवं ज्ञात्वा भद्र त्वया संतोषः कार्यः। इति मंथरकवचनमाक- ५६

र्ण्य वायसोऽब्रवीत्। भद्र मंथरको यदेवं वदति तत्तु त्वया चित्ते कर्त्तव्यं। अथवा। सुलभाः पुरुषा राजन् सत-
तं प्रियवादिनः। अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः॥ अप्रियाण्यपि पथ्यानि ये वदंति नृणामि-
ह। त एव सुहृदः प्रोक्ता अन्ये स्युर्नामधारकाः। अथैवं जल्पतां तेषां चित्रांगदो नाम हरिणो लुब्धका-
त्रासितस्तस्मिन्नेव सरसि प्रविष्टः। अथायातं तं ससंभ्रममवलोक्य लघुपतनकोऽमृगं सम्यक्परिज्ञा-
य मंथरकमुवाच। एह्येहि सखे मंथ रक मृगोऽयं तृषार्त्तोऽत्र समायातः। सरसि प्रविष्टः।
तस्य शब्दोऽयं न मानुषसंभव इति। तच्छ्रुत्वा मंथरको देशकालोचितमाह॥
भो लघुपतनक यथायं मृगो दृश्यते तथा तर्क्यते। महतोच्छ्वासेनोद्भ्रांतदृष्ट्या पृष्ठतोऽवलो-
कयति। तन्न तृषार्त्त एव नूनं लुब्धकत्रासि तः। तज्ज्ञायतां अस्य पृष्ठे लुब्धका आगच्छंति न वे-
ति। उक्तं च। भयत्रस्तो नरः श्वासं प्रचुरं कुरुते मुहुः। दिशोऽवलोकयत्यत्र न स्वास्थ्यं व्रजति क्व-
चित्॥ तच्छ्रुत्वा चित्रांगोऽवदत्। भो मंथरक ज्ञातं त्वया सम्यक्। मे त्रासकारणं। अहं लुब्धकशरप्र-
हारोद्धरितः कृच्छ्रेणात्र समायातो नाम मद्यूथस्थितिर्लुब्धकैर्व्यापादितं न विष्यति। तत् शरणागतस्य मे

53 / 1953

वारवा॰ दर्शय किंचिदगम्यस्थानं लुब्धकानां। तदा कच्छपो मंथरकोऽब्रवीत्। भो चित्रांगद श्रूयतां नीतिशास्त्रं ज्ञात्वा उपा
याविह द्वौ प्रोक्तौ विमुक्तिकामस्तु दर्शितौ। हस्तयोश्चालनादेको द्वितीयः पादवेगजः। तदागम्यतामशी घ्र
घनं वनं। यावदद्यापि नागच्छंति ते दुरात्मानो लुब्धकाः। अत्रांतरे लघुपतनकः सत्वरमभ्येत्यावोचत्
।भो मंथरक गतास्ते लुब्धकाः स्वगृहाभिमुखाः प्रचुरमांसपिंडग्राहिणः। तच्चित्रांग त्वं विश्रब्धं जला
द्बहिर्भव। ततस्ते चत्वारोऽपि मित्रभावमा श्रितास्तस्मिन्सरसि मध्याह्नसमये वृक्षच्छायायां
बद्धः सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभ वंतः सुखेन कालं नयंति। अथवा युक्तमेत
ता। सुभाषितरसास्वादबद्धरोमांचकंचुकाः। विनापि संगमं स्त्रीणां कवयः सुखमासते। तथा च। स
कृदुक्तं न गृह्णाति पिता यस्य न पंडितः। यस्य संपुटिका नास्ति कुतस्तस्य सुभाषितं। अथ एकस्मि
न्नहनि गोष्ठीसमये मृगो नायातः। अथ ते व्याकुलीभूताः परस्परं जल्पितुमारब्धाः। अद्य किमस्य सु
हृन्न समायातः। किं सिंहादिभिः क्वचिद्व्यापादितः। उत लुब्धकैरथवा अनले प्रपतितो गर्त्ते विषमे वा
नवतृणलोल्यादिति। अथवा साध्विदमुच्यते। स्वगृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धैः पापं विशंक्यते मोहात्

८६

तः किं महद्दृष्टबह्वपायि बहुभयकांतारमध्यस्थे। अथ मंथरको वायसमाह। भो लघुपतन अहं हिरण्य
श्च तावदुभावपि अशक्तौ तस्यान्वेषणं कर्तुं। मंदगतित्वात्। गच्छ त्वमरण्यं शोधय। यदि कुत्रचित्तं
जीवंतं पश्यसि। तदाकर्ण्य लघुपतनको नातिदूरं यावद्गच्छति तावत्पल्वलतीरे चित्रांगः कूटपा
शनियंत्रितस्तिष्ठति। तं दृष्ट्वा शोकव्याकु लितमना अब्रवीत्। भद्र किमिदं। चित्रांगः पि वायस
मवलोक्य विशेषेण दुःखितमना ब भूव। अथवा युक्तमेतत्। अपि मंदत्वमापन्नो नष्टो वा
पीष्टदर्शनात्। प्रायेण प्राणिनां भू यादुःखावेगः सत्वरं। ततश्च बाष्पावसाने चि
त्रांगो लघुपतनमाह। भो मित्र संजातो यं तावन्मम मृत्युः। तत्प्रत्यक्षं संजातं यद्भवता सह
मे दर्शनं संजातं। उक्तं च। प्राणात्ययसमु त्पन्ने यदि स्यान्मित्रदर्शनं। तद्द्वाभ्यां सुखदं पश्चाज्जी
वतोऽपि मृतस्य वा तत् क्षंतव्यं। यन्मया प्रणयात् सुभाषितगोष्ठीषु अभिहितं। तथा हिरण्यमंथरकौ
मम वाक्याद्वाच्यौ। अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि दुरुक्तं यदुदाहृतं। मया तत्क्षम्यतामद्य द्वाभ्यामपि प्र
सादतः। तच्छ्रुत्वा लघुपतनक आह। भो न भेतव्यमस्मद्विधैर्मित्रैर्विद्यमानैः। यावदहं द्रुततरं ह

55/1953

हीत्वा हिरण्यमागच्छामि। अपरं च मन्त्ररूपारत्वं तिष्ठ व्यसनेन व्याकुलत्वमुपयांति। उक्तं च। संपदि
यस्य न हर्षो विपदि च धुच्चाल लघुपतनश्चित्रांगमाश्वास्य यत्र हिरण्यमंथरकौ तिष्ठतः। तत्र गत्वा सर्वं चित्रांग-
पाशपतनं कथितवान्। हिरण्यं च चित्रांगपाशमोक्षणं प्रतिनिश्चित्य दृष्ट्वा वायसोपि मंथरं चित्रांग
समीपमानः। स्वाः पिमूषकमवलोक्य किं विज्ञीवितायांसंश्लिष्टश्चाह। वाक्षापत्रा सखा विबु
धिः कर्तव्याः सुहृदः सम्लाः। यदुक्तं मित्र रहिता स्वपां विपद्विनिधनाय। हिरण्यकश्चाह। तदत्र
तावद्भीतिः स्त्रिज्ञोदरूइतितकः। थयत्र कूटपाशपतितः। सत्याह। ततः कालो
यं विवादस्य। तत्र यावदसौ पापात्मा लुब्धकः समायाति। तावदत्रांतरे कर्तव्यमिमं मत्पादपा
शं। तद्वाक्यमेवंविदस्य आह हिरण्यः। किं म यापि समायाति लुब्धकान् बिरषि। ततः शास्त्रं प्रति
मदहीमचिरक्तिः संपन्नायद्वैवद्विधं अपिनीतिशास्त्रविदः तामवस्थां प्राप्तः वंति। ततश्चांमृदामि॥
मन्त्राह। तद्दुष्कर्मणा बुद्धिरपि हन्यते। उक्तंवा कृतांतपाशबद्धानां दैवापहतचेतसां। बुद्धयः कुब्ज-
गामिन्यो भवंति महतामपि। विधात्रा रचितामपि। विधात्रा रचितां यासौ ललाटेऽक्षरमालिकां। न तां मा- ८८

र्जयितुं शक्ताः स्वशक्त्यात्यपि पंडिताः। एवं तयोः प्रवदतोः सुहृदुःखसंतप्तहृदयो मंथरकः शनैः
शनैः तं प्रदेशमाजगाम। तं दृष्ट्वा लघुपतनो हिरण्यमाह। अहो न शोभनमापतितं। हिरण्य आह। किं
स लुब्धकः समायाति। स आह। आस्तां तावल्लुब्धकवार्ता। एष मंथरकः समागच्छति। तदनीतिरनु-
ष्ठिता। तेन यतो वयमपि अस्य कारणात् नूनं व्यापादनं यास्यामः। यदि स पापात्मा लुब्धकः स-
मागमिष्यति। तदहं तावत्खमुत्पतिष्या- मि। त्वं पुनर्बिलं प्रविश्यात्मानं रक्षसि। चित्रांगोपि
वेगेन दिगंतरं यास्यति। एष पुनर्ज- लचरः स्थले कथं भविष्यति। इति व्याकुलोऽस्मि
अत्रांतरे प्राप्तोऽयं मंथरकः। हिरण्य आ- ह। भद्र न युक्तमनुष्ठितं भवता। यदत्र समायातः। त-
त् भूयोऽपि गच्छतु तं गम्यतामिति। यावदसौ लुब्धकः समायाति। इत्यपेक्षा हिरण्येन मृगपाशबंध-
निकृंतितं। तावदसौ लुब्धको मृगगमनाद्विषण्णवदनो व्यर्थश्रमस्तं मंथरकं म-
ंदं स्थलमध्ये गच्छंतं दृष्टवान्। अचिंतयच्च। यद्यप्यकुरंगो धात्रा अपहृतः। तथाप्ययं कूर्म आहा-
रार्थं संपादितः। तदद्यास्यामिषेणा मम कुटुंबस्याहारनिर्वृत्तिर्भविष्यति। एवं विचिंत्य तं दर्भैः सं-

57/1953

स्वा०

पाद्यधनुषिसमारोप्यस्कंधेकृत्वागृहंप्रतिप्रस्थितः।अत्रांतरेनीयमानमवलोक्यहिरण्यकःस्वाकु
लःपर्यदेवयत्कष्टंकष्टमापतितं।एकस्यदुःखस्यनयावदंतंगच्छाम्यहंपारमिवार्णवस्यता
वद्द्वितीयंसमुपस्थितंमछिद्रेष्वनर्थाबहुलीभवंति।नापवत्कृतोत्तरतनामंथननाम्नोविहितः।तन्मा
र्गश्रांतस्यमेविश्रामहेतुंमित्रंकस्मादपहृ तं।अपरमपिलप्स्यतिमित्रंपरंतुमंथरकसमंनस्या
त्।उक्तंच।अर्थसंगतःपारालानियुह्यस्य। कथनंतथा।आपद्विमोक्षणंचैवमित्रस्यतत्फ
लत्रयं।तदस्यपार्श्वात्त्रान्यस्या।नकिं मामुपरिपर्जन्यवत्।व्यसनशरैर्वर्षतिदैवा
वधिः।यदादितावद्वित्तनाशस्ततःपरि वारत्यागस्ततोदेशत्यागस्ततोमित्रवियोगइति।
अपिचास्थिररूपमेतत्सर्वेषामेवजंतूनां जीवितधर्मस्य।उक्तंच।कायःसंनिहितापायः
संपदःपदमापदां।समागमाःसापगमाःसर्वमुत्पादिभंगुरं।तथाचाक्षतेप्रहारानिपतंत्यभी
क्ष्णंधनक्षयेवर्द्धतिजाठराग्निः।आपत्सुवैराणिसमुद्भवंतिछिद्रेष्वनर्थाबहुलीभवंति।
आहासाधूक्तंकेनापि।प्राप्तेभयपरित्राणंप्रीतिविश्रंभभाजनं।केनरत्नमिदंसृष्टंमित्रमित्य ८०

स्तहृदयः।अत्रांतरेआक्रंदपरौचित्रांगलघुपतनौतत्रैवसमायातौ।अथहिरण्यकआह।अहोवृ
था।किंप्रलपितेन।तद्यावदसौमंथरकोदृष्टिगोचरान्ननीयतेतावदस्यमोक्षोपायश्चिंत्यताम
िति।उक्तंच।व्यसनंप्राप्ययोमोहात्केवलंपरिदेवयेत्।क्रंदनंवर्द्धयत्येवतस्यांतंनाधिगच्छति।के
वलंव्यसनस्योक्तंभेषजंनयपंडितैः।त स्योच्छेदसमारंभोविषादपरिवर्जनं॥अन्यच्च।अतीत
लाभस्यचरक्षणार्थंभविष्यलाभस्य चसंगमार्थं।आपत्प्रपन्नस्यचमोक्षणार्थंयन्मंत्र्य
तेऽसौपरमोहिमंत्रः॥तच्छ्रुत्वा वायसआह।यद्येवंक्रियतांमद्वचः।ए
षचित्रांगोऽस्यमार्गेगत्वाकिंचित्पल्व लमासाद्यतस्यतीरेनिश्चेतनोभूत्वापततु।अह
मप्यस्यशिरसिसमारुह्यमंदंचंचुप्रहा रैःशिरउल्लिखन्स्थास्यामि।येनासौलुब्धकःसुमृतं
मत्वाममचंचुप्रहारप्रत्यायनंमंथरकंत्यक्त्वामृगार्थंधावति।अत्रांतरेत्वयादर्भमयबंध
नेवछिन्नानिखंडनीयानि।येनासौमंथरकोद्रुततरंपल्वलंप्रविशति।चित्रांगःप्राह।भद्रो
ऽयंदृष्टोमंत्रस्त्वया।नूनंमंथरकोमुक्तोमंतव्यः।उक्तंच।सिद्धिंवायदिवासिद्धिंचित्तोत्साहोनि

59/1953

ग्रा.खं०

च्छेदयतु। प्रथमं सर्वतंतूनां प्राशी। खदिन चैतरः। मन्त्रो देव क्रियतां। तथानुष्ठिते सति लुब्धकस्तथैव मार्गस्थि
तपल्वलतीरस्थं चित्रांगं वायससनाथमपश्यत्। ततः हृष्टात्मा हर्षितमना व्यचिंतयत्। हतं पाशं वदनयाव
राकोऽयं मृगो गतप्रायः शोषं नीवितः पाशं नीटयित्वा कथमाणं तदूनं तरंग विष्टो यावन्नृतस्य। तदूर्ध्व
ऽर्थं मत्कच्छपः सुयंत्रितस्तावत्। तदेनमपि ता वद्गृह्णामीत्यवधार्य कच्छपं दर्भतले प्रक्षिप्य मृगसमीपाद्व
त। अत्रांतरे हिरण्यकेन वज्रोपमदंष्ट्राप्र हारेण तद्दर्भवेष्टनं खंडशः कृतं। मंथरको
ऽपि तृणमध्यान्निःक्रम्य पल्वलं प्रवि ष्टः। चित्रांगोऽपि प्राणमुपानीय तस्माद्भयात्समस
हसा कृतं प्रनष्टः। अत्रांतरे विलक्षो विषा दपरो निवृत्तो लुब्धको यावत्पश्यति तावत्कच्छपो
ऽपि नष्टः। ततः तत्रोपविश्येमं श्लोकमपठत्॥ प्राप्तो बंधनमप्ययं गुरुमृगस्तावत्त्वया मे हृतः संप्रा
प्तः कमठः स चापि नियतं नष्टस्त्वदादेशतः। क्षुत्क्षामोऽत्र वने भ्रमामि शिशुभिस्त्यक्तः समं भार्यया य
च्चान्यन्न कृतं कृतांत कुरु रे तत्रापि सज्जा वयं। एवं बहुविधं विलप्य स्वगृहं गतः। अथ तस्मिन्दूरीभू
ते सर्वेऽपि ते काककूर्ममृगाखवः परमानंदभाजो मिलित्वा परस्परमालिंग्य पुनर्जातमिवात्मानं मन्य

३७

मानास्तदेव सरः प्राप्य महासुखेन सुभाषितगोष्ठीविनोदं कुर्वंतः कालं नयंति स्म। एवं ज्ञात्वा विवेकिना
मित्रसंग्रहः कार्यः। तथा मित्रेण सदा व्याजेन वर्तितव्यं॥ उक्तं च। यो मित्राणि करोत्यत्र न कौटिल्येन
वर्तते। सह तैः न पराभूतिं प्राप्नोति हि कथंचन॥ समाप्तं चेदं मित्रसंप्राप्तिर्नाम द्वितीयं तंत्रं॥
।छ॥ ॥अथेदमारभ्यते काकोलूकीयं नाम तृतीयं तंत्रं। यस्यायमादिमः श्लोकः॥ नवि
श्वसेत्पूर्वविरोधितस्य शत्रोश्च मि त्रत्वमुपागतस्य। दग्धां गुहां पश्य उलूकपूर्णां काकप्र
णीतेन हुताशनेन॥ तद्यथा नुश्रूयते। दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं ना
म नगरं। तस्य समीपे अनेकशाखासना थोऽतिघनतरपत्रच्छन्नो महान्न्यग्रोधपादपः अस्ति।
तत्र च मेघवर्णो नाम वायसराजा अनेककाक परिवारः प्रतिवसति स्म। स तत्र विहितदुर्गरचनः सपरि
जनः कालं नयति। अथान्योऽरिमर्दनो नाम उलूकराजा असंख्य उलूकपरिवारो गिरिगुहादु
र्गाश्रयः प्रतिवसति स्म। स च रात्रावागत्य तस्य न्यग्रोधस्य समंतात्परिभ्रमति। यं कंचिद्वायसमासा
दयति तं व्यापादयति। एवं नित्याभिगमनात् शनैः शनैस्तेन न्यग्रोधपादपः दुर्गो निर्वायसः कृतः। अथवा॥

61/1953

आरवा ५ नवत्सेव यतः। यत्र पेहरू तिरात्तुं प्रतवंतं यदृच्छया॥ रागं वालस्य संयुक्तः सन्नारानिमिनन्दन्यते। तथा वा।
जातमात्रं नयः शत्रुं व्याधिं च प्रशमं नयेत्। महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते॥ अथान्यच्च। स एवाय
मरातिः सर्वान्‌ सविचारं त्यजाम्यावां। तावत्‌ सर्वस्मा कंचन्‌ शत्रुरुद्यमसंपन्नस्य कालविक्रिया भवति
अपरमस्माकं व्यापादनं करोति। तत्कथम सप्रतिविधानं त्वयैव वयं तावद्‌ त्रितापत्यामः। ततस्तद्‌
गंविज्ञानीमः। यतो गृध्रः प्रहसन्नाह। देव।
किं बुध्यते। संधिविग्रहयानआसनसंश्रयद्वैधी
भावानामेकतमस्य क्रियमाणस्यापि
थाते प्राप्नुः॥ युक्तमेतदिदं तद्‌ देवनये दोषप्रभ्रंशः कृ
तः। उक्तं च। अदृष्टेनापि वक्तव्यं सचिवे।
अकिंचनो दृष्टेन त्वरितं पथ्यं विस्यादप्रियमप्यथ। यान
दृष्टोऽपि तं भूत परिणामसुखावहं। स मंत्री
प्रियवक्ता च केवलं स रिपुः स्मृतः। सुलभाः पुरुषा राजन्‌
सततं प्रियवादिनः। अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः। तस्मादेकान्ते मया साध्यमेवं कार्यं मत्प्रीप
तिः। यत्र तस्य वयं कुर्मो नियमे कारणं नथा। अथ तस्याश्वयगताः पंचसचिवाः। तद्यथा नामानि। उज्जी
वी संजीवी अंजीवी प्रजीवी विरंजीवी च। सं तेषां मादेता वक्ष्ये विनं दृष्टवान्‌। तद्‌ एवं स्थिते किं मन्यते

नवाम। सत्रादरा। राजन्‌ बलवता सह विग्रहो न कार्यः। यतः स बलवान्‌ कालः प्रवर्त्तवि। तस्मात्संधेयः॥
उक्तं च। बलीयसि प्रणमतां काले प्रहरतामपि। संपदो नापगच्छन्ति प्रतीपं इव निम्नगाः॥ सत्यार्थो धार्मिक
श्चार्यो भ्रातृसंघातवान्‌ बली। अनेकविजयी चैव संधेयः स रिपुर्भवेत्‌। संधिः कार्योऽप्यनार्येण वि
ज्ञाय प्राणसंशयं। प्राणैः संरक्षितैः सर्वं यतो भवति रक्षितं। तथा यो अनेकयुद्धविजयी समानवि
शेषात्संधेयः॥ उक्तं च। अनेकयुद्धवि जयी संधानं यस्य गच्छति। तत्प्रतापेन तस्याशु वशमायां
त्यरातयः॥ संधिमिच्छेत्समेनापि संदिग्धो विजयो युधि। न हि सांशयिकं कुर्यादित्यु
वाच बृहस्पतिः॥ संदिग्धो विजयो नित्य दृष्टो न नापि हि युध्यतां। उपायत्रितयादूर्ध्वं तस्मात्‌ यु
द्धं तस्मात्‌ युद्धं मा वरतात्‌ असंदधानो मानांधः समेनापि हतो ध्रुवं। आमकुंभ इवाश्मेन करोद्‌ युनय
संक्षयं। समं शक्तिमता युद्धमशक्तस्य हि मृत्यवे। दृषत्कुंभमिवाभित्त्वा नावतिष्ठति शक्तिमान्‌। अ
न्यच्च। भूमिर्मित्रं हिरण्यं वा विग्रहस्य फलत्रयं। नास्त्येकमपि यद्येषां न तं कुर्यात्‌ कदाचन। यत्र
खनन्‌ आखुसंचयं पांशुलमधृष्टवसनं। उक्तं च। ज्ञानिनां न हि संदधानैस्तत्क्लिष्टेनापि संधिना। सुतप्तमपि पानीयं शमय

१

आमैतु शमयेद्ध्रुवं

63/1953

रवा०

त्रिभिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलत्रयं। नास्त्येकमपि यद्येषां विग्रहं न समाचरेत्॥ खनन्नाखुबिलं सिं
हः पाषाणशकलाकुलं। प्राप्नोति नखभंगं हि फलं वा मूषको भवेत्॥ तस्मान्न तस्य फलं यत्र शुष्कं युद्धं
वा केवलं। न हि तत्स्वयमुत्पाद्य कर्त्तव्यं न कथंचन॥ बलीयसा समाक्रांतो वैतसीं वृत्तिमाश्रयेत्। वां
छन्न भ्रंशिनीं लक्ष्मीं न तु भौजंगीं कदाचन॥ कुर्वन् हि वैतसीं वृत्तिं प्राप्नोति महतीं श्रियं। भुजंगवृत्ति
प्राप्नोति वधमेव हि केवलं। कूर्मः संको चमास्थाय प्रहारानपि मर्षयेत्। कालि काले च मति
मान् उत्तिष्ठेत् क्रूरसर्पवत्॥ आग तं विग्रहं हृष्ट्वा सुसाम्ना प्रशमं नयेत्। विजयस्य ह्य
नित्यत्वात् रभसा न समुत्पतेत्॥ तथा च। बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनं। प्रतिवातं
न हि घनः कदाचिदुपसर्पति॥ एवं सुबुद्धिः साममंत्रं संधिकारकं विज्ञप्तवान्। अथ तत्रस्थश्चासंजी
विनस्याद्वोत्तरं दूतवानिति प्रायः आत्ममित्रामिमां आह। दिवन मामेतन् प्रतिपालितं। यतः शत्रुणा सह संधा
नं क्रियते। उक्तं च। शत्रुणा न हि संदध्यात् सुश्लिष्टेनापि संधिना। सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पाव
कं॥ अपरं सक्रूरो लुब्धो धर्मरहितस्तथा विरोधाद् संधेयः॥ उक्तं च। सत्यधर्मविहीनेन न संदध्यात्क ६०

थंचन। सुसंधितोऽप्यसाधुत्वात् अचिराद्याति विक्रियां॥ तस्मादेतेन योद्धव्यमिति मम निश्चयः॥ उक्तं च। क्रू
रो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थितः। मूढो योद्धावमंता च सुखोच्छेद्यो रिपुर्भवेत्॥ अपरं पराभू
ताः स्म एव वयं। तद्यदि संधानं करिष्यथः। तद्भूयोऽपि कोपकं विनाशं करिष्यति। उक्तं च। चतुर्थोपायसाध्ये तु
शत्रौ सांत्वमपक्रिया। स्वेद्यमाममज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिंचति॥ सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत
दीपकाः। सुतप्तस्येव पयसा सर्पिषस्तोय बिंदवः॥ यच्चैतद्वदति देवो रिपुर्बलवान्। तदप्यकार
णं। उक्तं च। प्रमाणात्स्यधिकस्यापि महत्सत्त्वमधिष्ठितः। पदं मूर्ध्नि समाधत्ते केशरी मत्तदं
तिनः॥ उक्तमाद्यशक्तिसंपन्नो हन्यात् शत्रुं लघुर्गुरुं। यथा कंठीरवो नागं नारद्वाजाः प्रवक्षते
मायया शत्रवो वध्या अधिकाः स्युर्बलेन ये। यथा स्त्रीरूपमास्थाय हतो भीमेन कीचकः॥ तथा च।
तथा च। मृत्योरिवोग्रदंडस्य राज्ञो यांति वशं द्विषः। सर्वसहं तु मन्यंते तृणाय रिपवश्च तं॥ न चाप्युश
मनं यस्य तेजसे तेजस्विनां जसा। वृथा जातेन किं तेन मातुर्यौवनहारिणा॥ या लक्ष्मीर्नानु
लिप्तांगी वैरिशोणितकुंकुमैः। कांतापि मनसः प्रीतिं न सा धत्ते मनस्विनां॥ रिपुराक्रांतसंस्थान

65/1953

रवा०॥ श्रीनत्रांभुक्तिस्रयथा। न तु मित्रस्य तु पस्य काश्मा घातस्य जीवित। एवं संजीवियात्मनं विज्ञापया।
२ मास। अथ तत्कृत्वा संजीविनमाह। तद्धमपि स्वाति प्रायं वद। स आह। देव दुष्टः सबलाधिको
निर्मर्यादश्च। न त्वेन संधिर्न विग्रहो युक्तः। केवलं यानमहं स्यात्। उक्तं च। बलोत्कृष्टेन दुष्टेन म
र्यादारहितेन वा न संधिर्विग्रहो नैव विना। यानं प्रशस्यते। द्विप्रकारं तद्यानं भयत्राणार्थं
क्षितं। एकमन्यज्जिगीषायां यात्रालक्ष […] णां भयंते। कार्त्तिके वाथ चैत्रे वा विजिगीषोः प्रशस्य गी
ते। यानमुत्कृष्टवीर्यस्य शत्रुदेशे […] नवान्यदा। अवस्कंदप्रदानस्य सर्वे कालाः प्र
कीर्तिताः। व्यसने वर्त्तमानस्य शत्रोश्छि […] ड्रान्वितस्य च। सस्यानं पुष्टं दृष्ट्वा चाप्यरिस्थानं निर्म
हाबलिः। परदेशं तु यो याति गच्छत्र प्रणाधि। […] व्याघ्रमग्रतः। अज्ञातवीवधासारतोयसस्यो व्रजे
त्तु यः। परराष्ट्रं न तु यः स स्वराष्ट्रमपि गच्छति। तत्रैव तूक्तं कर्त्तुमपसरणं। अन्यच्च। न विग्रहेन सं
धानं बलिना न पाप्मना। अपरं कारणापेक्षापसरणं क्रियते बुधैः। न नीतिः सा। उक्तं वा यदपस
रति मेषः कारणं तत्प्रहर्तुं मृगपतिरपि कोपात् संकुचत्युत्पतिष्णुः। हृदयनिहितवैरा गूढमंत्र ए२

प्रचाराः किमपि विगणयंतो बुद्धिमंतः सहंते। अन्यच्च। बलवंतं रिपुं दृष्ट्वा देशत्यागं करोति यः। यु
धिष्ठिर इवाप्नोति पुनर्जीवन्स मेदिनीं। युध्यतेऽहंकृतिं कृत्वा दुर्बलो यो बलीयसा। स तस्य वां
छितं कुर्यादात्मनश्च कुलक्षयं। तद्बलवतामित्युक्तस्यापसरणसमयोऽयं। न संधिर्विग्रहश्च। एवं
जीवी मंत्रोपसरणस्य। अथ तदाकर्ण्य स संजीविनमाह। तद्बलमप्यात्मनाः प्रायं वद। स आ
ह। देव मम संधिविग्रहयानान्यपि […] त्रीण्येव न प्रतिभांति। विशेषतश्चासनं। उक्तं च। नक्रः ३
स्वस्थानमासाद्य गजेंद्रमपि कर्ष […] ति। स एव प्रच्युतः स्थानात् शुनापि परिभूयते। अ
न्यच्च। अभियुक्तो बलवता दुर्गे ति […] प्रयत्नवान्। तत्रस्थः सुहृदाह्वानं प्रकुर्वीतात्ममु
क्तये। यो रिपोरागमं श्रुत्वा भयसंत्र […] स्तमानसः। स्वस्थानं त्यजति तत्र न तु भूयो विशेत्स सः॥ कानं
दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदहीनो यथा गजः। स्थानहीनस्तथा राजा गम्यः स्यात्सर्वजंतुषु। निजस्थान
स्थितोऽप्येकः शतं योद्धुं सहेन्नरः। बहूनामपि शत्रूणां तस्मात्स्थानं न संत्यजेत्। तस्मात् दुर्गं दृढं कृ
त्वा वीवधासारसंयुतं। प्राकारपरिखायुक्तं यंत्रादिभिरलंकृतं। तिष्ठेन्मध्यगतो नित्यं युद्धाय कृत

67/1953

पाख्या० निश्चयः। जीवन् संप्राप्स्यसि राज्यं मृतो वा स्वर्गमेष्यति। उक्तं च। बलिनापि न बाध्यन्ते लघवोऽप्येकसं
श्रयाः। प्रभंजनविपक्षेणापि यथैकस्था महीरुहः। महानप्येकजो वृक्षो सर्वतः सुप्रतिष्ठितः। सुमंदेनादि
वातेन शक्यो धुनयितुं यतः। एवं मनुष्यमप्येकं शौर्येणापि समन्वितं। शक्यं द्विषतो मन्यंते हिंसंति
चपरस्परं। एवं उक्तो जीवो मंत्रो हं उग्रो मन संज्ञकः। एतन्मम ज्ञो कर्मप्रवृत्तिं न माह। त्वं चमणिग्रा
सि प्रायं वद। सन्नाह्यावद्वषाङ्गुण्मम ध्यमम संश्रयः प्रतिराति। तस्यानुष्ठानं कार्यं। उक्तं
असहायः समर्थोऽपि तेजस्वी किं करिष्यति। निर्वाते ज्वलितो वह्निः स्वयमेव प्रश
म्यति। तदत्रैव स्थितेन त्वया कश्चित् समर्थं आश्रयणीयः। यो विपत्प्रतीकारं करोति। यदि पुन
स्वस्थानं त्यक्त्वा प्रयास्यसि तत्को अपि वाङ्मात्रेणापि सहायत्वं न करिष्यति। उक्तं च। वनानि दह
तो वह्नेः सखा भवति मारुतः। स एव दीपनाशाय कृशे कस्यास्ति सौहृदं। अथवा नायमेकांतो यद्दु
र्लिनाम कं समाश्रयेत्। लघुनामपि संश्रयः रक्षायै भवति। उक्तं च। संघातवान् यथा वेणुर्निबिडः
वेणुभिर्वृतः। न शक्यः समुच्छेत्तुं दुर्बलोऽपि तथा नृपः। अथ यदि महता संश्रयः सर्वतः सुप्रतिष्ठितः। ६४

तस्य रोद्धां निलीनापि किं न्यायातः त्यो न्यसंश्रयः। यतो महानप्येकजो वृक्षो बलवान् सुप्रतिष्ठितः। प्रसह्य एव
वातेन शक्यः स्यात् अपि महद्भिश्चेत् यदि पुनः स्वयमेसंश्रयो भवति तत्किं मुच्यते। उक्तं च। महाजनस्य संपर्कः
कस्य नोन्नतिकारकः। पद्मपत्रस्थितं तोयं धत्ते मुक्ताफलश्रियं। ततः संश्रयं विना न कश्चित् प्रतीकारो भवति।
तस्मात् संश्रयः कार्यो विग्रहे इति मतिः तिप्रा यः। एवं प्रजीवी मंत्रः। अथ एवं तेन लिखितमेघवर्णे राज्ञा
चिरंतरं पितृसचिवं दीर्घायुषं सकलंनी तिपारंगतं चिरंजीविनामानं प्रणम्य प्रोवाच। तात मयेद
तमयाद्दृष्टाः सचिवाः। नाघदत्रस्थि तस्यापि तत्परीक्षार्थायन त्वं सकलं ज्ञायंडविने
तात्मसमाधिज्ञासि। तत्वयद्युक्तं भवति तदस्मादेशः। सन्नाहावज्ञः सर्वैरप्येतन्नीतिशास्त्राश्र
य युक्तं सचिवैः। तद्वपद्युज्यतामत्र कालो रामपाह्वधी त्वरस्य कालः। उक्तं च। अविश्वासं सदाति
ष्ठेत् संधिना विग्रहेण वा। द्वैधीभावं समाश्रित्य पापे शत्रौ बलीयसः। तत्र तु विश्वास्य विश्वस्य लोभं दर्श
यद्भिः सुखेन नाश्चिद्यते रिपुः। उक्तं च। उच्छेद्यमपि विद्वांसः वर्द्धयंत्यरिमेकदा। गुडेन वर्द्धितः श्लेष्मा
सुखं वृद्ध्या निपात्यते। तथा च स्त्रीणां शत्रोः कुमित्रस्य पण्यस्त्रीणां विशेषतः। यो भवेदेकभावो

69/1953

ख्वा० ध्वनमञ्जीरनिमानव॥ कृत्पादवह्निजानीनां मान्मनश्छदोरोस्वथा। एकलीवनवेत्रंनिशोषंहिलविमाश्चि
ति:। एको नाव: सदाशास्त्रीयतीनां साधिनात्मनां। श्रीस्तुश्रानां वलोकानां विशेषेण महीरुतां। त
त्ददृश्री लावंसंश्रितस्य भवत्सुश्लोने वासोत्तविष्यति। लोलाश्रयाद्वगात्तुं वत्रबाटविष्यसो। अपरं य
दिकिंचित्स्थिद्रं तस्य प्रणमितद्भवाद्यापा दविष्यति। मघवर्म्माह। तातमयाज्ञ विदितः सन्ध
यमस्य। तत्कथं स्थिद्रं ज्ञायत तस्य। वि रंजीवी आह। न केवलं स्थानंस्थिद्रा एप णिश्चकटी
कृशिष्या मिप्रणिधिभिः। उक्तं वा। गांध नगाव: पश्यंति विदि: पश्यंडिवाडवा:। वीर: प
श्यंति राजानश्चक्रुस्सीमिता शिरजनाः। उक्तं वात्र विषये। यस्मी थ्याणि निजपाक्षविशेषत:
यस्मिश्चारिश्च एपावविनसङ्गनिमाक्रया वा। मेघवर्म्माह। तात कानि तीर्थाणि कंयंता। कति
संख्यानि वा कीदृशाश्च प्रवराः स्मर्वं निवद्यतामिति। सत्र्याह। अत्र विषये भवता नारदेन युधिष्ठि-
र: प्रोक्तः। यन्नु चात्तु पक्षेऽष्टादशतीर्थाणि स्वपक्षे पंचदश। त्रिभिस्त्रिभिस्त्रिर्यप्रवरैर्स्यानि ज्ञायानि ति पत्रस्ते
र्थाणि: स्वपक्षे परपक्षेश्च वर्णोभवति। उक्तं वा नारदेन युधिष्ठिरं प्रति॥ कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे १०५

दशपंचच। त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थाणि चारकैः। तीर्थशब्देनाउक्तं कस्मादभिधीयतान
तयदितेषां कस्मिंश्चित्संभवतितत्स्वामिनोः निघानायभवति। प्रधानंभवति। तद्गृह्य स्यस्यादिति। मं
त्र्याथा मंत्री पुरोहितः सेनापतिर्युवराजो दौवारिकः अंतर्वांसिकः प्रशास्ता समाहर्तृसंनि
धातृप्रदेष्टा नायकः। साधनाध्यक्षः। गजाध्यक्षः कोशाध्यक्षः दुर्गपालकारापालसीमापा
लप्रोत्कटभृत्याः। एषां भेदेनशत्रुरि पुः सिध्यति। स्वपक्षे वा देवीजननीकंचुकीमालक
शय्यापालकस्पशाध्यक्षसांवत्सरिक भिषक्जलवाहकः तांबूलवाहकाचार्याश्च अंत
रक्षकस्थानचिंतकछत्रधरविलासि न्यस्तानि। एषां विरहारण स्वपक्षे विघातः। तथा व
वियसांवत्सरिका वार्याः स्वपक्षे भिषक् नान्यथा। यथा हिंडिंडिको न्मत्ताः सर्वं जानंति शात्तु।
स्तु। उक्तं च। कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थैरंतः प्रणिधयः पदं। विदाकुर्वंतु मद्रस्य बलं विड्विषदं न
सः। एवं मंत्रिवाक्यमाकर्ण्य अथोवाच। मेघवर्म्माह। तात अथ किंनिमित्तमेवं विधं प्रा
णां निकसदेव वायसोलूकानां विरं॥ स आह। वत्स कदाचित् हंसश्चकबककोकिलवात

71/1953

स्वा॰ कोलूककवटकमयूरकपोतपारापतविष्किरप्रभृतयः सर्वेऽपि पक्षिणः समेत्य सोद्वेगं मंत्रयितु-
मारब्धाः। अहो अस्माकं वैनतेयो राजा स च वासुदेवभक्तो नास्माकं कामपि चिंतां क-
रोति। तत्किं तेन स्वामिना। वृथा यो लुब्धकपाशैर्नित्यं निबध्यमानानां न रक्षां विधत्ते। उक्तं च। सर-
लैरपि वा क्रुद्धैः सरत्नल्पानितक्षणाः। मक्षिरिवलघ्नीयः क्रियते पार्थिवो जडैः। यो न र-
क्षति वित्रस्तान्पीड्यमानान्परैः सदा। जंतून्पार्थिवरूपेण स कृतांतो न संशयः। यदि
न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजाः। अकर्णधाराः प्लवरूपाः विप्लवंते ततो नौ-
रिव। षडिमान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे। अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्वि-
जं। अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीं। ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितं। तत्संचिं-
त्यान्यः कश्चिद्राजा विहंगमानां क्रियतामिति। अथ तैर्भद्राकारमुलूकमवलोक्य सर्वैरभिहितं
यदेष उलूको राजास्माकं भविष्यति। तदानीयतां नृपाभिषेकसंबंधिनः संभारा इति। अथ साधिते
विविधतीर्थोदके प्रगुणीकृते अष्टोत्तरशतमूलिकासंघाते प्रदत्ते सिंहासने वर्तिते सप्तद्वीपवती ९६

धरित्रीमंडलप्रसारिते व्याघ्रचर्मणि आपूरितेषु हेममयकुंभेषु दीपवादित्रेषु सज्जीकृतेषु
दर्पणादिषु मांगल्यवस्तुषु पठत्सु बंदिमुख्येषु वेदोच्चारणपरेषु समुदितस्वरेषु ब्राह्मणेषु
गीतपरासु युवतीजनेषु आनीतायामग्रमहिष्यां कृकालिकायां उलूकोऽभिषेकार्थं यावत्सिंहासने
उपविशति तावत्कुतोऽपि वायसः समायातः। सोऽचिंतयत्। अहो किमेष पक्षिमेलापको
महोत्सवश्च। अथ ते पक्षिणस्तं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः। अहो पक्षिणां मध्ये वायसश्चतुरः
श्रूयते। उक्तं च॥ नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणां चैव वायसः। दंष्ट्रिणां च शृगाल-
स्तु श्वेतभिक्षुस्तपस्विनां॥ तदस्यापि वचनं ग्राह्यं॥ उक्तं च। बहुधा बहुभिः सार्द्धं चिंतिताः
सुनिरूपिताः। कथंचिन्न विलीयंते विद्वद्भिश्चिंतिता नयाः। अथ वायसः समासाद्य तानाह। अ-
हो किं महाजनसमागमोऽयं परममहोत्सवश्च। ते प्रोचुः। नास्ति कश्चिद्विहंगानां राजा। तदस्यो-
लूकस्य विहंगराजाभिषेको निरूपितोऽस्ति समस्तपक्षिभिः। तत्त्वमपि मतं देहि। प्रस्तावे स-
मागतोऽसि। अथासौ काकः विहस्याह। अहो न युक्तमेतद्यन्मयूरहंसकोकिलचक्रवाक-

73/1953

वा.ख.० शुकसारिकसारसादिषु पक्षिषु प्रधानेषु विद्यमानेषु दिवांधस्यास्य करालवक्रस्याभिषेकः
क्रियते मेतन्न मम मतो यतः। वक्रनाशश्च क्रूराक्षो रौद्रोऽप्रियदर्शनः। अक्रुद्धोऽयं दिवांधस्य
क्रुद्धः कीदृग्भविष्यति। तथा च। स्वभावरौद्रमत्युग्रं क्रूरमप्रियदर्शनं। उलूकं नृपतिं कृत्वा का
नः सिद्धिर्भविष्यति। अपरं वैनतेये स्वामिनि स्थिते किमेषां दिवांधः स्वामी क्रियते। तद्यद्य
पि गुणवान्न भवति तदाप्येकस्मिन्स्वामिनि स्थिते नान्यो नृपः प्रशस्यते। एक एव हितो
र्थाय तेजस्वी पार्थिवो भुवः। युगान्त इव रासंता बहवोऽत्र विपत्तये। तत्र स्वप्ना
म्नापि यूयं परेषामगम्या भविष्यथः। उक्तं च। गुरूणां नाममात्रेऽपि गृहीते स्वामिसंतवा
दुष्टानां पुरुषैस्तः क्षेमं तत्क्षणादेव या जायते। तथा च। व्यपदेशेन महतां सिद्धिः संजायते प
राः। शशिनो व्यपदेशेन वसंति शशकाः सुखं। ते ऊचुः। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्चि
द्वने चतुर्दंतो नाम महागजो यूथाधिपः प्रतिवसति स्म। तत्र कदाचिन्महत्यनावृष्टिः संजाता। प्र
भूतवर्षाणि यावत्। तया तडागह्रदपल्वलसरांसि शोषमुपागतानि। अथ तैः समस्तगजैः स गज ८७

राजः प्रोक्तः। देव पिपासाकुला गजकलभा मृतप्रायाः। अपरे मृताश्च। तदन्विष्यतां कश्चिज्जला
शयः। यत्र जलपानेन स्वस्थतां व्रजंति। ततश्चिरं ध्यात्वा तेनाभिहितं। अस्ति महान्ह्रदो विवि
क्तप्रदेशे स्थले मध्यगतः पातालगंगाजलेन सदैव पूर्णः। ततस्ते तत्र याता जलमवगाह्या स्ना
नावसायांतेः क्रांताः। तस्य च ह्रदस्य समंतात् शशकबिलान्यसंख्यानि सुकोमलभूमौ ति 75/1953
ष्ठंति। ते च पिबसमस्तैरपि तैर्गजैरितस्ततो भ्रमद्भिः परिचूर्णिताः। बहवः शशका भग्न
पादशिरोग्रीवा विहीनाः। केचिन्मृताः। केचिज्जीवशेषा जाताः। अथ गते त
स्मिन्गजयूथे शशकाः सास्त्रुणा गजपादक्षुण्णसमावासाः। केचिद्भग्नपादा अ
न्ये जर्जरितकलेवरा रुधिरप्लुताः अन्ये हतशावकाः बाष्पपिहितलोचनाः समेत्या मि
थो मंत्रं चक्रुः। अहो विनष्टा वयं नित्यमेव तद्गजयूथमागमिष्यति। यतो नान्यत्र जलम
स्ति। तत्सर्वेषां नाशो भविष्यति। उक्तं च। स्पृशन्नपि गजो हंति जिघ्रन्नपि भुजंगमः। हसन्न
पि नृपो हंति मानयन्नपि दुर्जनः। तच्चिंत्यतां कश्चिदुपायः। तत्रैकः प्रोवाच। गम्यतां

रव०॥ दुरात्मा योगेन । किमन्यत । उक्तं च । मनुना व्यासेन च । त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । कु-
लं जनपदस्यार्थे पृथिवीं त्यजेत् । मंत्र्यूचे । किं मया ममस्य प्रदांभित्वा पशुहट्टिकरीमपि । परित्यज्य नृपो
ऽपि मित्रमात्मार्थमविचारयत् । आपदार्थं धनं रक्षेद् दारान् रक्षेद् धनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेद् दारै-
रपि धनैरपि ॥ तत्रान्यैः प्रोक्तं ॥ तापिच्छ पितामहं स्थानं नगरं कोतेमहं सात्पुक्तं । तत्कियन्तां तथा
कृते का विट्टिलीषिका । यदि कथमपि दिवा ग्रसमायाति । उक्तं च । निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फणा । विषं भवतु मा वा भूत् फटाटोपो भयंकरः ॥ दि-
पत्र अथान्यैः प्रोक्तं । यद्येवं तत्रैषां महद्दिलीषिकास्थानमस्ति । यन्न नाम मिलंति
सा च वस्तु रतस्तताय अत्राबिलीषिका । यतो विजयदत्तो नाम राजा सर्वत्र स्वामी । शशक
श्चंद्रमंडले निवसति । तत्प्रेष्यतां कश्चित् शशको यूथाधिपसकाशं यच्चंद्रः अत्र ह्रदे आग-
च्छंतं निषेधयति । यतोऽस्मत्परिग्रहः शशकः समंतात् वसति । एवमते हि तत्र ह्रदेऽयं वचनात् कदा-
पि निवर्तते । अथान्यैः प्रोक्तं । यद्येवं तदस्ति लंबकर्णो नाम शशकः स च वचनरचनाचतु-
रो दूतकर्मज्ञः । स तत्र प्रेष्यतामिति । उक्तं च । साकारो निस्पृहो वाग्मी नानाशास्त्रविचक्षणः । ५८

परचित्तावगंता च राज्ञो दूतः स उच्यते । अन्यच्च । यो मूर्खं लोलुपं चैव राजद्वारिकमाचरेत् । मिथ्यावादं
विशेषेण तस्य कार्यं न सिध्यति । तदन्विष्यतां यद्यस्माकं व्यसनात् आत्मनां च निर्मुक्तिः । अथान्यैः प्रो-
क्तं । अहो युक्तमेतत् । नान्यः कश्चिदुपायोऽस्माकं जीवितव्यस्य । तथैव क्रियतां । अथ लंबकर्णो
नाम शशको निश्चित्य निरूप्यतामिति । स च लंबकर्णः मानपुरःसरं सोऽपि शशकैः संबोध्य
गजयूथाधिपसमीपं निरूपितो गतश्च । तथानुष्ठिते लंबकर्णोऽपि गजमार्गमासाद्य
अगम्यं स्थलमारुह्य तं गजमुवाच । भो भो दुष्टगज किमेवं लीलया निःशंकत-
या चंद्रह्रदे आगच्छसि । तन्नागंतव्यं । निवर्त्यतामिति । तदाकर्ण्य विस्मितमना गज आ-
ह । को भवान् । स आह । अहं विजयदत्तो नाम शशकश्चंद्रमंडले वसामि । सोऽद्य तं भगवता चंद्र-
मसा तव पार्श्वे प्रहितः । तस्य वचनस्य श्रेष्ठत्वात् तत्रत्यो वासः आह । भोः शशक तत्कथय भग-
वतश्चंद्रमसः संदेशः । येन सत्वरं क्रियते । स आह । न जानासि । अतीतदिवसे यूथेन सह आगच्छता प्र-
भूता शशका निपातिताः । तत्किं न वेत्सि त्वं यन्मम परिग्रहः सोऽयं । तद्यदि जीवितेन ते प्र-

77/1902

पाखा० याजनं। तदा केनापि शशकेनापि अवष्टम्भं दत्त्वा गंतव्यमिति संदेशः। गज आह। अथ क्व वर्तते स भग
वान् स्वामी चंद्रः। स आह। अत्र ह्रदे सांप्रतं शशकानां रक्षणार्थं स्थितः। तान् हतशेषान् समाश्वासनाय
समायातोऽत्र तिष्ठति। अहं पुनः सर्वं तिकं प्रेषितः। गज आह। यद्येवं तद्दर्शय मे तं स्वामिनं। येन प्रण
म्यान्यत्र गच्छामः। शशक आह। भो आग च्छ मया सह एकाकी येन दर्शयामि। तथानुष्ठिते श
शको निशासमये तं गजेंद्रं ह्रदतीरं नी त्वा जलमध्यस्थितं चंद्रबिंबमदर्शयत्। आह च। अ
एष नः स्वामी जलमध्ये समाधिस्थोऽस्ति इति। तन्निभृतं प्रणम्य सत्वरं व्रजेति। नो चे
त् समाधिभंगात् भूयोऽपि प्रकुपितः का पं करिष्यति। अथ गजोऽपि त्रस्तमनाः तं प्रणम्य पु
नर्गमनाय प्रस्थितः। शशकाश्च तद्दिना दारभ्य सपरिवाराः सुखेन स्वेषु स्थानेषु तिष्ठंति स्म
अतोऽहं ब्रवीमि। व्यपदेशेन महतां सिद्धिरिति। तथा च क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतत्पराः। उ
भावपि क्षयं प्राप्तौ पुरा शशकपिंजलौ। किं च। अलसं कापुरुषं व्यसनिनं अकृतज्ञं पृष्ठप्रलप
नशीलं स्वाम्यं येनाधिपत्याजयेत्। ते प्रोचुः। कथमेतत्। वायस आह। अस्ति कस्मिंश्चिद्वृक्षेऽ ६६

हं वसामि। तत्राधस्तात्कोटरे कपिंजलो नाम चटकः प्रतिवसति स्म। अथ स दिवसास्तमनवेलायां
आगतयोर्द्वयो रमणीयसुभाषितगोष्ठ्या देवर्षिब्रह्मर्षिराजर्षिपुराणचरितकीर्तनेन पर्यटनदृष्टा
नेककौतूहलप्रकथनेन परमसुखमनुभवतोः कालो व्रजति। अथ कदाचित् कपिंजलः प्रा
णयात्रार्थमन्यैश्चटकैः सहान्यं पक्व शालिप्रायं देशं गतः। ततो यावन्निशासमयेऽपि ना
यातः। तावदहं सोद्वेगमनास्तद्वि योगदुःखितश्चिंतितवान्। अहो किमद्य कपि
जलो नायातः। किं केनापि पाशेन बद्धः। उताहो स्वित्केनापि व्यापादितः। सर्वथा
यदि कुशली स्यात्तन्मां विना न ति ष्ठति। एवं मे चिंतयतो बहून्यहानि व्यतिक्रांता
नि। ततश्च तत्र कोटरे कदाचित् शीघ्रगो नाम शशकोऽस्तमनवेलायामागत्य प्रविष्टः। म
यापि कपिंजलनिराशत्वेन न निवारितः। अथान्यस्मिन्नहनि कपिंजलः शालिभक्षणादतीव
पीवरतनुः स्वमाश्रयं स्मृत्वा भूयोऽपि तत्रैव समायातः। अथवा साध्विदमुच्यते। न तादृक् जा
यते सौख्यमपि स्वर्गेऽपि देहिनां। दारिद्र्येऽपि हि यादृक् स्यात्स्वदेशे स्वपुरे गृहे। अथासौ कोटरा

79/1953

वा॰वा॰प नगतं शशकं दृष्ट्वा सक्रोपमाह। भो मदीयमेतत्गृहं। तत्तूर्णं निःक्रम्यतां। शशक आह। तत
वेदं गृहं। किं त्वमात्मेव। तत्किं मिथ्या परुषाणि जल्पसि। उक्तं च। वापीकूपतडागानां देवालयकुजन्मा
नां। उत्सर्गात्परतः स्वाम्यमपि कर्त्तुं न शक्यते॥ तथा च। प्रत्यक्षं यस्य यद्भुक्तं गृहाद्यं दश वत्सरान्। तत्र
भुक्तिः प्रमाणं स्यान्न साक्षी नाक्षराणि वा॥ मनुष्याणामयं न्यायो मुनिभिः परिकीर्त्तितः। तिरश्चां च वि
हंगानां यावच्छि×ष्ठु समाश्रयः। तन्मम तद्गृहं धर्मतो न तवेति। कपिञ्जल आह। यदि
स्मृतिं प्रमाणीकरोषि। तदागच्छ मया सह। येन स्मृतिपाठकं पृष्ट्वा स यस्य ददाति स गृ
ह्णातु। तथानुष्ठितमथापि चिन्तितं। किमत्र न विष्यति। मया दृष्टव्योऽयं न्यायः। ततः कौ
तुकादहमपि तावनुप्रस्थितः। अत्रान्तरे तीक्ष्णदंष्ट्रो नाम आरण्यमार्जारः स तयोर्विवादं श्रुत्वा
मार्गासन्ननदीतटमासाद्य कृतकुशोपग्रहो निमीलितनयन ऊर्द्ध्वपादस्पृष्टभूमिः सू
र्याभिमुख इमां धर्मदेशनामकरोत्। अहो असारोऽयं संसारः। क्षणभंगुराः प्राणाः। स्वप्नसदृशः प्रि
यसमागमाः। इन्द्रजालवत्कुटुम्बपरिग्रहोऽयं। तन्न धर्मं मुक्त्वा नान्या गतिरस्ति। उक्तं च। यस्य धर्मविही १००

हीनानि दिनान्यायान्ति यान्ति च। स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति॥ नाच्छादयति कौपीनं न दंशमश
काप‍हं। शुनः पुच्छमिवानर्थं पाण्डित्यं धर्मवर्जितं॥ अन्यच्च। पुलाका इव धान्येषु पूत्तिका इव पक्षिषु।
मशका इव मर्त्येषु येषां धर्मो न कारणं॥ श्रेयः पुष्पफलं वृक्षाद्दध्नः श्रेयो घृतं स्मृतं। श्रेयस्तैलं च पिण्या
कात् श्रेयो धर्मस्तु मानुषात्॥ सृष्टा मूत्रपुरीषार्थमाहाराय च केवलं। धर्महीनाः परार्थाय पुरुषाः पश
वो यथा॥ स्थैर्यं सर्वेषु कृत्येषु शंसन्ति नयपण्डिताः। बहुन्तराययुक्तस्य धर्मस्य त्वरिता गतिः॥ सं
क्षेपात्कथ्यते धर्मो जनाः किं विस्तरेण वः। परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनं॥ श्रू
यतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यतां। आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्॥ अथ तस्य तां
धर्मदेशनां श्रुत्वा शशक आह। भोः कपिञ्जल एष नदीतीरे तपस्वी धर्मवादी तिष्ठति। तदेनं पृच्छाव।
कपिञ्जल आह। ननु स्वभावतोऽयमस्माकं शत्रुः। तद्दूरे स्थित्वा पृच्छावः। कदाचिदस्य व्रतवैकल्य
सम्पद्यते। ततो दूरस्थितौ तावूचतुः। भोस्तपस्विन्धर्मदेशक आवयोर्विवादो वर्त्तते। तद्धर्मशास्त्रेण
ह्रा रणास्माकं निर्णयं दत्त्वा यो हीनवादी स ते भक्ष्य इति। स आह। भद्रौ मामैवं वदतं। निवृत्तोऽहं

81/1953

आख्या०॥ नरकमार्गाति हिंसाकर्मणः। अहिंसा एव धर्ममार्गः॥ उक्तं च। अहिंसा एव धर्ममार्गः॥ अतः पूर्वको धर्मो य
स्मात् अजितस्य हतः। सुकामकुणदंशादीन् तस्मात्तान् परिहरेयत। हिंसकान्येव कृतानि ये हिंस
विमनिमो विद्यते सति स निर्घृणाः। मयापि नरकं घोरं किं उत्तमं स्थानानि च। एतादृशानि कालिका अपि
नु कर्मणि प्रवृत्तं तितमूर्षाः। परमार्थश्च   तत् न जानन्ति तत्र किलितं उक्तं। यद् जीर्यते वा। अज
त्रीदयघावक्ष सर्वार्थिका कथ्यते। नतु   नः पुण्यविशेषाः। उक्तं च। बहूनां तु च्छिवा पश्चात्तु हृत्वा।
हत्वा रुधिरकर्दमा। यद्येवं गम्यते तत्र   गतिर्नरकं केन गम्यते। तत्राहं नरकं रक्षिष्यामि। ज
य पुराज यतिर्ममीयं करिष्यामि। परंतु   हं तत्र न यथावत् स्पृणामि। एवं ज्ञात्वा मम समीप
वर्तिनो ह्यन्या विवादं वदतां यत मतिज्ञा   त परमार्थविवादं वदतः परस्त्रं न विरुध्यते। उक्तं च। मा
ता ह्यायदि वाल्मी तत्क्रिया ह्याय दिवा न यात्रीयाः स्पात्। अन्यथा क्षीते मयापि नरकं नरः॥ तथा चा
क मनवाते तदंतिदशाहं मिगवाहते। ग्रासं कन्यार्चितं तं मनस्यं पुरुषा हते। उपविष्टः सत्ताम ध्ये
न वक्ति स्फुटं वचः॥ तस्मात् ह्यरण संत्यज्यान्यायार्थं वाक्यं च कृतं। तस्मात् हि विहर्तव्या कर्माणि न निवेश्य १०१

तो। किं बहुना। तेन कुटुंबेन धर्मं विश्वासितो बुलो। यथा बुद्धिविदां लोकानां संज्ञानां चक्रवर्तिनो।
नतस्थातं नापि समकालं मे कः पादे। तेनाक्ता तोऽस्यादेशा रूकैवेन। तेनागतः प्राणी तो तं हिता
विनि। अतोऽहं ब्रवीमि। कुटुंब मर्थं पतिं प्राप्य इति। तद्दुर्वतोः परं दिवां धर्मार्थ प्रतिज्ञा साध्यर
त्रंधः ज्ञात्वा कपिंजलमार्गे णयास्य   थः। एवं ज्ञात्वा यद् वितंतं हि धर्या। अथ तस्य तद्वचनं
श्रुत्वा साधुने नाति हितं मुक्तोः तु   व्याः पिपासिं यार्थं समेत्य मंत्रयिष्यामः। इति श्र
वणाः सर्वे यथा तिमतं जग्मुः   ।केवलमव शिष्टो तत्र सतोए विष्टो स्तिष्ठ।
कार्यं दिवांधः रुक्कला कयासदा   स्ते। अथातः नाति हितं। कः कोऽत्रत्र। किं मयापि
न क्रियते म इतिषकः। अथ कृकालि   कया ति हितं। कुतोऽयं विघ्नसिका केनागता स्त्रवि
हगाय पेश्विता सुदिह्। केवल मेक एवायं वायसः। केनापि हेतुना तिष्ठति। तद्विभिद्या
यितव्यं संस्थं ज्ञापयामि। ततः श्रुत्वा सप्तविषादं वायसमाह। तात दृष्टं तन्न किं मया त
स्पकृतं। यद्राज्यानिर्षिको मविघ्नितः। तदवद्य प्रभृति माद्यथनामा वयो विरं। उक्तं च। रादता

वा॰खा॰ सायंके विडिंवनं परस्पुनादतं।।वावा ङकरू कंबीतस्कंनश्रोदतिवाग्रकृतं।।इत्येवमभिधाय रूरकलिक
लिकया सहस्राश्रयंगतः।।अथ तयया कुलोवायाम्ना व्यवितर्थतं।।अहह्ःकारणविरमासादयितामा
या किंव्याहृतं।तत्कव।।श्ररदश।कालशमनायतिकृमंयदप्रियंलाघवकारिवात्मनः।।योऽन्नाब्रवीकार
णावर्तिनंवचोननइवस्माद्विषमेवतइविता। वलापवनेऽपिदिग्बुद्धिमापरः परंमयेवतंव्रमेवाविरतंगरि
षद्कममात्रीतिविवितस्यतद्कर्यितंग्रका। शणाक्कोदिविवरूणाविषं।।एवमुक्त्वाकाकोऽपिश्रुतव
नंप्रतिश्रायायातत्इत्राएवमस्माति।। सहविरेकोशकानामनयागतं।।मघवसंश्राह।।
तातंदेवंगतेऽस्मातिः किंक्रियतां।सत्रा दा।।वत्सएवंगतेऽपिषाकुण्णपादपरः छलोऽतिप्रायोऽ
त्रितंमंगीकृत्यसुमेवादतद्विजयायया। स्यामिरिपुर्नुवंवयित्वावधिष्यामितत्कंवाबङकुहिस
मोपेताःसुविज्ञानावलोकृतः।।शकावेववयितुंधूर्तासाद्यणंन्त्वागलादिवाममघवसीश्राहा।कथमेतत्
।।सोऽब्रवीत्।।अस्त्रिकस्मिंश्चिद्दक्षिणात्ये मित्रशर्मनामब्राह्मणः।।कृताग्निहोत्रपरिग्रहः।।प्रतिवसतिस्म
सकृदाविम्माघमासेसौम्यानिलप्रवातिमेघाच्छादितगगनेमंदंमंदंवर्षतिपर्जन्येपशुप्रार्थनार्थंकंचि १०२

ग्राममंतरंगत्वाकृष्चिद्यजमानोयाचितः।।तोयज्ञमानश्चागमिश्रमावास्यायांयक्ष्यामियज्ञं।।ततयत्तनोयं
पशुमेकंसमर्पय।।अथानेनातीवपीवरतनुःपशुःप्रदत्तः।।सोऽपिसमर्थमिमंपशुंइतस्ततंश्चगच्छंतंविज्ञाय
स्कंधेकृत्वासत्वरंपुरान्तिमुखंप्रतस्थे।।अथतस्यगच्छतोमार्गेत्रयोधूर्ताःकुत्क्षामकंठाःसत्मुखाव्यइव
तिस्मादृशंपीवरतनुंपशुंस्कंधेऽकृतमा।। लोक्य मिथःऽतिदिता।।तो श्रस्यपशोर्हरणाद्यतनीयो
दिमपाल्लोव्यर्थतांनीयेत।।तादनेवंवयि चास्यसकाशाकृत्यते।।अथ तेषामेकतमोवेषपरि
वर्त्तनंविधायसंमुखोऽभ्युच्चाश्रपर मार्गेणतमाहिताग्निमूचे।।भोभोबालाग्निहोत्रिकि
मेवंजनविरुद्धंहास्यकार्यमनुष्ठीय तेयदेषसारमेयोऽपवित्रःस्कंधेनाधिरूढोनीयते।।त
क्रंच।।श्चानकुकुटचांडालाःसमस्पर्शाःप्र कीर्त्तिताः।।रासभोष्ट्रोविशेषेणतस्मात्तान्नैवसंस्पृशे
त्।।ततस्तेनकोपाविष्टेनाभिहितं।।अहो।किमंधोभवान्।।यत्पशुंसारमेयंव्यवप्रतिपादयसि।।सोऽब्रवी
त्।।ब्रह्मन्कोपःकार्यस्ययथेच्छयागम्यतां।।अथयावत्किंचिद्वनांतरंगच्छतितावत्द्वितीयोधूर्त्तःसंमु
खमभ्युपेत्यतमुवाच।।भोब्राह्मणकष्टंयदपिवल्लभः।।तोऽयंमृतवत्सस्तथापिस्कंधमारोपयितुं

85
195

ग्रारवा० मशकः॥उक्तं च॥तिर्यंचं मानुषं वापि यो मृतं संस्पृशेत् कुधीः॥पंचगव्येन शुद्धिः स्यात् तस्य चांद्रायणेन वा॥
अथासौ मंकोपमादाय ता॥ किं मां प्राप्तवान् ॥ यत्त्वं पुत्र एवं वदसि॥ सोब्रवीत्॥ भगवन्मा कोपं कुरु॥ अज्ञा
नात्मया तत्ति हि तं॥ तच्च मा ज्ञानाद् वितनसमाचरति॥ अथ यावत् स लोकं वनांतरं गच्छति तावद् दृष्टो यो धूर्त
संमुखमागत्य तमुवाच॥ तात युक्तमनेनाय दुरात्मना कथं भृत्यं न यसि॥ ततस्तेनाप्युक्तं ताम शूद्र॥ उक्तं च॥
यः स्वशरीरं त्यजेत् मर्त्यो ज्ञानात् दुःख्यानात् तथा॥ वा लाभलवलोभात् तस्य द्विष्टतस्य पापवशात् तया तत्त्य
जितं॥ यावच्छो पि न पश्यति॥ अथासौ तं पशुं रासभं मन्यमानो तयातत्त्वामो ग्रहिष्यत्
गृहमुद्दिश्य पलायितुमारब्धः॥ ततस्तैः पि अयो मिलित्वा पशुमादाय यथेष्टया भक्षितुमारब्धा
॥ अतोहं ब्रवीमि॥ बहुबुद्धिसमोपेतान् इति॥ अथवा साधु इदमुच्यते॥ अतिनवागतकविनयैः प्राघु
र्णिकैर्विलासिनीरुदितैः॥ धूर्तजनवचननिकारैरिह कश्चिद वंचितो नाम्ति॥ तदत्र मन्त्रिकिं विड कच्यमे
वा॥ तद् वधार्य यथोक्तमनुष्ठीयतां॥ समादानर्दिनस समादिशद् एवोदेशो नान्यथा कार्यः॥ चिरंजीवी आह॥
वत्स अकर्षयनर्हि सामादीन्नतिक्रम्य यो मया पंचम उपायो निरूपितः॥ तत् मां विपक्षं कृत्वा तिविष्टु १०३

र्थवचनैर्निर्भर्त्स्य यथा विपक्षप्रणिधीनां प्रत्ययो भवति॥ तथा समाहृतरुधिरेणालिप्य मां न्यग्रोधस्याधः प्र
क्षिप्य गम्यतां पर्वते ऋष्यमूकं प्रति सपरिवारस्तिष्ठ यावदहं सपत्नान् सुप्रणीतेन विधिना विश्वास्य
भिमुखान् कृत्वा कृतार्थो ज्ञातदुर्गमध्यः दिवसे तानंधतानंधतां प्राप्तान् वानीत्वा व्यापादयिष्यामि॥
ज्ञातं मया सम्यक्कृतान्यथा सिद्धिर्न स्यात्॥ म च्याकृत्वा यतो दुर्गमित्यपादपाकसारर हितं केवलं व
धाय भविष्यति॥ उक्तं च॥ अपसारसमायुक्तं नयज्ञैर्दुर्गमुच्यते॥ अपसारपरित्यक्तं दुर्गव्या
जेन बंधनं॥ न च त्वया अस्मदर्थे कृपा कार्या॥ उक्तं च॥ अपि प्राणसमा नित्यं सम्यक् प्रतिपालि
तान् लालितानपि॥ भृत्यान् युद्धसमुत्पन्ने पश्येन्नानामिव शुष्कं॥ तथा च॥ प्राणवद्रक्षय
भृत्यान् स्वं कायमिव पोषयेत्॥ सदैक दिवसस्यार्थे यत्र स्यात् रिपुसंगमः॥ तत्त्वया नात्र विष
ये निषेधनीयः॥ इत्युक्त्वा तेन सह शुष्ककलहं कर्तुमारब्धः॥ अथान्ये तस्य भृत्याश्चिरंजीविनमु
च्छृंखलवाचा जल्पंतमवलोक्य तस्य वधाय ग्रहं नामघवर्णेनाभिहिताः॥ अहो निवर्तयत यूयं॥
अहमेवास्य शत्रुपक्षपातिनो दुरात्मनः स्वयं निग्रहं करिष्यामि॥ इत्यभिधाय तस्योपरि समारुह्य ल

।रवा०॥ घुवंचुप्रहारैस्तैनिहत्याह्नमरुधिरेणस्नावयित्वा यथा निर्दिष्टं स परिजनो गतः। अत्रांतरे कालिक
याहिपस्य प्रणिधिस्तया सर्वं तदमात्यव्यसनं मेघराजस्य ग्रामनं तत्उलूकराज्ञे निवेदितं। यत्र वारिः संप्र
तिष्काणि सीतानालीतपरिवारश्च प्रचलितः। उलूकोऽपि तदाकर्ण्य अस्तमनवेलायां सामान्यपरिजनो
वायसवधार्थं प्रचलितः। प्रास्त्र। यदहो ध्वर्यतां शीतः शत्रुः पलायनपरः पुण्यैर्लभ्यते। उक्तं
च। शत्रोः प्रचलने छिद्रमेकमन्यच्च संश्रयं। कुर्वाणो जायते तत्र व्यग्रत्वं राज्ञः सवितेनाः। न
वच्छिद्रं विना शत्रुर्देवानामपि सिद्ध्यति। ति। छिद्रं शक्रेण संप्राप्य दितेर्गर्भो विदारितः। ए
वं ब्रुवाणाः समंतान्न्यग्रोधपादपमधः परिवेष्ट्य व्यवस्थिताः। यावन्न कश्चिद्दृश्यते तावत्
ततश्च शाखाग्रसमारूढो हृष्टमनाः कृत्य मानो वंदिभिः उलूकराज एतदुवाच। अहो ज्ञायतां तेषां
मार्गः। यत्कतमेन मार्गेणैते प्रनष्टाः काकाः। तद्यावद्दुर्गं समाश्रयंते तावदेव पृष्ठतो गत्वा व्यापाद्या
एवं ति। उक्तं च। हन्तिमध्यास्थितः शत्रुरवध्यः स्याज्जिगीषुणां। किं पुनः संस्थितो दुर्गे सामग्र्या परयायु
तः। अस्मिन्नवसरे चिरंजीवी मंदं शब्दमकरोत्। तत् श्रुत्वा सर्वैः उलूकैः तस्य वधार्थं प्रजग्मुः। २०४

अथ तेनोक्तं। अहो अहं चिरंजीवी नाम मेघवर्णमंत्री। मेघवर्णेनेदृशीमवस्थां नीतः। तन्निवेदयध्व
मात्मनः स्वामिनो। तेन सह बहु वक्तव्यमस्ति। अथ तैर्निवेदितः स उलूकराजा विस्मयाविष्टस्तत्
क्षणं गत्वा प्रोवाच। त्वां किमेतां दशां गतः। तत्कथ्यतां। चिरंजीवी आह। देव श्रूयतामेतावदिति स
दराना मेघवर्णो युष्मत्व्यापादितप्रभूतवायसानां दृष्ट्वा दुःखाकोपपरिकोपशोकग्रस्तो यु
द्धार्थं प्रचलित आसीत्। ततो मया निषिद्धः। तं। स्वामिन्न युक्तं तव तैः सह परिग्रहं। उक्तं च। बली
यसा हीनबलो विरोधं न भूतिकामः मनसापि वांछेत्। न वध्यते वेतसवृत्तिरत्र व्य
क्तं प्रनाशो हि पतंगवृत्तेः। तत्तस्मै प्रदा नं कृत्वा संधिर्विधीयतां। उक्तं च। बलवंतं रिपुं दृष्ट्वा
सर्वस्वमपि बुद्धिमान्। दत्वा प्ररक्षयेत्प्राणान् रक्षितैस्तैर्धनं पुनः। न तच्छ्रुत्वा तेन दुर्जनजनप्र
कोपितेन त्वत्पक्षपातितेनमां शंकमानेनात्मेदृशीं दशां नीतः। तत्तव पादाः सांप्रतं मे शरणं। किं ब
हुना विज्ञापनया यावदहं प्रचलितुं शक्नोमि ताः तावत्त्वां तस्याश्रये नीत्वा सर्ववायसक्षयं वि
धास्यामि। अथारिमर्दन एतदाकर्ण्य पितृपितामहानामहामविमातं उवाच। रक्ताक्षः क्रूराक्षो दीप्ताक्षो वक्र

पाखाप नाशः। पतितस्य च चारः स विवाः एकत्र स्थानेऽपि कार्यमंत्रितवान्। ततश्चादौ रक्ताक्षं दृष्ट्वा तेन। स दृष्टा
वैदेषु स्म स्य रिपोर्मंत्री मम दृष्टः। तात किं क्रियतां। स आह। देव एष तस्य प्रधानमंत्री यद्यपि बला
त्स्तुत्यः तथापि गुणी। उक्तं च। जितेन्द्रियो जितः। तदप्यस्य वाक्यं श्रोतव्यं। नासौ मम सदर्थं प्र
त्यथा करिष्यति। यतोऽनेन देवविग्रहस्य   कोऽनर्थ इति ज्ञात्वा। उक्तं च। कोऽत्र राज्ञोऽयं निद्राचन
विलासस्य च स्पृहा। विग्रहस्य सङ्कविना   कंमरति। यत्पि ज्ञायते। तस्मादस्य हारेणेतनम
हमात्मा सुखेन वर्त्तितव्यं। उक्तं च।   सामादिदण्डपर्यन्ता नयः प्रोक्तः स्वयंभुवा।।
तेषां दण्डस्तु पापीयान् तं पश्चाद्विनियोजयेत्।   यत्नान्नया च सामसिद्धानि कार्याणि विकृतिं
ति न कचित्। सज्जनानां मनांसीव रत्नवंतीव   मृदमदा। सामसाध्येषु कार्येषु यो दण्डं योजयेद्बु
धः। संपन्नं शर्करा साम्यं पटोलं कटुकं पिबेत्। यतः केचित् त्वेवं वदंति। यत्न मात्रवादं दण्डसाधक
स्फा। न सामसाध्यस्य वदण्ड युक्तं। उक्तं च। पर्जन्यो ह्यनपिश्रुत्य त्रस्यति हरिणास्त्र्यो तः प्रिमाश्रात्र
वध्याः। लस्तु ज्ञकिः परेण सर्वदा। अन्यच्च। गात्रो रुदैर्वदन्तार्थायत्न साम्नि। अस्य स्यन्यपि दोषध्नं। द्वयं तदिम १०५

पतितं किं न दह्यति पद्मिनी। तद्यदि मद्वचः प्रमाणं। तत्सन्धानाय वधाय चारिपोः सामप्रयोक्तव्यं।
यतो नीतौ व पक्षं। शत्रोः शर्दमेषु पादो हता नु कंपय। अहो जलचरः प्राणी बकः परम
धार्मिकः। एवं तस्याभिप्रायं बुद्ध्वा कुरा कुमारः। तदहं तवाभिप्रायमपि ज्ञातुमिच्छामि। एवंविध
रूपे समुपस्थिते किं मम कर्त्तव्यं भवति   मन्त्री आह। यद्देव तेन निम   र्गविरिणा यज्ञं मप्रये
जितं तन्मम न श्रितित्वाति। उक्तं च। वत्तु   त्यपायसाध्ये शत्रौ सामैव प्रक्रिया। स्वच्छ
माम हतं प्राज्ञः कोऽस्त्र मापरिषि   वति। तद्दण्डसाध्येऽपि शत्रौ परिभूतं भवति। उक्तं
चाश्रपिवा। यतिकुटः शत्रुर्यानात   दिना सिद्ध्यति। तस्मात् रुदः प्रयोक्तव्यः शत्रुं नाविजि
जिगीषुणा। असाध्यं शत्रुमालोक्य दा   यादंतस्पर्शेदायतं। राज्यकामं समर्थं वयथा रामो
विभीषणं। कटले खिड्डा नाशोऽगर्जि पाय तत्र शत्रुप्रकल्प्य। प्रधानपुरुषे यद्वद्विद्धि मुग्धेन राक्षसः।
स्तिद्यपुरबलं ज्ञात्वा उत्थित्य मपितद्वतः। यतः सुखेन तन्यन्नगुणाक्षीसंसुदा रुवत्। एवं ज्ञात्वा
विवेकिना शत्रुसाधनायादः प्रयोक्तव्यः। सर्वविजिगीषुणापुक्तोऽपि शत्रुसाधनायेन

91/1953

व्याख्या॰ दात्त्ववर्द्धमानवति। अल्पस्यापि वि॰दनस्यतृष्णेनापिवाक्पणा। अन्तर्निर्भिन्नसंप्रापामोक्ति
केनापिबंधनं। तद्धि ममैतन्मतुष्टीयते। नथायापक्षेपेदारदयः। परपक्षेप्रयोक्तव्यः। एवंत
स्याभिप्रायंविदित्वादीनाक्रमाद्। तदात्रविषयेतवक्ताः इतिप्रायः। सत्त्रह। देव। ममस्मामसादा
द्दावपिनप्रतिज्ञा। सात। यानानसामृति ष्टदनतथाशत्रुर्नसिध्यति। पथाउपप्रदानलुब्धः। यथा
उपप्रदानेनविश्वास्यवध्यस्यात्। तदुक्तं ब्रह्मलोका। विष्टानराविश्वंवीक्षतेतनसर्वात्पदं। उच्छ
पउपतिमाजीरायते। नलकूटा इति। शत्रुंवांछतिघातायबुद्धिर्युक्तामहीप
तिः। सामान्यनय॰तिसि। स्यनततथे। वार्थमहोदधः। अपिस्यात्पितृहावैरीसोऽपिदा
नविलोभितः। गत्वाविश्वासतांवेमशत्रो राज्यासमर्पयत्। उग्रह्यः अपिवध्यंतशत्रविदाना
संश्रयात्स्वल्पमोसप्रदानेनकिंवार्त्तिमयो यथा। अपरंशत्रारूपप्रदानंवर्जयेत्। तदप्युक्तु
क्तं। यत्नउपप्रदानव्याजात्तशत्रुर्निर्मूलतांयाति। तदुक्तं। वर्तेनेत्तेघमपिविद्धं। सावर्द्धयंत्यरिमक
दा। गुडेनवर्द्धितः श्लेष्मायेतानिःशेषतांव्रजेत्। एवंतद्ववनमाकर्ण्यविक्रमनाशमूर्वालोनिव १०६

द्यतामात्मनोभिप्रायः। सत्त्रह। देव। किंवदामियत्त्वयाणामप्येषांमध्यात्केनापिनीतिशा
स्त्राश्रयमतिहितं। अत्राच्छशाक्तानामतसामैत्तादोपप्रदानोपायाः। शाक्तानां पुनः शत्रुविष
यदंडएवा। तदुक्तंवादंडमुक्त्वानृपोपायाः स्यात्पापायातायोजायद्विपाः। समेतेतामिवद्मावाछि
रतंप्रतिभवति। अपरंसामादिभिर्या लक्ष्मीर्गृह्यतेदंडंविना। सालक्ष्मीष्टिरंनप्रभवति।
तदुक्तंवाऽकृत्यापिरुषेयाश्रीर्विका मिन्यपिकिंतया। जरदंडवाः पिवाश्रातिदिवाडपग
तेदृणं। मनसासचलोकानां ल क्ष्मीर्दृष्टमतिवद्धि। कर्मणाद्यमदंडानामेवं।
स्याद्दशावर्तिनी। दुर्लतःश्रीवविवि नलक्ष्मीः संसक्ष्मताःलसः। एणपत्त्रीवायंतिष्ठ
वद्गुद्धवीर्यधनप्रदः। किरीटमणिविवि गुमूर्द्धशत्रानरश्मिगुणादत्तां विपत्तांपादंपुरुषः।
श्रियमश्रुते। हलाक्लष्टसस्कुरन्मृषक्रीडांगांशुपरिपिंजरैः। श्रीमहत्करिकराकारराहार्यंत
स्युजैः श्रियः। पराक्रमपरामर्षवशीकृतरिपोः स्मृता। लक्ष्मीरन्यांकसुप्तेवश्रयेयारदंडा
डंबिनी। शत्रो। श्रियं महोसाया सिंहीवहस्तिंसमाश्रितः। कवयग्राहणेजीतडर्वनीता। मिवश्री

93/1953

वा.ख.

ये॥ एवं चतुर्थीचक्रनाशमंत्राद्भेदः साध्यः। ततस्तस्यापि चक्रः समाकर्ण्य प्राकारकर्मस्थदासीनं
छेदंसविचमाह। लाः स्थिधीयतामात्मनः स्थिप्रायः। सश्चाह। देव अबुध्यः यं विशेषात्र वप
श्चाश्रयः शरणागतश्च। तादृशं तं छेदयितुंगनीचा मन्त्रा न्यूतनोऽस्ति नाग्रसरणाशत्रवो व्यापादनी
याः स्फः। तच्चकं च। मंत्र्या मत्स्य सुपादात्र। ज्ञातिज्ञातिसंस्तवः। रावणस्य भ्रिंदीयरामाद्विना घणम
योजयत्। अपरमस्य वधान्मरत्यात कम्लश्चोतत्कं च। वदस्युदित्यं शरणागतेषु। बहुज्ञ
का रक्षत्यनत्रु ज्ञाः। दयाविद्वी नाः प्रहरं नियत्रातरो रवादीनि निमिषुवयेति।
अपरो दक्षिणादिस्समृद्धस्य घातिमथ स्ययत्फलं। तत्फलं लक्ष्तेसम्पक्कयोरकृतघ्ना
रणाज्ञातं। एवं एवमः प्राकारकर्मस्थमं त्रः। अथ तस्य तदाकर्ण्य द्वियमरिमर्दनाः प्रतिदि
नुवान्। तामममाप्य यमस्थिप्रायः। एषतावक्कपदीनभवति। मदर्थं स्वामिना निरस्कृतः। तच्छु
श्युतेच्छेदं गंतुं। शुक्रसुक्कं प्राकारकार्मिना। यदि उनरेष सख्यातदत्येते वा। ततः कृतघ्नता
प्राषा भवति। तथा वा। ब्रह्मघ्ने च सुरापे वा चौरे भग्नव्रते तथा। निःकृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने १०७

च विचोषतः। एवं विचिंत्य स्थिरजीविनं स्वदुर्गमानेतुमारब्धाः॥ आनीयमानः स्थिरजीवि आह। दे
वाधाकिं चिकारणं तस्य स्थेन किमयोपसंगृह्णते नयत्कारणं मिदंदी नं वद्धं। मत्तु प्रवेष्टुतदहं सिमामुद
र्तुम। ग्निप्रदानेन तेन। एकात्तस्तस्यैगितम्भावं ज्ञात्वा ब्रवीत्किमर्थमग्निपतनमिच्छसि। स आह। अहं ता
वदर्थेऽहमामापदं मेघवर्णेन प्रापितस्तद्वैच्छामि रयापनार्थमुकत्वमिति। ततः श्रुत्वा राजनीतिकुशलोर
क्ताक्ष आह। भद्र कुटिलत्वं कृतकवचनश्चतुरश्चतत्त्वमुल्लूकयोनिगतोऽपि स्वकीयामेव वायसयोनिं ब
हुमन्यसे। देवस्ववंशाविना वायसस्व दुर्गमुपनीतः। नीयमानश्चावलीनमवदत्स्व स्थिरजीवि व्यचित
यत्। हन्यतामिति येनोक्तं स्वामिना हितमिच्छता। स एवैकोऽत्र सर्वेषां नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित्। तद्यदि त
स्य वचनमकरिष्यत् तेतो न स्वल्पोऽप्यनर्थो भविष्यदेषां। अथ दुर्गद्वारं प्राप्य अरिमर्दनोऽब्रवीत्। भो हि
तैषिणोऽस्य स्थिरजीविनो यथासमीहितं स्थानं प्रयच्छ्यतां। तत्श्रुत्वा स्थिरजीवि व्यचिंतयत्। मया ताव
देतेषां वधोपायश्चिंतनीयः स च मध्ये न न साध्यते। यतो मदीयमिंगितादिकं विचारयंतस्ते सावधाना
भविष्यंति दुर्गद्वारमेवाश्रितोऽभिप्रेतं साधयामीति निश्चित्य उल्लूकपतिमाह। देवयुक्तमिदं

95/1953

पंचा.
१०८

यत्स्वामिना प्रोक्तं परमहमपि नीतिज्ञस्तेदितस्त्वायथप्पुनरक्तःप्युचितस्तथापि तेसेवकास्ते प्रकाममा
हारंकृत्वा उलूकाराजादेशा दत्तकृष्टमांसाहारस्थिरंजीविने प्रयच्छंति। अथकतिपयैरेवदिवसैर्म
यूरइवसबलवान्संवृत्तः॥ अथरक्ताक्षःस्थिरंजीविनं पोष्यमाणं दृष्ट्वा सविस्मयो मंत्रिजनं
चमत्याह॥ अहोयमंत्रिजनो भवांश्चैवमहमेवगच्छामि॥ उक्तंच॥ पूर्वंतावदहंमूर्खो द्वितीयः
पाशबंधकः॥ ततोराजाचमंत्रीचसर्वंवैमूर्खमंडलं॥ तेप्राहुः॥ कथमेतत्॥ रक्ताक्षःकथयति
अथ अस्तिकस्मिंश्चिदधिष्ठाने पर्वतैकदेशेमहावृक्षस्तत्रचकेपिपक्षिणःप्रतिवसंति
स्म। यस्यपुरीषेसुवर्णमुत्पद्यते॥ अथकदाचिदुद्दिश्यव्याधःकोपिसमाययौ। सचपक्षी
तदग्रतएवपुरीषमुत्ससर्ज॥ अथपातसमकालमेवतत्सुवर्णीभूतं। दृष्ट्वाव्याधोविस्मयम
गमत्॥ अहोममशिशुकालादारभ्यशाकुनिबंधव्यसनीनोसीतिवर्षा। एवंसमभुवन्नक १०८
दाचिदपिपक्षिपुरीषेसुवर्णंदृष्टमितिविचिंत्यसरस्तेपाशांबबंध। अथासावपिपक्षीमूर्खोविश्वस्त स्च
चित्तोयथापूर्वमुपविष्टस्तत्कालमेवपाशेनबधःव्याधस्तंपाशादुन्मुच्यपंजरकेसंस्थाप्यनि

जगामसंनीत्वाचिंतयामास। किमनेनसापायनेनाहंकरिष्यामि। यदिकदाचित्कोप्यमुमीदृशंज्ञात्वाराज्ञेनि
वेदयामीतिविचिंत्यतथानुष्ठितवान्। अथराजापितंपक्षिणंदृष्ट्वाविकासितवदनःपरांतुष्टिमुपागतःप्रा
ह। हहो आरक्षकपुरुषाःएनंपक्षिणंयत्नेनरक्षत। अशनपानादिकंयथेच्छंप्रयच्छत। अथमंत्रिणाभि
हितं। किमनेनाश्रद्धेयव्याधवचनमात्रप्रत्ययपरिगृहीतेनांडजेन। किंकदाचित्पक्षिपुरीषेसुवर्णंभव
तितन्मुच्यतांपंजरबंधनादयंपक्षी। इतिमंत्रीवचनाद्राज्ञामोचितोपक्षीउत्तुंगतोरणद्वार
समुपविश्यसुवर्णमयींविष्टांकृत्वापूर्वंतावदहंमूर्खइत्यादिश्लोकंपठन्यथासुखमा
काशमार्गेणप्रायात्। अतोहंब्रवीमिपूर्वंतावदहंमूर्खमित्यादि॥ अथतेपुनरपि
प्रतिकूलदैवतयाव्याहतमतयःरक्ताक्षवचनमनादृत्यभूयस्तंप्रभूतमांसादिविविधा
हारैःपोषयामासुः। अथकाकःसर्वानात्मपरहःप्रोवाच॥ अहोएवदेवास्मद्भूपतेः
कुशलंदुर्गं। तदुपदिष्टंमयाकुलक्रमागतःसचिवोभिधत्तेतद्यथमन्यपर्वतदुर्गंसंप्र
समाश्रयामः। उक्तंच। अनागतंयःकुरुतेसशोभतेसशोच्यतेयोनकरोत्यनागतं। वने

97/1953

पंचा·
२०९

वसन्नेव जरामुपागतो न बिलैर्वस्ये च न कदापि हि श्रुता॥ ते प्रोचुः कथमेतत् सोऽब्रवीत्॥ अ
स्ति कस्मिंश्चिद्वने खरनखरनामा सिंहः कदाचित् परिभ्रमन् न सत्वं नाससाद। ततोऽस्तसमये महती
गुहामासाद्य चिंतितं रात्रौ अस्यां केनापि नागंतव्यं निभृतः तिष्ठामि। अथ गुहास्वामी दधिपुच्छो नाम शृगालो
द्वारि स्थित्वा उच्चैर्मारेण अहो गुहे अयोपि नाषतना भो किं न स्मरसि यन्मया सह समयः कृतोऽस्ति यन्मया बाह्यादागतेन त्वं वक्तव्या
चाहमाकारणीय इति मां नाह्वयसि ततोऽहमन्यं बिलं यास्यामि तत् श्रुत्वा सिंहश्चिंतितवान् नूनमस्यागतस्य एषा गु
हा सदा समाह्वानं करोति परमद्य मद्भयान्न किंचिद्ब्रूते युक्तं चैतत्॥ भयसंत्रस्तमनसां हस्तपादादिकाः क्रिया
प्रवर्तंते न वाग्वाणी वेपथुश्चाधिको भवेत्। तदहमस्याह्वानं करोमि येन तदनुसारेण प्रविष्टोयं मे भो
ज्यतामेति। एवं संप्रधार्य सिंहस्तस्याह्वानमकरोत्। अथ सिंहशब्देन गुहा प्रतिरवेणान्यानपि दूरस्थजीवा
न्त्रासयामास। शृगालोऽपि पलायमानो इमं श्लोकमपठत्। अनागतमिति। तदेवं मत्वा युष्माभिर्मया २०९
सगम्यतां। इत्येवमवधार्य आत्मानुयायिपरिवारानुगतो रक्ताक्षो दूरदेशांतरं जगाम। अथ रक्ताक्षे ग
ते स्थिरजीवी हृष्टमना व्यचिंतयत् अहो कल्याणं मे जातं रक्ताक्षो गतः स दीर्घदर्शी एते च मूढमनसः ततो मे सुखे

सुवध्यमे संजाताः। उक्तं च। न दीर्घदर्शिनो यस्य मंत्रिणः स्यान्महीपतेः। क्रमायाता ध्रुवं तस्य न
चिराद्याति परिक्षयः। अथवा साध्विदमुच्यते। मंत्रिरूपा हि रिपवः संभाव्या प्रविचक्षणैः। ये संतं न
यमुत्सृज्य सेवंते प्रतिलोमतः। एवं विचिंत्य स्वकुलाये वनकाष्ठिकैकां दिनं प्रति प्रतिक्षिपति गु
हाप्रदीपनार्थं न वा तत्सूर्पा उलूका जानंति। यदेषः कुलायमस्माकं द्योतननाय हृष्टः हिनयति। अ
साध्विदमुच्यते। अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च। शुभं वेत्त्यशुभं पापं भद्रं दैवहतो
नरः। तथा च। कृतं न पश्यत्यबहुज्ञानी दिवाप्रतीतवत् नः बुद्धयः कुर्गामिन्या तवं
ति महतामपि। अथ प्रभूत काष्ठसंग्रा कुलायन व्याजेन रचितः दुर्गद्वारि स्थिरजीविना संजा
तः। अथ तंमुह्यचिंक्य चिरंजीवी कृतः सूर्योदये घवर्णमादाय गवनदाघ साधक तास
मगुहा। तत्सर्वपरिवारः संमम्य एकैकं वनकाष्ठिकं ज्वलंती प्रातः तत्प्रीत्या ता गुहा द्वारे स्वकुला
येप्रक्षिपेत्। येन सर्वे शत्रूणां कुंभपाकेन रक्षणोपायो भवति। ततश्च वाप्रहृष्टो मेघवर्णश्चास
तानकथयत् ततश्चिरं दृष्टोऽसि। सत्त्वाद्रावज्ञानाय कालो विक्रमस्य। यतः कदाचित्तस्या

99/1953

धारवाप रिपोः कश्चित्प्रणिधिः समागमनं निवेदयिष्यति। ततः ज्ञानादेतोः प्यपसरणमन्यत्र करिष्यति। तन्न वर्ण्यतां शत्रु
ङ्कं च। शीघ्रकृत्येषु कार्येषु विलंबयति यो नरः। तत्कृत्यं देवतास्तस्य कोपाद्विघ्नयन्ति। तथा च। यस्य य
स्यादि कार्यस्य सफलस्य विशेषतः। क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसं। तद्देवायातः स्वदूतः श
त्रोः सविस्तरं निर्व्याकुलतया कथयिष्या मि। अथ स्थानस्था कर्म्मसपरिजनः किंकोऽहलंतीका।
क्षिकां वंचयित्वा गृही चात तुहाद्वारं प्रा प्यरिरंजी विकलाय प्रक्षिप्रवान्। तृतीयस्मार्व दिवाध
वक्रनाशमंत्रिवाकस्मरंत। द्वार आगतश्चाः इतिः सरंता गुहामध्ये कंपीपाकस्या
पायमापन्नाः। मृताश्च। एवं शाल्मलिः श पतानीश्वाशृयोः पिमेघवर्णस्त्वामव नये पोधपाद्पड
र्गगतः। प्रमुदितमनाः सुखेवापविष्टः सभा मध्ये चिरंजीविनमपृच्छत्। यत्तातत्वया कथं शत्रुगतेन
एतावत्कालोनीतः। तदत्र कौतुकमस्माकं वर्त्तते। तत्कथ्यतां। स आह। आगामिफलवांछया देव
कष्टमपि सेवद्भिर्नज्ञायते। उक्तं च। उदयकारियोतावुः। सेकेनापि मतंज ननविडषा कालांतर
प्रषिणा वस्त्रखंरखलवज्रपातविषमेन्दुदिःपिपापतेन। दर्वीव्यग्रकरेणधूममलिना कान्ताऽसर
ग्धमकिंपीमसातिबलेन मत्स्यलवेनेपानसंघट्टिता। तथा च। कार्यस्यापेक्षया भुक्तं विषम
प्यमृतायते। सर्वेषां प्राणिनां यत्र नात्र कार्यविचारणं। अन्यच्च। मिष्टिवांछयमाज ननविडषा
ताजा निगृह्यापकं। सचेश्मारव नापि दिवगा निष्ठुष्ठित्वेयप कार्यं बुधः। देवं इह विणापमिर्वकृग
णिरस्य र्विता। प्राष्टपिः किंस्पिष्टः सुचिरं चिरा टं तवनेपूर्वं न धर्मान्स्मितः। तथा च। कृपणा प्रतिमन
त्रवमयुणिः स्थाष्टकाले ज न्ननायां तव्याति दिनानि दिवघशेना शृयाधनंचां छमा। स्मिरंध्रीतवि
गर्हिता भुवतिनिः मांक्षपमाज्ञा तयाम् शिपदा किलमत्स्यराज नवेन घृष्टं न किंवं।
दंनानत्सात्व विज्ञयोजवति। व्याधमाना। भापिसमस्त्रेचं। कार्यं साधयति। उक्तं च। मदच्चाम।
तेन्मक्ततो नयालंबित धारिणां। नमुच्यतियदा रंतं प्राज्ञः पिवसमानादेयं। तथा च। प्रारभ्यतेन खलु
विघ्नभयेन नीचैः प्रारभ्यविघ्नविहता विरमंति मध्याः। विघ्नैः सहस्रगुणितैरपि हन्यमानाः प्रार
ब्धमुत्तमगुणाममपरित्यजंति। मेघवर्णस्त्वाह। तत्कृतंति। कंटकामराज्यं। शाल्मलिः। शापतानय
नाश्चया। अथवा प्युक्तमिनत। नथवादिनां। उक्तं च। कृपणेनोपमर्शितोऽपि च। शत्रुनोपेनाप्यवव॥ १७ ११०
101/1953

काखा० पुनः पुनः प्रवर्द्धते तस्मात्तच्छेषं न धारयेत्। तन्नास्ति च समोः स्वामंत्री बुद्धिमात्र। येन चाश्रमो स्व
विना पितृबुद्ध्या शत्रवो हताः। अथवा साधिदमुच्यते। शास्त्रैर्हता अपि रिपवो न हता भवंति। प्रज्ञा
हताश्च नितरां सुहता भवंति। शास्त्रं निहंति पुरुषस्य शरीरमेकं प्रज्ञा कुलं च विभवं च यशश्च हंति।
विरलीभावं सादवमतापि राभवं प्ये भवि। पादद्विसुवकः। वयं पुनर्मूकाः कृत्वा तु मानमात्र।
उक्तं च। प्रसरति मनः कार्यारंभे दृढी भवति स्मृतिश्चाप्युपगमं याथि मित्रान गच्छति
विलसं च कलति सकलं बोद्धस्त्वं विभेम पुनरपि मनस्को न भवति चरनिःस्वारोघ्याः
न रस्य न विषमस्य तन्मत्र न विषमो विपद्य स न विमलोऽति। बुद्धिविपर्यासेन ज्ञातं मया
यथा विज्ञासमर्थंति पुरुषापामोन विषमता मन विष्णतावन विष्णतो व्यवहारादेव जानंति। उक्तं च
वांछिं च स्तुवयति श्रवनं न विपंधुसाः स्व जन्मपुकल्पं यदि चेतरं च। विज्ञायते शिष्टरजा सकला
पूर्विकः प्रत्यक्षपदरूपसरतसरसः कलापी। तनु यस्य विधिः संमुखो भवति। स च मिव बुद्धिसं
पन्नो भवति। उक्तं च। न दैवायमिमादाय रक्षति पशुपालवत्। यं तु वर्द्धितुमिच्छंति सद्बुध्यायोज १११

यंति तं। न दैवा शस्त्रमादाय निघ्नंति रिपुवत्क्रुधा। यं तु हिंसितुमिच्छंति बुद्ध्या विप्लेषयंति तं।
बुद्ध्या कलुषं कृत्वा यो विनाशे पर्युपस्थिते। अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति। यथा तव
रिपोः संजाता बुद्धिविशेषः॥ समाप्तं चेदं काकोलूकीयं नाम तृतीयं तंत्रं॥छ॥ ॥छ॥ ॥
॥र्ष०॥ जैतामा॥ अथेदमारभ्यते लब्धप्रणाशं नाम चतुर्थं तंत्रं। यस्यायमादिमः श्लोकः॥ समु
त्पन्नेषु कार्येषु बुद्धिर्यस्य न हीयते। स एव दुर्गं तरति जलस्थो वानरो यथा॥ तद्यथा
नुश्रूयते। अस्ति कस्मिंश्चित्समुद्रोपकंठे महान् जंबूपादपः सदाफलः। तत्र च
रक्तमुखो नाम वानरः प्रतिवसति स्म। तत्र च तस्य तरोरधः कदाचित्करालमुखो नाम म
करः समुद्रसलिलान्निःक्रम्य सुकोमलवालुकासनाथे तीरोपांते निविष्टः। ततश्च रक्तमुखे
न स प्रोक्तः। भो भवानभ्यागतोऽतिथिः। तद्भक्षयतु मया दत्तान्यमृतकल्पानि जंबूफलानि।
उक्तं च। प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खो वा यदि पंडितः। वैश्वदेवांतमापन्नः सोऽतिथिः स्वर्गसंक्र
मः। न पृच्छेच्चरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च। अतिथिं वैश्वदेवांते श्राद्धे च मनुरब्रवीत्। दूरमा

103/1953

ख्या०

मार्गश्रमश्रांतं वैश्वदेवांतमागतं। अतिथिं पूजयेद्यस्तु स याति परमां गतिं॥ एवमुक्त्वा तस्मै जंबूफलानि प्रय
च्छति॥ सोऽपि तानि भक्षयित्वा तेन सह चिरं गोष्ठीसुखमनुभूय भूयोऽपि स्वभवनमगात्॥ एवं नित्यमे
व तौ वानरमकरौ जंबूच्छायास्थितौ विविधशास्त्रगोष्ठ्या कालं नयंतौ सुखेन तिष्ठतः॥ सोऽपि मकरो
भक्षितशेषाणि जंबूफलानि गृहं गत्वा स्व पत्न्याः प्रयच्छति॥ अथान्यतमदिवसे तया स पृष्टो नाथ क्वै
वंविधान्यमृतकल्पानि फलानि प्राप्नोषि। स आह भद्रे ममास्ति परममित्रं रक्तमुखो
नाम वानरः स प्रीतिपूर्वकमिमानि फलानि प्रयच्छति। अथ तयाभिहितं। यः सदा
एवामृतप्रायाणीदृशानि फलानि भक्षयति तस्य हृदयममृतमयं भविष्यति। तद्यदि मया
भार्यया ते प्रयोजनं ततस्तस्य हृदयं मम प्रयच्छ। येन तद्भक्षयित्वा जरामरणरहिता त्वया सह भो
गान् भुंजामि। स आह। भद्रे मा मैवं वद। यतः स प्रतिपन्नोऽस्माकं भ्राता। अपरं व्यापादयितुमपि न श
क्यते। ततस्त्यजैनं मिथ्याग्रहं। उक्तं च। एकस्तोनप्रसूते वागित्यस्मिन् जननीत्वणां। वाग्जातमधि
कं प्रोचुः सोदर्यादपि बांधवात्॥ अथ मकर आह। त्वया कदाचिदपि वचनं मम नान्यथाकृतं। तन्नू ११२

नं सा वानरी भविष्यति। येन तस्या अनुरागतः सकलमपि दिनं तत्र गमयसि। तत्त्वं ज्ञातः सम्यङ्मा
या। यतः प्राह्लादं वचनं प्रयच्छसि न मानावांछितं किंचन प्रायः श्वसिषि द्रुतं। कृतं च हा
लासमये रात्रिषु कंठाश्लेषपरिग्रहशिथिलतां यन्नादरं चुंबने तेन त्वं धूर्तं हृदि स्थिता प्रियतमा का
चिन्मामिवापरा॥ सोऽपि पत्न्याः पादोपग्रहं कृत्वांकोपरि निधाय तस्याः कोपकोटिमाप
न्नायाः पत्न्याः सुदीनमुवाच। यन्मयि तेपादपतितः किंकरस्त्वामुपागतः प्रिये कामातु
रः कोपं कोतकोन्याः प तस्यति॥ सापि तद्वचनमाकर्ण्य अश्रुप्लुतमुखी
तमुवाच। सार्द्धं मनोरथशतैस्तव धूर्त कांता सैव स्थिता मनसि कृत्रिमभावरम्या।
अस्माकमस्ति न कथंचिदिहावकाशस्तस्मात्कृतं चरणपातविडंबनाभिः॥ अपरं सा
यदि तव वल्लभा न भवति। तत्किं मया भणितोऽपि तं न व्यापादयसि। अथ यदि स वानरः तत्
कस्तेन सह स्नेहः। तत्किं बहुना। यदि तस्य हृदयं न भक्षयामि। तन्मया प्रायोपवेशनं
कृतं विद्धि। एवं तस्यास्तं निश्चयं ज्ञात्वा चिंताव्याकुलितचित्तः सोऽब्रवीत्। अथवा साधु इदमु

143045

११२०१?

पारवा०॥ व्याघ्र॥ वह्नलेपस्य मूर्षस्य नारीणां कर्कटस्य च। एको ग्रहस्तु मीनानां नीलीमद्यपयोस्तथा॥ तत्किं करोमि
। कथं सामे वधमेतद्विष्यति। इति विचिंतयन् वानरपार्श्वमगमत्। वानरोऽपि चिरायातं तं सोद्वेगमवलो
क्य प्रोवाच। भो मित्र किमद्य चिरवेलायां समायातः। कस्मात् साह्लादं नालापयसि। न सुभाषितानि प
ठसि। स आह। मित्र अहं तव भ्रातृजायया नि ष्ठुरतरैर्वाक्यैरभिहितः। भोः कृतघ्न मा मे त्वं मुखं
दर्शय सि। यतस्त्वं मित्रं नित्यमेवोपजी व्य॥स्थ सि। न तस्य पुनः प्रत्युपकारं गृहदर्शनमात्र
मपि न करोषि। तत्ते प्रायश्चित्तमपि नास्ति। उक्तं च। ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्नव्रते
तथा। निःकृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निःकृतिः। तत्त्वं मम देवरं गृहीत्वाद्य प्रत्युपका
रार्थं गृहमागच्छ। अथवा त्वया सह मम पर लोके दर्शनं। तदहं तयैवं प्रोक्तस्तव सकाशमागतः।
तदद्य तया सह कलहं कुर्वतो ममेयती वेला मे विलग्ना। तदागच्छ मे गृहं। तव भ्रातृपत्नी रचितचतु
ष्कप्रगुणितवस्त्रमणिमाणिक्याद्युचिताभरणा द्वारदेशबद्धवंदनमाला सोत्कंठा तिष्ठति। मर्कट आह। भो मि
त्र युक्तमभिहितं मद्भ्रातृपत्न्या। उक्तं च। वर्जयेत् कौलिकाकारं मित्रं प्राज्ञतरो नरः। आत्मनः सन्मु १२३

खं नित्यं य आकर्षति लोलुपः। तथा च। ददामि प्रतिष्ठाम्यापि त्वपापि परं किं तु वयं वनचराः। युष्मदीयं
जलांतगृहं। तत्कथमपि न शक्यते तत्र गंतुं। तस्मात्तामपि मे भ्रातृपत्नीमत्रानय। येन तस्याः प्रणम्या
शीर्वादं गृह्णामि। स आह। भो मित्र अस्ति समुद्रांतरे सुपुलिनप्रदेशे रम्यमस्मद्गृहं। तन्मम पृष्ठमारूढः सुखेनाकु
तोभयो गच्छ। सोऽपि तच्छ्रुत्वा सानंदमाह। भद्र यद्येवं तत्किं विलंब्यते त्वर्यतां। अहं तव पृष्ठमारूढः। त
थानुष्ठिते गच्छंतमगाधजले मकरमव लोक्य भयत्रस्तमना वानरः प्रोवाच। भ्रातः शनैः शनैः श
म्यतां। जलकल्लोलैः प्लावितं मे श रीरं। तदाकर्ण्य मकरश्चिंतयामास। असावगाधजलं
प्राप्तो मद्वशः संजातः। मत्पृष्ठगतस्तिलमा त्रमपि चलितुं न शक्नोति। तस्मात्कथयाम्यस्याभिप्रायं
येनाभीष्टदेवतास्मरणं करोति। आह च। मि त्र त्वं मया वधाय समानीतः। भार्यावाक्येन विश्वास्य। तत्स्मर्य
तामभीष्टदेवता। स आह। भ्रातः किं मया तस्यास्तवापि चापकृतं। येन मे वधोपायश्चिंतितः। मकर आह
। भो तस्यास्तावत्तव हृदयस्यामृतमयरसफलास्वादनमृष्टस्य तत्कृते दोहदः संजातः। तेनैतदनुष्ठि
तं। वानर आह। भद्र यद्येवं तत्किं त्वया मम तत्रैव न व्याहृतं। येन स्वहृदयं जंबूकोटरे सदैव मया सुगु

107/1953

रवा०

उक्तं। तत्कुत्रास्ते पत्न्या अर्पयामि। त्वयाहं शून्यहृदयोऽत्र कस्मादानीतः। तदाकर्ण्य मकरः सानंदमा
ह। भद्र यद्येवं तदर्पय मे हृदयं। येन सा दुष्टपत्नी तद्भक्षयित्वा अनशनादुत्तिष्ठति। अहं त्वां तमेव
जंबूपादपं प्रापयामि। एवमुक्त्वा निवर्त्य जंबूतलमगात्। वानरोऽपि तीरमासाद्य कथमपि जल्पित
विविधदेवतोपचारपूजस्तीरं समासादितवान्। ततश्च दीर्घतरं झम्पं कृत्वा तामेव जंबूपादपमारुह्य चिं
तयामास। अहो लब्धाः प्राणास्तावत्॥ अथवा साध्विदमुच्यते। उक्तं च श्रीमहाभारते। नवि
श्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत्। विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृंतति
तन्ममैतदद्य पुनर्जन्मदिनं संजातं। इति। चिंतयामास। अहो लब्धाः प्राणास्तावत्। अथ वासा
भिप्रायमुद्दिश्य तं मकरमाह। मित्र अर्पय तत् हृदयं। यथा तत्राष्टपत्नी तद्भक्षयित्वा अनशना
दुत्तिष्ठति। अथ विहस्य निर्भर्त्स्य च वानरस्तमाह। धिक् मूर्ख विश्वासघातक किं कस्यचित् हृदयद्वयं
भवति। तदाशु गम्यतां जंबूवृक्षस्याधस्तान्न त्वया पिच्छया आगंतव्यं। उक्तं च यतः। सकृद्दुष्टं च यो मित्रं पुनः
संधातुमिच्छति। स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा॥ तच्छ्रुत्वा मकरः सविलक्षं चिंतितवान्। अहो मं ११४

याऽतिमूढेन किं मयास्य स्वचित्ताभिप्रायो निवेदितः। तद्यदि पुनरपि कथंचित् विश्वासं गच्छति। त
द्भार्यार्थं पि विश्वासयामि। आह च। मित्र हास्येन मया ते ऽभिप्रायो लब्धः। तस्मान्न किंचिद्विद्वद्धृदयेन
प्रयोजनं। तदागच्छ प्राघूर्णिकन्यायेनास्मद्गृहं। तव भ्रातृपत्नी सोत्कंठा वर्तते। वानर आह। गच्छ
गम्यतां। अधुनाहं नागमिष्यामि। उक्तं च। बुभुक्षितः किं न करोति पापं क्षीणा नरा निःकरुणा
भवंति। आख्याहि भद्रे प्रियदर्शनस्य न गंगदत्तः पुनरेति कूपं॥ मकर आह। कथमेतत
सोऽब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्चित्कूपे गंगदत्तो नाम मंडूकराजः प्रतिवसति स्म। स कदा
चिद्दायादैरुद्वेजितोऽरघट्टघटीमारुह्य निःक्रांतः। अथ तेन चिंतितं। यत्कथं तेषां दा
यादानां मया प्रत्युपकारः कर्तव्यः। उक्तं च। आपदि येनापकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु।
अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये॥ एवं चिंतयन् बिले प्रविशंतं कृष्णसर्पमपश्यत्।
तं दृष्ट्वा भूयोऽप्यचिंतयत्। यदेनं तत्र कूपे नीत्वा सकलदायादानामुच्छेदं करोमि। उक्तं च। शत्रु
भिर्योजयेच्छत्रुं बलिना बलवत्तरं। स्वकार्याय यतो न स्यात्काचित्पीडात्र तत्क्षये। तथा च।

109
1953

पं०ख०॥ त्रुमुन्मूलयितुं प्राज्ञस्तीक्ष्णेनैव तीक्ष्णेन शत्रुणा॥ अथवा कारं सुखार्थाय कंटकेनैव कंटकं॥ स एवं परिभाव्य
बिलद्वारं गत्वा तमाह्वयत्। एह्येहि प्रियदर्शन एहि। तत् श्रुत्वा सर्पश्चिन्तयामास। य एष मामाह्वय-
ति। स स्वजातीयो न भवति। यतो नैषा सर्पवाणी। अन्येन केनापि सह मम मर्त्यलोके संधानं नास्ति। तद-
त्रैव दुर्गे स्थितस्तावद्वेद्मि। को ऽयं भवि- ष्यति। उक्तं च। यस्य न ज्ञायते शीलं न कुलं न च संश्रयः।
न तेन संगतिं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः। कदाचित्कोऽपि मंत्रवादी औषधिधरो वा मामा-
हूय बंधने क्षिपति। अथवा कश्चि- त्पुरुषो वैरमाश्रित्य कस्यचिद्भक्षणार्थं मामा-
ह्वयति। आह च। भोः को भवान्। स आह। अहं गंगदत्तो नाम मंडूकाधिपतिः। त्वत्सकाशमभ्य-
र्थमागतः। तत् श्रुत्वा सर्प आह। भो अ- श्रद्धेयमेतत्। यत् तृणानां वह्निना सह संगमः। उक्तं च। यो
यस्य जायते वध्यः स स्वप्नेऽपि कथं व्रजेत्। तत्समीपमरेरेति तत् किमेवं प्रजल्पसि। गंगदत्त आह। भोः स-
त्यमेतत्। स्वभाववैरी त्वमस्माकं परं परपरिभवात् प्राप्तोऽहं तव सकाशं। उक्तं च। सर्वनाशे च संजाते प्रा-
णानामपि संशये। अपि शत्रुं प्रणम्यापि रक्षेत् प्राणान् धनानि च॥ सर्प आह। कथय कस्मात्ते प- ११५

रिभवः। स आह। दायादेभ्यः। सोऽप्याह। क्व ते आश्रयो वाप्यां कूपे तडागे ह्रदे वा। तत् कथय स्वाश्रयं। तेनोक्तं
पाषाणचयनिबद्धे कूपे। सर्प आह। अहो अपदा वयं। तन्नास्ति मम तत्र प्रवेशः। प्रविष्टस्य च तत्र स्थानं
नास्ति यत्र स्थितस्तव दायादान् व्यापादयामि। तद्गम्यतां। उक्तं च। यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रास्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत्।
हितं च परिणामे यत् तदाद्यं भूतिमिच्छता॥ गंग- दत्त आह। भोः समागच्छ त्वं। अहं सुखोपायेन तत्र तव प्रवे-
शं कारयिष्यामि। तथा तस्य मध्ये जलोपांते र- म्यतरं कोटरमस्ति। तत्रस्थस्त्वं लीलया दायादान् व्याप-
दयिष्यसि। तत् श्रुत्वा सर्पो व्यचिन्तयत्। अ- हं तावत् परिणतवयाः कदाचित् कथंचित् मूषकमे-
कं प्राप्नोमि। तत् सुखावहो जीवनोपायो ऽयमनेन कुलांगारेण मे दर्शितः। तद्गत्वा तान्मंडूका-
न् भक्षयामीति। अथवा साधुरिदमुच्यते। यो हि प्राणपरिक्षीणः सहायपरिवर्जितः। स हि सर्वसुखो-
पायां वृत्तिमाचरिष्यति। एवं विचिन्त्य तमाह। भो गंगदत्त यद्येवं तत् अग्रे भव। येन तत्र गच्छामि। गंगदत्त आ-
ह। भो प्रियदर्शन अहं त्वां सुखोपायेन तत्र नयिष्यामि। स्थानं च दर्शयिष्यामि। परं त्वयास्मत्परिज-
नो रक्षणीयः। केवलं यानहं दर्शयामि त एव त्वया भक्षणीयाः इति। सर्प आह। सांप्रतं त्वं मे मित्रं जा-

111 / 1953

।स्वा० तां तत्रा मनव्यां नव बवानन तत्र स्कणीयस्त्रिदायादाः। एवमुक्त्वा बिलान्निःक्रम्य तमालिंग्य चेतत्निवमस्त्र
स्थितः। अथ कूपमासाद्य अरहट्टघटिकामार्गेण सर्पस्तेनात्मना निहितं। गङ्गदत्तेन निःशोषिताः स्वरिपवः। त
स्य यच्छान्यान्म किंविज्ञाजनं। यतोऽहं त्वयात्रानीतः। गंगदत्त आह। भद्र कृतं त्वया मित्रकृत्यं। तत्सांप्रतम
नेनैव घटिकायंत्रमार्गेण गम्यतामिति। सर्प आह। भो गंगदत्त न सम्यगभिहितं त्वया। कथमहं तत्र गच्छा
मि। मदीयं बिलदुर्गमन्येन विरुद्धं तद्विष्य तैः तस्मादेकं मंडूकं कंचित्स्ववर्गीयं प्रयच्छ नो
चेत्सर्वानपि भक्षयिष्यामीति। तच्छ्रु त्वा गंगदत्तो व्याकुलमना व्यचिंतयत्। अहो
किमेतन्मया कृतं सर्पमानयता। तद्यदि तन्न सर्वानपि भक्षयिष्यति। अथवा युक्तमुच्यते। अ
मित्रं कुरुते मित्रं मित्रवीर्याद्यधिकमात्मनः। स करोति न संदेहः स्वयं हि विषभक्षणं॥ त
त्प्रयच्छाम्यस्यैकं दिनं प्रति सुहृदं। उक्तं च। सर्वस्वहरणे युक्तं शत्रुं बुद्धियुता नराः। तोषयंत्यल्प
दानेन वाडवं सागरो यथा॥ तथा च। यो दुर्बलोऽणूनपि याच्यमानो बलीयसा यच्छति नैव साम्ना। प्र
यच्छते नैव च दर्श्यमानं खारीं स चूर्णस्य पुनर्ददाति॥ तथा च। सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पंडितः। एवं १२६

निश्चित्य नित्यमेकैकमादिशति। सोऽपि तं भक्षयित्वा तस्य परोक्षेऽन्यानपि भक्षयति। अथवा साधु
दमुच्यते। यथा हि मलिनैर्वस्त्रैर्यत्र तत्रोपविश्यते। एवं चलितवृत्तस्तु वृत्तशेषं न रक्षति। अथान्य
दिने तेनापरान्मंडूकान् भक्षयित्वा गंगदत्तसुतः यमुनादत्तो भक्षितः। तं भक्षितं मत्वा गंगदत्तस्तार
स्वरेण धिक्धिक् प्रलापपरः कथंचिदपि न विरराम। ततः स्वपत्न्याभिहितः। किं क्रंदसि दुराक्रंद क्षय
कारकः। स्वपक्षक्षयकारकः। स्वजनानां कः करिष्यति। तदद्यापि विचिंत्यतामात्म
नो निःक्रमणं। अस्य वधोपायश्च। अथ गच्छता कालेन सकलमपि कवलितं मंडू
ककुलं। केवलमेको गंगदत्तस्तिष्ठति। ततः प्रियदर्शनेन भणितं। भो गंगदत्त बुभुक्षितो ऽहं
निःशेषिताः सर्वे मंडूकाः। तद्दीयतां मे किंचिद्भोजनं यतोऽहं त्वयात्रानीतः। स आह। भो मित्र
न त्वयात्र विषये मया अवस्थितेन कापि चिंता कार्या। तद्यदि मां प्रेषयसि ततोऽन्यकूपस्थानामपि मंडूका
न विश्वास्यात्रानयामि। स आह। मम तावत्त्वमभक्ष्यो भ्रातृस्थाने। तद्यद्येवं करोषि तत्सांप्रतं पितृस्था
ने त्वमसि। तदेवं क्रियतामिति। सोऽपि तदाकर्ण्य अरहट्टघटिकामाश्रित्य विविधदेवतोपकल्पितोप

118/1953

वा।रवा। याचितः स्मात्कूपाद्विनिःक्रान्तः। प्रियदर्शनोऽन्यकोटरनिवासिनी। गाथासुवाच। तदेहि क्रियतां प्राकृ
साद्। एवं। अथासह परिविवृत्तः स्वबन्धूनां मंडूकमध्ये विकलाङ्गयिंगंगदत्ता यमसंदर्शं कथ
य। यतनागम्य तामिष्या किना पितृतरं। यस्यान्यमण्डूका नागच्छंति। अहं त्वया विना नात्र वसितुं शक्नो
मि। तथाय त्वं हे त्वव विरुद्धमावरामि। ना। सुहृत्तमं तारमयाविधूतं। गाथापितद्वचनाद्गंगदत्तेऽ
ततरम्भिष्या तान्तद्गंगदत्तमनवस्थ। ह्मस्विये ह्युनिस्वमार्गसमीक्ष्यमाणा स्थितिः। मनु।
श्री। घ्रंगम्यता मिति। अपरं वते नतववि रूपकरणं सुहृत्तमंतारधूर्ता। तन्निःशोकनमनसा
गम्यतां। तदाकर्ण्य गंगदत्तआह। वत्तु स्थितः किं न रोतिपापमितिणा। एवमुक्त्वा सतां विसर्जया
मास। तन्द्रो इष्टजलचर अदम्पिगंगदत्त इवलम्पतवगृहेकथं विहृष्टापायोः पिचज्हे नयास्यापि
ततष्क्रत्वा मकरआह। त्वामित्रानिनम्भुज्य तेन कर्तुं। सर्वथैवामस्तवध्नतादोषमपनयमङ्गागमेन
न। अथवात्राहमत्रानशनं परिकरिष्यामि। वानरआह। मूढ किं अहं लंबकर्णो गर्दभः। तायोः दृष्ट्वा
पायमभिस्त्रियमवमंत्रवगच्छन्न्मृतः। मकर आह। तद्भवति कालं बकर्णो गर्दभः। कथं दृष्टापाया अपि ११३
आगतश्च गतश्चैव दृष्ट्वा सिंहपराक्रमं॥ लंबकर्णो हृदयोमूर्खस्तेन मम स्तु यैश्गत ... कर० कथं० काम०

मृतः। तन्निवेद्यतां। वानरआह। अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे करालकेसरो नाम सिंहः प्रतिवसतिस्म
तस्य च धूसरको नाम शृगालः सदैवानुयायी परिवारकः स्थिः। अथ कदाचित्तस्य हस्तिना सह युध्य
मानस्य शरीरे प्रहाराः संजाताः। यैः पदमेकमपि चलितुं न शक्नोति। तस्याचलनाद्धूसरकः क्षुत्क्षा
मकंठो दौर्बल्यं गतः। अन्यस्मिन्नहनि तमाव वनुगद्वामि नु बुभुक्षया पीडितोऽहं। पदात्पदमपि
चलितुं न शक्नोमि। तत्कथं त्वदभ्र षं करोमि। सिंह आह। तो गच्छान्वेषय किंचित्सत्त्वं यि
न एतदवस्थोगतोऽपि व्यापादयामि। तदाकर्ण्य शृगालोऽन्वेषयन् किंचित्समीपग्रा
मसमीपमासादितवान्। तत्र दीर्घकर्णो नाम गर्दभं तत्संदंगापान्तप्रविरल दूर्वांकुरानुह
श्या दास्वादयन् दृष्टः। ततश्च समीपे ह्या तेनाभिहितः। मामन्नमस्कारोऽयं मदीयः। संभाव्य
तां चिराद्दृष्टोऽसि। तत्किमेवं दुर्बलः। स आह। भगिनीसुत किं कथयामि। रजको तिनिर्दयः अति
रणामा दमयति। घासमुष्टिमपि न प्रयच्छति। केवलं दूर्वांकुरान् धूलिमिश्रितान् भक्षयामि। तत्को
ऽस्ति मे शरीरे पुष्टिः। शृगाल आह। मामन्नयद्येवं तदस्ति रमणीयतरं प्रदेशो मरकतसदृशशष्प

115/1953

प्रायो नदीस्नानार्था॥ तदागच्छ मया सह॥ येनसुरे तसुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवावः। लंबकर्ण आह। भोस्त
गिनीसुत सत्यमुक्तं भवता। परं वयं ग्राम्याः पशवो ऽरण्यचारिणां वध्याः। तत्किं तेन भव्यप्रदेशेन। शृगाल
आह। मा मैवं वद। मद्भुजपरिरक्षितः स देशः। नास्ति कश्चिदत्र परः। परमत्र सन्ति तद्दोषेण रजककदर्थिता
स्तिस्रो रासभ्यो ऽनाथाः सन्ति। ताश्च पुष्टि मापन्ना यौवनोत्कटा इदं मामूचुः। यदि त्वमस्माकं सत्यो मा
तुलः। तदा किंचिद्ग्रामं गत्वा ऽस्मद्यो ग्यं कंचित्पतिमानय। एतदर्थं त्वामहं तत्र नयामि। अथ शृ
गालवचनान्निःशंकः कामपीडितो गर्दभमवोचत्। भद्र यद्येवं तदग्रेसरो भव येनागच्छामि। अथ
वा साधुरिदमुच्यते। नामृतं न विषं किंचि देकां मुक्त्वा नितंबिनीम्। यस्याः संगेन जीव्यते म्रियते च वि
योगतः॥ तथा च। यासां नाम्नापि कामः स्यात् संगमं दर्शनं विना। तासां दृक्संगमं प्राप्य यन्न द्रवति कौतु
कम्॥ तथा ऽनुष्ठिते शृगालेन सह सिंहान्तिकमागतः। सिंहो ऽपि व्यथाकुलस्तं दृष्ट्वा यावत्समुत्तिष्ठति तावद्रा
सभः पलायितुमारब्धः। अथ तस्य पलायमानस्य सिंहेन तलप्रहारो दत्तः। स च मन्दभाग्यस्य व्यवसाय इव
व्यर्थतां गतः। अत्रान्तरे शृगालः कोपाविष्टस्तमुवाच। भोः किमेवंविधः प्रहारस्ते यद्गर्दभो ऽपि तव पुरतो २२८

बलाद्गच्छति। तत्कथं गजेन सह युद्धं करिष्यसि। तद्दृष्टं ते बलम्। अथ विलक्षस्मितं सिंह आह। भोः किम
हं करोमि। मया न क्रमः सज्जीकृत आसीत्। अन्यथा गजो ऽपि न क्रमाक्रान्तो गच्छति। शृगाल आह। अद्यापि
एकवारं तवान्तिके तमानयिष्यामि। परं त्वया सज्जितक्रमेण स्थातव्यम्। सिंह आह। यो मां प्रत्यक्षं दृष्ट्वा
गतः स पुनः कथमत्रागमिष्यति। तदन्यत्कि मपि सत्त्वमन्विष्यताम्। शृगाल आह। किं तवानेन व्यापारेण॥
त्वं केवलं सज्जितक्रमस्तिष्ठ। तथानुष्ठि ते शृगालो ऽपि यावद्रासभमार्गेण गच्छति तावत्तत्रैव
स्थाने चरन् दृष्टः। अथ शृगालं दृष्ट्वा रासभः प्राह। भो भगिनीसुत शोभनस्थाने त्वयाहं नी
तः। नष्टो मृत्युवशं गतः। तत्कथय किं तत्सत्त्वं यस्यातिरौद्रवज्रसदृशकरप्रहारादहं मु
क्तः। तच्छ्रुत्वा प्रहसन् शृगाल आह। भद्र रासभी समायान्तं त्वां दृष्ट्वा सानुरागालिंगितुं समुत्थि
ता। त्वं च कातरत्वान्नष्टः। सा पुनर्न त्वां क्षान्त्वा विना स्थातुं शक्ता। तया तु नश्यतस्तवालंबनार्थं हस्तः क्षिप्तो
नान्यकारणेन। तदागच्छ सा त्वत्कृते प्रायोपवेशनोपविष्टा तिष्ठति। एतद्वदति यल्लंबकर्णो यदि
मे भर्ता न भवति। तदहमग्नौ जले वा प्रविशामि। विषं वा भक्षयामि। पुनस्तस्य वियोगं सोढुं न श

117/1953

वारवा॥ को मित्रप्रसादं कृत्वा नत्वा गम्यतामिति। अपरं च भगवान् कामः कोपं च करिष्यति। तावेन बल्लीव
त्यान्न विष्यति। उक्तं च। यतः। श्रीखण्डकर्षकेन तस्य मर्दीस वर्षिसं पश्चाकोशसूढाः प्रसिद्धायवाति
ऊर्ध्वियो मिथ्याफलोद्वेषिणः। तातनैव निदत्यनिर्दयतरं तयीकृतां भूमिमा। कचिदक्षपटीस्तनाश्च
जटिलाः कापालिकाश्चापरा। अथासौ तद्वचनं श्रुत्वा याशुचाप्तयोः पितनसह प्रस्थितः। अथ
वासाधिष्ठितस्तु पितानन्न पितरो दिवान् प्रकाराणि चिगर्हिता। कर्म किं कस्य विलोके गर्हितं। राव
वतकथं। अत्रांतारसञ्जितका मेण सिंहस्न मलंबकमन्ध्यापादितः। नतश्चैरवाशृगालं
रक्तपालं निरूप्य स्वयं प्रानार्थेन याग न। शृगालेनापि लोल्यालुकानतस्य कामेलिदायात
सितो। अत्रांतारसिंहाया वत्स्वाश्राकृत दवार्थेन पिरगणसमायाति। नाव कर्म्म हृदयंरहितो रासस्त
सिष्यति। तं दृष्ट्वा कोपपरीतात्मा सिंहः शृगालमाह। अः पापकिमिदं त्वयेदं कर्म समाचरितं। यदस्य कर्म
सहितं हृदयं न हितं। शृगाल आह। स्वामिन् मामेवं वदायत्तु कर्णहृदयरहितो यंरासभ आसीत्। तेन हा
गत्य वा मवलोक्य भूयोऽप्यागतः। अथ तद्वचनं श्रुत्वा सिंहस्तेनैव सह संविभज्य निःशंकितमाः ११९

तासंरक्षितवान्। अतोऽहं ब्रवीमि। आगतश्च गतश्चैव दृष्ट्वा सिंहपराक्रमं। अकर्णहृदयो मूर्षस्तनस्फ
वशंगतः। तन्मूर्ष कपट कृत्वा अप रं युधिष्ठिर एव वसन्त स्वधनेनात्मानं विनाशितानांशवां। अथवा साधि
दमुच्यते। स्वार्थमुत्सृज्य यो दंभी सत्यं ब्रूते समंदधीः। स स्वार्थाद्भ्रश्यते नूनं युधिष्ठिर इवापरः। मकर
आह। कथमेतत्। सआह। कस्मिंश्चिद धिष्ठाने कुंभकारः प्रतिवसति स्म। स कदाचित् प्रमादादर्द्धन
ग्नखरी खर्परतीक्ष्णाग्रस्योपरि मह तावेगेन धावन्पतितः। ततः कर्परकोट्या पाटितलला घा
टो रुधिरप्लावितनुः कृच्छ्रादु त्थाय स्वाश्रयं गतः। ततश्चापथ्यसेवनात्स प्रहारस्त
स्य करालतां गतः। कृच्छ्रेण नीरोग तां नीतः। अथ कदाचिद्दुर्भिक्षपीडिते देशे स कुंभ
कारः क्षुत्क्षामकंठः कैश्चिद्राजसेवकैः सह कस्यापि राज्ञः सेवको बभूव। सोऽपि राजा तस्य ल
लाटे विकरालं प्रहारकृतं दृष्ट्वा चिंतयामास। यद्वीरः पुरुषः कश्चिदयं। नूनं तेन ललाटपट्टे सम्मु
खः प्रहारः। अतस्तं सन्मानदानादिभिः सर्वेषां राजपुत्राणां मध्ये विशेषप्रसादेन पश्यति। तेऽपि
ऽपि राजपुत्रास्तस्य तं प्रसादातिरेकं पश्यन्तः परमेर्ष्याधर्मं वहंतो राजभयान्न किंचिदूचुः। अथान्य

119/1953

स्मिन्नवसरे तस्य नृपतेर्वीरसंभावनायां क्रियमाणायां विग्रहे समुपस्थिते प्रकल्प्यमानेषु गजेषु संनह्यमा-
नेषु वाजिषु योधेषु प्रकटीक्रियमाणेषु तेन नृपेणासौ कुलालः प्रस्तावागतः पृष्टो निर्जने । राज-
पुत्र कस्मिन् संग्रामे प्रहारोऽयं ललाटे लग्नः । स आह । देव नायं शस्त्रप्रहारः । कुलालोऽहं प्रकृत्या । म-
द्गृहेऽनेककर्पराण्यासन् । अथ कदाचि न्मद्यपानं कृत्वा निर्गतः प्रधावन् कर्परोपरि पतितः । तस्य प्र-
हारविकारोऽयं मम ललाटे एवं विकरा लः संवृत्तः । तदाकर्ण्य राजा सव्रीडमाह । अहो वञ्चि-
राजपुत्रानुसारिणानेन कुलाले न । तद्दीयतामस्य चन्द्रार्धः । तथानुष्ठिते कुम्भ-
कारमाह । देव मा मैवं कुरु । पश्य मे रणे हस्तलाघवं । राजाप्याह । त्वं सर्वगुणसंपन्नो भवान्
तथापि गम्यताम् । उक्तं च । शूरश्च कृतविद्यश्च दर्शनीयोऽसि पुत्रक । यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न
हन्यते । कुलाल आह । कथमेतत् । राजाप्याह । कस्मिंश्चिद्देशे सिंहदम्पती प्रतिवसतिस्म । अथ सिं-
ही पुत्रद्वयमजीजनत् । सिंहोऽपि नित्यमेव मृगान् व्यापाद्य सिंह्यै ददाति । अथ कदाचित्तेन किमपि
नासादितं । वने भ्रमतोऽपि तस्य रविरस्तं गतः । अथ तेन गृहमागच्छता शृगालशिशुः प्राप्तः । स बा- १२०

लकोऽयमिति मत्वा यत्नेन दंष्ट्रामध्यगतं कृत्वा सिंह्या जीवन्तमपि समर्पितवान् । ततः सिंह्याभिहितं ।
भो कान्त त्वयानीतं किंचिदस्माकं भोजनं । सिंह आह । प्रिये मयाद्येमं शृगालशिशुं परित्यज्य न किंचि-
त्सत्त्वमासादितं । स च मया बालोऽयमिति मत्वा न व्यापादितः । उक्तं च । स्त्रीलिङ्गिविप्रबालानां प्रह-
र्त्तव्यं न कदाचित । प्राणत्यागेऽपि संजाते विश्वस्तानां विशेषतः । इदानीमेनं त्वं खादित्वा पथ्यं कु-
रु । प्रभाते त्वन्यदुपार्जयिष्यामि । साप्याह । हा कान्त त्वया बालकोऽयमिति मत्वा न व्यापा-
दितः । तदहं कथं स्वोदरार्थे विधा मि । उक्तं च । अकृत्यं नैव कर्तव्यं प्राणत्या-
गेऽप्युपस्थिते । न च कृत्यं परित्यज्यं एष धर्मः सनातनः । तस्मान्ममायं तृतीयः पुत्रो भविष्य-
तीति । तच्छ्रुत्वा तमपि स्वस्तनक्षीरेण परां पुष्टिम नयत् । एवं ते त्रयोऽपि शिशवः परस्परमज्ञातजातिवि-
शेषा एकत्र विहारचारिणो बाल्यमतिवाहयन्ति । अथ कदाचित्तत्र वने भ्राम्यन् वनगजोऽभ्यागतः । तं
दृष्ट्वा तौ सिंहसुतौ द्वावपि कुपिताननौ तं प्रति प्रचलितौ यावत् तावत्तेन शृगालसुतेनाभिहितं ।
अहो गजोऽयं युष्मत्कुलशत्रुस्तन्न गन्तव्यमेतस्याभिमुखं । एवमुक्त्वा गृहं प्रधावितः । तावपि ज्ये-

वारवा॰ ष्ट्रासा निरुद्धा वर्त्तते । अथवा साध्विदमुच्यते । एकाकिनापि धीरेण सोऽभिहितं रणं प्रति सो
आहं जायते तस्मिन्नपि संग्रामे संगमवाक्यात् । अत एव हि राजा विभीतिस्थो भीरून् महाबलान् । शूरान्धी
रान् कृतोत्साहान् वर्जयेत्तु निवकातरान् । ततो द्वावपि त्रारथातादिहसंतोऽस्य ष्ट्रा शवहितस्व
ः । यथागतं हृष्टाश्च दूरतोऽपि नष्टः ॥ सोऽपि वाल्मीकाश्रमे विष्टः प्रस्फुरन्नधरपल्लवसाम्रलोचन त्रि
शाखां भ्रुकुटिं कृत्वा लोलजिह्वोऽयन्तप रूपस्त्वं वनास्फवाच । ततः सिंह्या एकान्ते नीत्वा प्र
बोधितः । वत्स मैवं कदाचित् जल्प । तेवेदीयलघुभ्रातरौ वतो । अथासौ प्रकृत
कोपाविष्टस्तामिदमुवाच । किमहमेता स्यां त्रौ र्यरूपेण विद्याभ्यासेन वा न्यूनो । यन्मामु
पहसतः । तन्मया वश्यमेतौ व्यापादनीयौ । तदाकर्ण्य सिंही तस्य जीवितमिच्छन्ती प्राह । कृत्रियाणां
कुलोत्पन्नस्तन्यपानस्य कारणात् । धात्रीस्तन्यप्रपानस्य विकारं ज्ञायते । त्वया मदीयस्तन्यविकारः
प्राप्तान् कोपवचनानि प्रवर्तितानि निवर्त्तितानि वा । उक्तं च । शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्र
क । यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते । परं शृगालस्तुत स्फुटमेवं धात्रीत्वया मया स्वकीयक्षीरपा १२१

लनस्तुष्टिं नीतः । तद्यावन्न एतौ त्वां शृगालं सन्तं जानीतः । तावत्तु तं गत्वा स्वजातिमध्ये भव नो
चेदानयोर्हस्तात् मृत्युपथं गमिष्यसि । सोऽपि तद्वचनं श्रुत्वा भयव्याकुलमनाः शनैः शनैः प्रनष्टः ।
तस्मात्त्वमपि यावदेते राजपुत्रास्त्वां कुलालं न जानन्ति तावत् द्रुततरं गच्छ । नो चेदेतेषां सका
शाद्विडम्बनां प्राप्स्यसि । कुलालोऽपि तदाकर्ण्य द्रुततरं प्रनष्टः । अतोऽहं ब्रवीमि । युधिष्ठि
र इव सत्यवचनात्तां तां मापदमापन्नः । तज्ज्ञाम करउष्ट्र त्वमपि कुलालवत् स्ववचने
न प्रकटीकृतः । उक्तं च । आत्मानस्वच्छिद्रं पाषण्डेभ्यः तस्य कर्मारिकाः । बकावत्र
न बध्यन्ते मानं सर्वार्थसाधनं । उक्तं च । युगुप्से कामाणोऽपि दर्शितदारुणं वपुः । व्याघ्रच य
र्मप्रतिच्छन्नो वाक्कृते रासभो हतः । मकर आह । कथमेतत् । सशोदाह । अस्ति कस्मिंश्चिद
धिष्ठाने शुद्धपटो नाम रजकः प्रतिवसति स्म । तस्यैकोरासभोऽस्ति स्म । सोऽपि घासाभावादति
दुर्बलः । अथ तेन रजकेन क्वापि व्याघ्रचर्म प्राप्तं । तच्चाविन्तयं । अहो शोभनमापतितं । एत
च्चर्म परिधाप्य रासभं रात्रौ यवक्षेत्रेषु उत्सृजामि । येन व्याघ्रं मत्वा समीपवर्तिनः क्षेत्रपा

123/1953

पाखा· ननिःकासयंति। तथा च प्रतिदिनं रासभो रात्रौ यथेष्टया यवभक्षणं करोति। रात्रिशेषः पितृयोरज
कः स्वाश्रयं नयति। एवं गच्छता कालेन स रासभः पीवरतनुः जातः कृच्छ्राद्बंधनमपि नीयते। अथ
स्मिन्नहनि स मदोद्धतो दूराद्रासभीशब्दं शृणुतारस्वरेण शब्दायितुमारब्धः। अत्रांतरे क्षेत्रपाल
मात्ताऽयं व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्न इति मत्वा लकुटपाषाणशरप्रहारैस्तं व्यापादितवंतः। अतोऽहं
ब्रवीमि। सुगुप्तं रक्षमाणोऽपि इति ।तत्र किं रूपामलकवदस्य पमानसहनादईवंड
दो नयास्यसि। मकर आह। क थमेतत्। स आह। अस्त्यत्र धरापीठे विकंटा
कं नाम पुरं। तत्र महाधन ईश्वरो ना मरंजपतिः। तस्य च यो रौद्रमा रकाश्चत्वारोऽपि
गतः ग्रामे घूर्णिका वितंकपुरसमायाता :। तेन च तेन महताऽगौरवेण स्वपर्वितास्तोजनाच्छादा
नादिभिः। एवं तेषां तत्र वसतां मासषट्कं संजातं। परमागौरवेण वर्जिताः। ततः ईश्वरेण स्वभार्या
उक्ता। यदेते जामातरः स्थानिष्ठा न निर्गच्छंति तत् किं कथ्यते विना अपमानं न यास्यंति। तदद्य तेषां
खलायां पादप्रक्षालनार्थं जलं न देयं। येन अपमानं ज्ञात्वा परित्यज्य गच्छंति। इति तथानुष्ठिते गर्गः पा १२२

दप्रक्षालनापमानात् सोमो लघ्वासनदानात्। दत्तः कदशनतो [जा] ऽतः। एवं ते त्रयोऽपि परित्यज्य गताः।
वशुर्यः स्यामलको याचन्नयाति तावद्दृढं वंडप्रदानेन निःकासितः। अतोऽहं ब्रवीमि। गर्गो हि पादशौ
वात् लघ्वासनदानतो गतः सोमः। दत्तः कदशनाद्दत्तोऽयातु स्यामलकः स्थानाद्दंडनात्॥ इति॥ तत्र कि
महं रथकारस्य तस्यापि चित्तस्यैवमपि दष्टुंतिविकारं पश्चाद्धितस्य सिमि। उक्तं च। प्रत्यक्षेऽपि कृते
पापे मूर्खः साम्ना प्रशाम्यति। रथ कारः स्वकां भार्यां सजारां शिरसा वहति। मकर आ
ह। कथमेतत्। स आह। क स्मिंश्चिदधिष्ठाने कश्चित् रथकारः प्रतिवसति
स्म। तस्य भार्या पुंश्चली जनाप वादसंयुक्ता। सोऽपि तस्याः परीक्षार्थं व्यचिंतयत्। क
थं मयास्याः परीक्षणं कार्यं। न च ऽप्युपातकं च। उक्तं। न स्त्रीणां च कुलानां च नदीनां च नमस
त्मनां। परीक्षा न प्रकर्तव्या स्त्रीणां दुश्चरितस्य च। वासवीत्यस्य पत्न्या मत उत तस्य निर्मलस्य तनयां
तथा जाता व्यासः शांतनुपाणि वासः किमपरं। स्वयं वेदान् स्फुटयति शमितकृष्णवंशप्रस
विता सत्यवाक्पुत्रश्रीमान् नरहरविषमाः कर्मगतयः। कुलानामिति। पांडुपावामपि मदा

125 / 1953

वा.र.वा.॥ नां।लोल्पत्रिरक्षितं नव्यायतः हेत्वज्ञा इति।स्त्री उत्थिति संधुक्ष्यमाणमेतके दोषान प्रकटयति।स्त्री
णामिति।तथाच॥यदि स्यात्पावकः शीतः प्रोष्णो वा शशलांछनः।स्त्रीणां तदा सती त्वं स्यात् यदि
स्यात् दुर्जनो हितः॥तथापि शुद्धामशुद्धां वापि जानामि।लोकवंचनार्थं न वा यत्र वादं शुद्धे शो
धुन दृष्टं नवसंस्कृतं।तत्सर्वं विचित्रो।कोऽपि यस्यास्ति तुच्छ हाम्यं मध्यगं।एवं संप्रधार्यता मया च
ता।प्रिय दृष्ट्वा तर्गामी।तरं यास्या मि।तत्र दिनिके तिष्ठितु गिर्यति।तत्र चया किं चित्या
थयं मम योग्यं कार्यं।सापि तदा कोऽपि हर्षितचित्ता।अस्तु केन सर्वकार्याणि
संपद्यत्व सिद्धमत्र घृतशर्करा प्र यकारान्।अथवा माध्विदमुच्यते।दुर्दिवासघन
तिमिरेतुः संचारासु नगरवीथीषु।पत्यौ विदेशे देशायां तत्परमसुखं जघनचपलायाः॥
अथासा प्रसृष्टभुक्ता यष्टि कृहान्निर्गतिः।सापि तत्र स्थितेश्च विज्ञाय प्रहसितवदनाऽग्रे सखा
रं कुर्वाणा कथं वितुष्टे दिवसमस्य वादयत्।ततश्च परदिनके विहित हृदं गृहाच्चास्य प्रेक्षि
वती।यश्च मां तं गतः सुन्दरात्मा मे पतिः तदद्य त्वया स्मृहे स प्रसु मज्जनेन समागतव्यं।तयाऽपि १२३

तस्य रथकारो भिक्षारण्यदिनमति यास्य वृद्धो पुष्पवृष्टेन मपहारेण प्रविष्टः।शय्या तले निलीनो रु
द्वा स्थितः।अत्रांतरे सा देवदत्ताशयने आगत्योपविष्टः।तेन हुला रथकारो रोषाविष्टश्चित्तेन व्यचिं
तयत्।किं मनसुद्धाय विनाशयामि।अथवा द्वावप्येतौ सुप्तौ हेलया हन्मि।परं दृश्यामि ता
वादवष्टितमस्याः श्रेणीमिव।ततनम हृश्चालाया।अथ तासाय्यद्वारं निहितं विधाय सत
शयनमारूढं त्यारथकार शरीर पादोलग्नः।ततो व्यचिंतयत्।नूनमेतेन दुरात्मना
रथकार एतस्य परीक्षणार्थं ज्ञातं।ततस्त्री चरित्रविज्ञानं करोमि।एवं तस्या
श्चिंतयंत्या।स देवदत्तः स्पर्शोत्थि कोप वृत्तवा।ततश्च तयाऽक्तांजलिपुटया।ति हि
तो।यन्महात्मत्तावचया न मया गम्यं स्पृष्टव्यं।यतो हं पतिव्रता महासती चानो खलत्वा
पदवीतस्य सा तत्करिष्यामि।स आह।यद्येवं तत्किमर्थमहं च दयाव्रानीतः।साप्राह।ते
शृणु एकाग्रमनाः।अहमद्य प्रत्यूषे देवतादर्शनार्थं चं डिकायतनं गता।तत्राकस्मि
कीरव वाणी संजाता।पुत्रि किं करोमि त्वं कामि।भविष्य।परं षण्मासा स्मेतव विधिनियोगात् वि

127/1953

वाखाण॥ धवासविष्यामि। ततो मया चिन्तितं। यतो भगवन्नियथा त्वं मनज्ञातासि तथा अस्य प्रकारमपि विज्ञात
द्विक्ष्डपायापानमपतिःज्ञातसंवत्सरजीवो भवति। ततस्त्वया चिन्तितं वत्स सर्वघितास्त्रि। य
तस्त्वयायं तःसघनीकारः। ततः श्रुत्वा मयोक्तं विचित्रमस्त्राणि निर्गयति। तदाहिज्ञा व्याकरोमि। ततो द
स्या चिन्तितं। यदि परस्य ष्णमदपक्क भिनच्छायानसमारुह्य लिंगनं करोषि तत्र्वत्वर्इसंज्ञाः पत्र
स्य स्वस्य संचरति। तेजस्वी पुनरत्यड्ड पंज्ञातद्वयं जीवति। तेन मया अभ्यर्थितः। ततो यक्षि
विक्षुर्त्तुमनाः स्वक्षकथाः नदिदिव तावर्येन मन्यथा न विष्यतीति मनिष्ठयः। सोऽपिर
थकारान्मूर्षस्त्रसम्पास्त्र द्वचनमाकर्ण्य पुलकांकितनतनुःशाय्या तल्पात्रिःक्रम्य तासु वावासा
धुपवित्रपतिव्रतसाधुकुलत्वं दितिसा धुत्रदंक्षीनववनज्ञां कितद्दृदयस्तत्परीक्षार्थं यामांतर
व्याजंदत्वा निस्कृतं पड्डातले लीनः स्थितः। तदद्यो लिंगयमां। एवमुक्ता नामा लिंगपसंद्धांधक्कवा
तं। देवदत्तमप्फवावा। सोमदानुनावमत्तु एपिस्त्रमिहागतः। तस्य सा दात प्रागमद्य मया ज्ञातद्वयव
र्षश्मशानमाद्युः। ततस्त्वंमपि मांसमालिंगपस्कंधामसमारुह्य इति जल्पन्नतिह्यंतमपि देवदत्तेनकला १२४

129/1953

दालिंगपस्कंधसमारोपितवान्। ततश्चत्त्वर्यधतिह्यं दनच्युतसकलजनच्छहाटस्त्रावत्रामा अतोऽहं
ब्रवीमि। व्रत्याऽकृः पिक्तृतपापइति॥ तन्मूहदृष्टविकारस्तु। तत्कथंमवयूटं गच्छामि। अथवायन्मा
त्रं विश्वासयसि। तन्ने दोषा नास्ति। यतः। इदृशी स्त्रनावडुष्टा युग्मज्ञातिः। या शिष्टसंगादपि सोमय
चं तया सि। अथवा स्त्वनावाय्यं दुष्टानां॥ भक्षंचो। सद्भिः संबाध्यमानाः पिंडरात्मा पापोपत्रषा॥
घृष्यमाणाइवांगाराणि निर्मलत्वं नगच्छ ति। अथवा सा भद्रि दमुच्यते। स्वर्यं तत्रारमुश्रञ्जप
डर्त्नंपमरूतं गिरिशा स्त्रायानिंसृ षि काप्राप्रास्त्वजातिडुरतिक्रमा। मे करश्रान्हाक
थामनत्। सोऽब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्च दधिष्ठाने तपोवनसालंकायनो नाम तपोधनोऽज
क्ष्वी स्नानार्थं गतः। तस्य च स्तूर्यापिस्थानं कुर्वतस्तत्र प्रदेशोऽगृषिका काश्चित् खरतरन खाग्रपुटा
नत्रेपानन्यूट्वीना। नोदृष्ट्वा समुनिः करूणार्द्रहृदयोऽमुं चमुं वनि कुर्वीणा स्थपा षाणा स्वकं प्रक्षिप
ता। सोऽपि पाषाणापंदृ प्रहारव्याकुलेंद्रियो व्रहृष्ट्यमूरिकाऽहृस्मोनिपातः। मूषिका प्रितयप्रस्ताक
न्त्रेच्यमजानन्नीरक्तरक्तः जल्पंती मुनिवरणाविकतुँ विशातु। ततोऽपाननायिवनतालत्नामुनिः कृताः।

वा॰खं॰

यज्ञाख्येनमनुक्रमनुष्ठितंत्वया।यदहंपापाधीनेनताडितः।किंत्वमयथर्मात्रविवेषितस्मात्समर्पयममेनांमू
षिकां।नाविसृष्टंतंपातकमवाप्स्यसि।इतिश्रुत्वाऽगंवेनोवाच।येविंशमाधमरक्षणीयाःप्राणिनां
प्राणाः।दंडनीयादुष्टाः।सम्माननीयाःसाधवः।पूजनीयागुरवः।श्रुत्वेदंवचनंकिमसंबद्धंत्वमसि
ज्येनत्वमाह।श्रुतिनंचश्रुतस्त्वधर्मेवशिष्ठस्य। हिसर्वेषांप्राणिनांविधिनासृष्टिंकुर्वताआहाराश्चविवि
निर्मिताः।तेनायथात्वतामत्स्यास्तथास्मा कंमूषिकादयोविहिताः।तस्मादाहारकांक्षिणंमां
किंद्वेषयसि।उक्तंचयद्यस्यविहि तंतादृक्तस्यतस्यकल्प्यति।अस्मात्स्त्वत्कृतदोष
स्याऽस्मात्कार्योनिवारणयः।मद्यंयथा द्विजातीनांमद्यपानंयथात्रविधिः।मद्दूषमहंद्यता
त्यमितितथान्येषामपिद्विजा।मत्स्यंमत्स्यतां अयोग्यंमत्स्यवमदृद्यं।तस्मात्कथंमांवृथावारामवं।
दंहिंस्तुमर्हसि।अपरंमुनीनांविषधर्मोयत्नात्रिर्दिष्टमद्दृष्टेश्चतमश्चंतेलोलुपत्वमनयात्रवंप्रष्टास्यात।
उक्तंचासमःशत्रौचमित्रेचसमलोष्टाश्मकांचनः।सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थःद्वेष्यबंधुषु।सा
धुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्विशिष्यते।साधूनांनिरवद्यानांसदाचारविचारिणां।पवागीकुंजोनसमतमा। १२५

त्मानंरक्षसिश्चितः।तच्चममनेनकर्मणाश्रुत्वतपाःसंजातः।उक्तंच।मुंचमुंचपतत्येकोमांस्पृशेतिद्वितीयकः।
उभयोःपतनंदृष्ट्वामौनंसर्वार्थसाधनं।शालंकायनआह।कथमेतत्।श्येनआह।अस्तिकस्मिंश्चिन्
दीनाद्यपकतनहितनत्रिवासिधनाश्रयोऽपिचनारायणस्तपः।उवर्तितेषांवतपः।भुवावादाकाश
स्थाध्येतापातिकानिरालंबाजलाहाःर्स्पर्शनित्यंनाम्नानसमायतिष्ठंति।अथान्यकर्मायवकावि
त्स्मात्किंकाकेनापिघृत्वाश्रेणसालत्मनी नाञ्चयतांगृहीत्वाविलोक्यतेषांमुष्टेनकरुणाईहृदये
नत्ववातवत्याहृतं।मुंचमुंचइति ।अन्नंतरंतस्याध्येतपातिकाआकोशाद्भूमौपा
तिता।तांदृष्ट्वाद्वितीयेनतज्ञ्योगि नामांस्पृशमांस्पृशेत्युक्ते।यावत्तावत्तस्यापिप
शा।ततस्तृतीयाध्येतारशिवधानपातकि कोहमापतिनादृष्ट्वाटब्बीभूव।अत्रोऽहंब्रवीमि।मुंच
मुंचइत्यादि।ततश्चश्रुत्वामुनिर्विहस्याह।भोमूर्षविहंगमाहत्वत्युगधर्मःससअसीनायतः।कृतयुग
पापालापेनोऽपिपापंजायते।तत्राध्येतापातिकापतितानिःश्रिवासमलापेनानसद्यद्ववनदोषतः॥
एषवनःकलियुगः।अत्रसार्वाःपिपापात्मा।तत्रार्थकृत्वविनापापंनलगति।उक्तंचासंवरंतीद

131/1953

पारवा ५५

पापानि युगधर्मेषु प्रदर्शितानि। कलौ तु पापसंयुक्तः कर्ता करोति स लिप्यते। उक्तं च। अनातुरायतना या
नातुसंगतस्था पितोजनानुरूणा स्वसंवरतपापं ते लभेतुरिकां तस्मि। न किं स्तथा प्रलपितेन। गन्धर्वान
वतीं प्रापयिष्यामि। अथ गौतम इपेनमूषिकां यासमुनिरतिहिता भगवन्तमथमाश्रममाश्रयं। ना वन्द्या
दुष्टपत्नीकर्म स्मांव्यापादयिष्यति। न वदं तत्रिवा आमच्छद्दत्वा न्यासारमुष्ट्या कालं नयिष्यामि
स्ताः पिदाद्धिरण्यवान सकरुणः क यं मयामूषिका संवर्धिता। नयाजनवासकारिणी। त
दनां कुमारिकां कृत्वानयामि। एवं सा कन्यकानीता। तथानुष्ठिते कन्या सहितं मु
निमालोक्य पत्नी पप्रच्छ। भगवन् कुत इयं कन्या। स आह। एषा मूषिका शपनन्या तु चारणा
र्थिनी कन्या स्वरूपेण नवलदृष्ट्वानीता। तच्छ्रुया यत्नेन रक्षणीया। त्वया स्पिनां मूषिकां करिष्यामि
। सा प्राह। भगवन् निर्वकार्षीः। अस्याः सुधर्म पिता। उक्तं च। जनिता चोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति। अ
न्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः। तत्त्वया अस्याः प्राणाः प्रदत्ताः। अपरं मम अपत्यं नास्ति। तस्मा
देषा मम सुता भविष्यति। तथानुष्ठिते सा कन्यका शुक्लपक्षचन्द्रकलेव नित्यं प्रवर्द्धि प्राप्ता। २६

तेऽसौ पितस्य सुते सुश्रूषां कुर्वती सपत्नीकस्य यौवनमवाक्षयात। अथ तां यौवनानां दृष्ट्वा मव
लोक्य शालंकायनः स्वपत्नीमुवाच। प्रिये यौवनमुखी वर्त्तते इयं कन्या। अनर्हा सा प्रतिमर्ह
वासस्य। उक्तं च। अनूढा मन्दिरे यस्य रजः प्राप्नोति कन्यका। पतन्ति पितरस्तस्य स्वर्गस्था अपि तेऽपिणः
। तत्कस्मिंचित् श्रेष्ठवराय प्रदीयताम्। उक्तं च। वरं वरयते कन्या माता वित्तं पिता श्रुतं। बान्धवाः
कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः। तथा च उक्तं च। यावन्न लज्जते कन्या यावत्क्रीड
ति पांशुना। यावत्तिष्ठति गामाता गतावत्कन्या विवाहयेत्। माता चैव पिता व
वपिता पितामहो भ्राता तथैव बान्धव नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलां। तथा च। कुलं च शी
लं च सनाथता च विद्या च वित्तं च वपुर्व यश्च। एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेष
मचिन्तनीयं। अन्यच्च। दूरस्थानामविद्यानां मोक्षधर्मानुवर्त्तिनां। शूराणां निर्धनानां च न देया कन्य
का बुधैः। तद्यदस्या रोचते तद्गवतं मालित्यमः कार्यं तस्मिन् प्रयच्छामि। उक्तं च। अनिष्टः कन्य
काया यो वरो रूपान्वितः प्रियः। यदि स्यात्तस्य नो देया कन्या श्रेयः शिवाप्सता। सा आह।

133/1953

श्रा खं॰

कोदोषोऽत्र विषये। एवं क्रियतां। अथ मुनिना समाहूतः सविता तत्क्षणमेवाभ्युपेत्य प्रोवाच॥ भगव

न्! वद कुतं किमर्थमहमाहूतः। मुनिराह। एषा मम कन्या यदि त्वां वृणोति तद्विवाहय। एवमुक्ता सुत

गवानस्या दर्शितः। प्रोवाच। पुत्रि किं त्वमेनं वरं वृणोषि। एष भगवांस्त्रैलोक्यदीपः। सा प्राह। तात अ

तिदहनात्मकोऽयं। नाहमेनमभिलषे। स्वामि। अस्मादपि यः कश्चिदुत्कृष्टतरः स आहूयतां।

अथ तस्यास्तद्वचनमाकर्ण्य साह्व राः पितो मूषिकां विहस्याब्रवीत्। स्पृहसमुत्पाय। भगव

न्नस्ति ममाप्यधिको मेघः। येन ह्यावृतस्य मे नामापि न ज्ञायते। अथ मुनिना मे

घोऽप्याहूत एवं प्रावाच। सास्तु निमां स्वायं नाम मेघादपि श्रेष्ठाय प्रयच्छ। अथ मेघोऽपि

मुनिना पृष्टः। त्वत्तो वाप्यधिकः कोऽप्य स्ति। स आह। यदस्ति ममाप्यधिको वायुः। वायुना हतो

ऽहं सहस्रधा यामि। तच्छ्रुत्वा मुनिना वायुराहूतः। आह च। एष तव भामा वायुस्सर्वभूतिज्ञातानि। मा

प्राह। तात एवं बलोऽयं चंचलः। तदस्मादप्यधिकः श्रेष्ठतरमानीयतां। मुनिराह। तो वायो। तवाप्य

धिकः कश्चिदस्ति। स आह। ममाप्यधिकाः पर्वताः संति। ये संवेस्य बलवंताः। पि वयं स्थिराम॥ १२१

अथ मुनिना पर्वतमाहूय कन्याया अदर्शयत्। पुत्रि किं त्वामस्मै प्रयच्छामि। सा आह। तात नकठि

नात्मकोऽयं। तदन्यस्य प्रदीयतां। अथ स मुनिना पृष्टः। यत्त्वा पर्वतराज तवाप्यधिकः कश्चिदस्ति

। स आह। संति। ममाप्यधिका मूषकाः। ये अस्माद्देहं बलान्न सर्वतो विदारयंति। तदाकर्ण्य मुनिना

मूषकमाहूय तस्य अदर्शयत्। पुत्रिका एषा तव प्रतिरूपो मूषकराजः। यतन्यथोचितमनु

ष्ठीयतां। सा पितं दृष्ट्वा स्वजातीय मिति मन्यमाना प्रोद्भूषितशरीरा तं प्रोवाच। तात मां

मूषिकां कृत्वा अस्मै मूषका य प्रयच्छ। येन स्वजातिविहितं गृहस्थधर्ममनुतिष्ठा

मि। तच्छ्रुत्वा तेन श्रीधर्मवि च्छासनतां मूषिकां कृत्वा मूषकाय प्रदत्ता। अथवा॥

साधिदेसुव्याता॥ नमुवर्सनिवरत्ना निनवराज्यपरिक्रिया। तथ्यावाबंति कामिन्यायथा सा

नीश्वतम वरं। तद्यथा सा मूषिका दृष्ट्वा दत्वकाः स्वजाति दोषणनी वसंगमगन्तुं। तथा च म

पि मया समगात्। ताः पि प्रदृष्टा। ताः पि स्वजातिधर्म दुष्टः संजाताः॥ अतोऽहं ब्रवीमि॥ सूर्यं ता

त्रिरमिष्टेज्यत्ति। न मूर्खश्रीश्चक्षुश्रीजितश्च आत्मनः पियत्र दिक्षमते वति तत्र कार्य वि

135/1953

शुकस०

रमेति [illegible] कार्येषु नवं मित्रं वपरित्यज्य तिं तेनोक्तं। यामि मोहितेन नित्यं सा गृहमागच्छति। प्रियका
रकं सन्तं त्यक्त्वा माखिद्रस्त्वं तत्। मकरध्वजा। कथमेतत्। सञ्जारा। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कामोत्री
नाम महाधनी वणिक्पुत्रो हट्टः॥ तेन [illegible] नार्याणकामा पदन्ते वेतसाका विविधं तस्य दुहिता प्रकृत
चित्रं रेखा गेहादिता। अथ सा दुःखाति हताते वृद्धतमं वणिजं वीक्ष्य तु मणिनं शङ्काति। अथ वा मा
स्थिरं सुचयेत्। स्थितपदं शिरसि वाक्य शिरारुहाणां स्थानं परं परिलवस्य तादृवत्तुं सा। आरापि
ता स्थिराकलं परिहृत्य यातिं वा। मालङ्कृपमिव दृष्ट्वातं तरुणः॥ तस्या याव्यात्रसंकु
चितं गतिविगलिता दन्ताश्च नाशंग तावत्कुत्रीमतिरूपमिव दृष्टं तत्ववल्लीलायितेवाकं
निवकरोति बांधवर्जनः पत्नीनस्त्रुम्न षातहाकष्टं जरयाति दृष्टं तपुरुषं भुत्राः स्वयज्ञायते। अथक
दाविशात्तेन सह एकशाय[illegible]रायसुखीस्थिता यावत्तिष्ठति तावत्तस्य गृहे चौरः प्रविष्टः। सापि तं
चौरमवलोक्य तस्यात्याकुलमनास्तं वृद्धमप्यालिंगितवती। सोऽपि विस्मयात्पुलकांचितसर्वांग
यष्टिं तया मास। किमेषा माम्प्यवगूहति। अहो विचित्रमेतत्। तेनश्चया वस्त्रि पुण्ये ताघावलोकयति ३२८

तावच्चौरः प्रविष्टः। कोणैकदेशे तिष्ठति। पुनरचिंतयत्। नूनमेषा चौरस्य शङ्कया मामालिंगति। त
तज्ज्ञात्वा चौरमाह। यामि मोहितेन नित्यं सा गृहमागच्छति। प्रियकारक सन्तं त्यक्त्वा माखिद्रस्त्व
तत्। तेयाऽपि निर्गच्छन्तमवादीत्। भो चौर नित्यमेव त्वया रात्रौ आगन्तव्यं। मदीयाः स्वं चिन्त्य सद्दी
यं इति। अनेनाहं अद्य वीमि यामि मोहितेन नित्यमिति। किं बहुना। तेन चौरी लुंठितं सर्वमपि
चौरस्य समर्पितं। त्वयापि तथानुष्ठितं। अन्यच्च तेन सह तस्य विवदता जलचारणा केनाप्या
गत्याति हितं। तामकरवदीय तायाश्च नज्ञाता पविष्टा त्वयि चिरं वनि प्रणयाति
सवाहिपन्ना। सोऽपि तनुष्कचाक्ली वव्याकुलमनाश्चिंतयत्। अहो किमिदं संजातम
मन्दता। गच्छ। तक्कवा। न गृहं गृहमित्याः ऊर्ध्वं हिणी गृहमुच्यते। गृहं तु गृहिणीहीनं कान्तारा
तिरिच्यते। वृक्षमूलेऽपि दयिता यत्र तिष्ठति तद्गृहं। प्रासादोऽपि तया हीनो अरण्यसदृशः स्मृतः।
तथा च। माता यस्य गृहे नास्ति भार्या वा प्रियवादिनी। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहं। तन्मि
त्रेरूम्यतां मयातिः पराधः कृतः। सं प्रत्यहं तद्वियोगात्तवह्निप्रवेशं करिष्यामि। नदा कर्पूरवानरः

137/1953

वास्वा०

५५

पुरुषस्य प्रोवाच । तो ज्ञातमत्र मया प्रथममेव । यतः स्त्री डिंभः स्त्रीवरुपत्या । संप्रति पुनः प्रत्ययः संजातः । तत्पु
त्रशानेन कार्यं किं कस्माद्विषादं यातः । तदहं तु दृष्टं तार्यायां मृतायां पुनः सर्वं कर्तुं युक्तं । उक्तं च । या
नार्या दुष्टचरिता स्वमतं तं कलहप्रिया । नार्या रूपेण मा हन्या विद्धि ... णो नरा । तस्मात्सर्वप्रय
त्नेन नामापि परिवर्जयेत् । स्त्रीणामिदं हि सर्वासां यच्छेष्ठ सुखमात्मनः । पंकेनासने विनस्यति मि
थ्याज्ञाना त्रिनं बितीरंभं पाकुं । ... पसर्प तियत कालं शालताइव । अनेन विषमया होता अहि
कृत्या मनोरमाः । गुंजाफलसमा कारा घनतावाद्वया भिनः । यदनतं सत्र जिह्वायां
यज्जिह्वायां न तदहृदि । यद्धृदि सत्र ऊर्वं तिविधि विचरस्रिता स्त्रियः । नाभिनात्रापि दोह नज्ञा
स्त्रियपि विषं हिताः । नवज्ञाया षिता यां जित दोनर्नव संस्रावि । आप्तांतावत्कि मंत्येन दारा लप्सुना त्वया षि
तां । विधृता च्छादारणा पितृनि सुक्रमपि स्वकां कृत्स्नायां अतः संसारं कणेरायां सुमाईवं नीस्सायां रसंबालो बालि
कायां विकल्पायत । मकरध्वजासामाता । सस्पतत । परं किं करामि । अनर्थहृदयाम ततसंजातं । एकस्मा वक्तदत्तं
गाः पश्यतु वृद्धिधनमित्रणसह स्त्रिर्विश्लषः । अथवा नवत्पेवं देवो परतानां । उक्तं च । याहशं सम पांहि १२५

संतादृशं हि युणं तवा न ज्ञातानवरत्नं चावकिं निरीक्षसि तत्प्रिके । वानर आह । कथमेतत् । सा प्रवीदत् । कस्मिंश्चि
दधिष्ठाने बालिका भेदं पती प्रतिवसति स्म । सा च बालिक पत्नी पतिव्रता वाससदेवा न्यविज्ञान किंचिदपि
दृष्टदृढस्थिर्यमालेवानं । केवलं परपुरुषान्वेषणा भ्रमति । अन्यदा कन विस्तरवित्ताप हारकधूर्तेन सा लक्ष
क्षिता । विज्ञातं प्रोक्ता । वा । सुतनागृतना रयाः हं तव रूपलावण्य दर्शनेन हृदये स्मरबाणेन पीडितं
तद्दीयतां मरतिदक्षिणा । ततस्तया ति हितं । तोषसु तगर्यां हृत्वं तर्हि मे पत्नः प्रभूतं धनं । मद्द
द्धत्वा वा न प्रवलितुम समर्थः । अतस्तवहं न मादाया तस्मा गत्वामि पश्चाद्दिया मदान्यत्र
गत्वा यथेच्छं स्तासौख्यमनुनवामि । स आह । रावतिमनाप्ये तत् । प्रत्यूषे त्वस्थानं समागंतव्यं
त्वं यत्स्तु स्वतरं किं विनगरं गत्वा वया सह जीवलोक सुखमनुभवामि । सोपि ते पतिप्रतिज्ञाय स्वस्मिन
वदनास्य गृहं गत्वा प्रसुप्तस्य पत्यः सर्वं धनं राज्ञा वा दाय प्रत्यूषे तत्कथित स्थानं मुपाद्वत । धूर्तोपि
तामग्रे कृत्वा दक्षिणां दिशमाश्रित्य सत्वरगतिः प्रस्थितः । अथ तयो र्व्रजतोर्योजनद्वयमात्रेण ग्रातो
नदी समुपस्थिता । तद्दृष्ट्वा धूर्तश्चिंतयामास । किमनेन रूपया वनप्रीतवर्तमानया करिष्यामि । कदाचिद

139
1953

क्षाखा पं॥ दृष्टुमतः समागमिष्यति। तत्केवलं चित्रमादाय गच्छामि। इति निश्चित्य तामुवाच। प्रियस्तु ङस्पारयं नदी। त
त्रावदहं मात्रां पारपारस्ट्वा समागच्छामि॥ येन त्वामकां किंनासुखेन दृष्ट्वा मारायम्नयामि। सा प्राह। न
दृएवं क्रियतां॥ एवमुक्त्वा तस्मिन्सर्वं चित्रमर्पयामास। अथ तेनाभिहितं। प्रिये परिधानवस्त्रमपि मम प
र्पय। येन जलमध्ये निःशंको व्रजामि। इति तथानुष्ठिते। केवलं चित्रमादाय वांछितविषयं गतः॥
सापि कंठनिवेशितकरयुगला सोद्वेग नदीतीरया वदुपविष्टा तिष्ठति। तावत्तत्रान्तरकावि
त्संगालिकामांसपिंड गृहीतवद् नात्तत्रागमत्। अथ यावत्पश्यति। तावन्नदीतीरम
होमत्स्यः सलिलान्निःक्रम्य बहिः स्थितः। तं दृष्ट्वा सा मांसपिंडमुत्सृज्य तं मत्स्यं प्रति पाद्रवत्। अ
त्रांतरात्गृध्रस्तं दृष्ट्वा मांसपिंडमादाय खं। मुत्पपात। मत्स्योऽपि शृगालिकां दृष्ट्वा नद्यां प्रविष्टः। अथ
सा व्यर्थश्रमा तं गृध्रं विलोकयंती तया दिगंबरया सस्मितमभिहिता। गृध्रेणापि हृतं मांसं मत्स्योः
पिमल्लिकं गतः। मत्स्यमांसपरित्यक्ष किं निरीक्षसि इदं बुक। ततस्तच्छ्रुत्वा कापतुं दृष्ट्वा श्रमालपाति
क्षितं त्याह। शोभमम पांडित्यं द्विगुणं तव। नजारो नच चौर्। किं निरीक्षसि नग्निकः अन्नोहं। १३०

ता गु र

नि ण

एवं नरस्य कथयतः पुनरन्येन जलचरेणागत्य निवेदितं। भो यदहो त्वदीयं गृहं
मपि अपरेण महामकरेण संगृहीतं॥ तच्छ्रुत्वा दुःखितो सो दुःखितमनास्तं गृ
हात्सारयितुमुपायं चिंतयति स्म॥ अंहो पश्यत मे विधिः मित्रं चामित्रतां याति मपु न
रे मे प्रिया मृता॥ गृहमन्येन च व्याप्तं किं मद्यापि भविष्यति॥ अथवा युक्तमि
दमुच्यते॥ छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवंतीति॥ तत्किं करोमि। अनेन सह युद्धं किंवा
साम्नैव संबोध्य गृहान्निसारयामि। किंवा भेदं दानं करोमि। अथवा अमुमेव
वानरं मित्रं पृच्छामि। उक्तं च। यः पृष्ट्वा कुरुते कार्यं प्रष्टव्यान्स्वान् हितान् गुरून्
न तस्य जायते विघ्नः कस्मिंश्चिदपि कर्मणि॥ इति विचिंत्य भूयोऽपि तं जंबूपा
दपमारूढं कपिमपृच्छत्॥ भो मित्र पश्य मे मंदभाग्यतां। यत्संप्रति गृहमपि मे व

141/1953

१३१

लवन्मकरेणरुध्यंतदहंपृच्छामि।कथयाकिंकरोमि।सामाद्यीनामुपायानांमध्येकस्या
त्रविषयः॥मआह॥भोःकृतघ्नमयान्निषिद्धोपिकिंत्वंपौमामनुसरसि।नाहंतवम
खस्यापदेशमपिदास्यामि॥उक्तंचयतः॥उपदेशोनदातव्योयादृशेतादृशेनरे॥
पश्यवानरमूर्खेणसुगृहीनिर्गृहीकृता॥मकरआह।कथमेतत्॥सोब्रवीत्॥
कस्मिंश्चिद्वरण्येवृक्षशाखायांकृतकुलायौपक्षिदंपतीप्रतिवसतीस्म॥अथएकदाचिते
मासेऽकालवृष्टिसमाहतसौम्यवातकंपिततनुकश्चिद्वानरस्तद्वृक्षमूलमुपागतःसोपि
दंतवीणांवादयन्संकुचितकरचरणाचटकयाभिहितः।हस्तपादसमायुक्तोदृश्यतेपुरुषा
कृतिः।शीतवातहतोमूढकिंपंनकुरुषेगृहं।सोपितदाकर्ण्यपदचिंत्यक्रुद्धोआत्मसंतुष्टो
जीवलोकःमदेषाक्षुद्रचटिकात्मानंबहुमन्यसे।यःस्वचित्तकल्पितोगर्वःकस्यनामनाविद्यते १३१
उत्क्षिप्यटिट्टिभीपादौशेतेभंगभयाद्दिवः।एवंविचिंत्यतामाहमुग्धेकिमुदुराचारेरंडेपंडितमा
निनित्वमौनंकरिष्यामिनोचेत्वांनिग्रहीष्यामहं।एवंतेननिषिधापिपुनःआश्रयकरणोपदेशे
नमूर्खेजयतितदासौतद्वृक्षमारुह्यतस्याकुलायंखंडशःसमाबभंज।अतोहंब्रवीमि।उप
देशोनदातव्यमिति॥ततश्चवानरःप्राह।भोमित्रसापराधस्या

पिमेकथयपूर्वस्नेहात।वानरआह।नाहंकथयिष्यामियतस्त्वयाहंभार्यावाक्येनसमुद्रेप्रक्षेपणाय
नीतः।तदेतद्युक्तं।यद्यपिभार्यासर्वलोकादपिवल्लभाभवति।तथापिनमित्राणिबंधयित्वाभार्यावा
क्येनसमुद्रेप्रक्षिप्यंते।तन्मूर्खमूढवनतयतस्त्वयाप्रियायाअर्थेएतत्कार्यमनुष्ठितम्।उमारस्यानहिस्त्रीणांक
थंचिद्विश्वासमुपगंतव्यं।सुश्लिष्टरवल्वि   दमाख्यानमाख्यायते।यदर्थस्वकुलंत्यक्तंजीवितार्धंच
हारितं।सामांत्यजतिनिःस्नेहाकःस्त्री   णांविश्वसेन्नरः।मकरआह।कथमेतत्।सोब्रवीत्।
अस्तिकस्मिंश्चिदधिष्ठानेकोपिब्रा   ह्मणः।तस्यचप्रियाअतिप्राणप्रिया।सापिकुटुं
बेनसमंप्रतिदिनंकलहंकुर्वाणान   हंशमपिविश्राम्यति।सोपिब्राह्मणःकलहमसह
मानोभार्यावाल्लभ्यात्स्वकुटुंबंपरित्यज्य   ब्राह्मण्यासहविप्रकृष्टदेशांतरंगतः।अथमहाटवी
बा मध्येब्राह्मण्याभिहितं।यदार्यपुत्रतृषामांबाधते।तदुदकंक्वाप्यन्वेषय।अथासौतद्वचनानंतरं
यावदुदकंनीत्वाआगच्छति।तावत्तांमृतामपश्यत्।अतिवल्लभतयाविषादंकुर्वन्यावद्विलपति।ता
वदाकाशेवाचंशृणोति।यदि त्वंब्राह्मणस्वकंजीवितस्यार्धंददासि।ततोजीवतिब्राह्मणी।तच्छ्रुत्वा

स्ये

143/1953

वीत्या नष्टुं वीरयति प्रतिर्वाचा निः सुजीवितानाईदत्तं। वा कं सममेव वल्लीवितासा ब्राह्मणी। अथ तो जलं पीत्वा वनफ
लानि तान्यस्थि ब्रागं कुमार स्मिा ततः क्रमेण कस्य चिन्नगरस्य प्रवेशे पुष्पवाटिकां प्रविश्य ब्राह्मणो तायाम
ति दत्तवान्। तद्वया वदहं राजनं गृहीत्वा समागच्छामि तावत्त्वया ऽत्र स्थातव्यमिति। अतिध्याय ग्रामं गतः
अथ तस्यां पुष्पवाटिकायां पंगुरर दृष्टे यमौनादिव्य गिरा गीतमुद्गिरति। तच्छ्रुत्वा कुसुमेषुणा
तिहतया तन्मकाशंगत्वा तिदितमान् इय दिमां न कायस्पि। तन्मदीयब्रह्मलत्यात्तव। पंगुरा
ह। किं व्याधिग्रस्तेन मया करिष्यति। साह। इतः प्रकृतिया वल्ली वं मया तम्मात्तवेतो दत्तः
इति ज्ञात्वा प्रवानपि मा वायासह गच्छ तु। साब्रवीत्। एवमस्तु। तथानुष्ठितं। अथ ब्राह्मणो
राजनं गृहीत्वागतस्तया सह तेनाकुमार भ्रः। साब्रवीत्। एष पंगुर्बुभुक्षितः। तेदत्तस्यापि किंयत
मपि ग्रासं देहीति। तथानुष्ठिते ब्राह्मणेनाप्रोक्तं। ता विप्र सहायहीनस्तु यदा ग्रामांतरं गच्छति
दा मम वचनसहायाः पिना स्मि। तत एनं पंगुं गृहीत्वा गच्छावः। सोऽब्रवीत्। अहं न शक्नोम्यात्मानं
नावोढुं किं पुनरिमं पंगुं। साप्राह। यास्यत्वंटा स्वेतरक्त्वं अहंतं नष्यामि। अथ तद्वचनात्वनन्यां मोहितेव १३२

स्त्रैनेतनाभिप्रतिपन्नं इति तथानुष्ठिते तदान्यस्मिन्दिने कूपोपकंठे विश्रांतो ब्राह्मणस्तया पंगुपुरुषा
सक्तया संप्रेर्य कूपांतः पातितः। सापि पंगुं गृहीत्वा कस्मिंश्चिन्नगरे प्रविष्टा तत्र च चौर्यरक्षानिमित्तं
राजपुरुषैः परितः संनो भ्रमद्भिः स्तन्मस्तकस्थं पंगु दृष्ट्वा बलादाछिद्य राज्ञोऽग्रे नीता। यावच्चासौ दृष्ट्य
ति राज्ञा तावत्पंगुरदृष्टो। ततः साब्रा ह्मणी विलापान्कुर्वती राजपुरुषपदे रवतत्रागता। र
राज्ञा दृष्टा। को वृत्तांत इति। साब्र वीत्। मम एष भर्त्ता व्याधिग्रस्तो दायादसमूहैः रुपद्रुजि
तो मया स्नेहव्याकुलचित्तया शिरसि कृत्वा युष्मत्कार्ये समानीतः। एतत्श्रुत्वा राजा
ब्रवीत्। यत्त्वं मम धर्मभगिनी ग्रामद्वयं गृहीत्वा तत्र्रा सहासागात्रुं भुंजाना सुखेन तिष्ठ। अ
थ सब्राह्मणो दैववशात् केनापि साधुना कूपादुत्तारितः परिभ्रमन्नं तदेव नगरमायातः। तया
दुष्टभार्यया दृष्टो राज्ञे निवेदितः। राजन्नयं मम वैरी समायातः। राज्ञापि वध्य इत्यादिष्टः। सो
ऽब्रवीत्। देव अनया मम सक्तं किंचि गृहीतमस्ति। यदि त्वं धर्मवत्सलस्तदा दापय। राजा
अब्रवीत्। भद्रे त्वयास्य संकीयं किंचि गृहीतमस्ति। तत्समर्पय। साप्राह। देव मया न किंचि गृह

145/1953

दीतं।व्राह्मण आह। यन्मया त्रिवाविकं धनजीवितादिनवदत्तं तद्देहि॥ अथसा राजतयात्रेवचत्रि
वावकाम धनजीवितं मयादत्तमिति जल्पंती प्राणैर्विमुक्ता। ततः सविस्मयं राजाब्रवीत्। किमेतदिति
। व्राह्मणोब्रूते। पिसमकलोऽपि पूर्ववृत्तांतं सर्वमनिवेदितः। अतोऽहंब्रवीमि। यदार्थ यत्कुलं न्यक्कमि
त्यादि॥ अथ न शुश्रूषया मकरध्वजस्य   वयस्या मकुंतेद्दाह वुद्धिः परमरूपयामामापरिप्रसादं
कृत्वाऽशेतेनोपायः कथ्यतां॥ येन   पायोमुक्तिवितगृहं प्राप्नोमि। तन्नू श्रुत्वा कपिराह। तो
ड कुंड तवानकथितमपि तसं   विधास्यामि। यथा। सतां वचनमादिष्टं यामि हाना
नावमन्यात। स एवं नाशमाप्नोति   दाह्वा सरको यथा॥ मकरध्वज आह कथमेतत्। सोऽब्रवी
त्। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने मदनमतिना   मा रथकारः प्रतिवसति स्म। तत्सुकर्मनिरतिजन
तरुषी गृहिणी। तस्याः स्वानपानादिकं कुर्वन्कालो नयति। ततो मदनातुरेण संगमो जातः। सा
गर्भं दधार। अथ प्रसवसमये प्रसविता। दासरको जातः। अथ नगरनिकटवाटिकायां धवखदि
रपालाश शाल आम्र जंबू न्यग्रोधादीनां पल्लवतरुणादहनेशं पीवरतरुणी संजाता। सोऽपि दा १३२

सरको मदनातुरः संजातः। ततः स नित्यमेव दुग्धनीवाकुडुंबं परिपालयति। रथकारेणवलतवा
तूदासरकस्यावायोघंटावद्धा। पश्चाद्रथकारो व्यचिंतयत्। किमन्यैर्दुःकृतकर्मतिः। एतदेवो
दुग्धीपरिपालनमस्य कुडुंबस्य तरणोपायो। ततः व्यंजातं। तत्किमन्येन व्यापारेण। तत एतस्या
उपरि द्रम्मा गृहेमाः। एवं विचिंत्य गृह   मागत्य प्रियामाह। मयाऽस्या उष्ट्र्या उपरि हवोद्रम्मा
गृहीतव्याः। ततस्त्रयि षाय त्रिनर   रूपीया। द्यावदेहमपराउष्ट्री गृहीत्वा आगच्छामि
ततश्च द्रम्मानादायगृहं रथाम   गृहीत्वा कलसाः संक्रीताः। अथ तन्महद्यूथं कृ
चा रक्षापुरुषाणां प्रतिवर्षकरैस्त   मिवैवं वनिविद्याददिशं दुग्धपानमादिष्टं। एवं स
रथकारो नित्यमेवो ष्ट्रव्यापारं कुर्वन्   सुखेन तिष्ठति। अथ तदा सरकोऽधिष्ठानोपवन
आहारार्थं गच्छंति। कोमलवल्लीतरुपि चामं सरसिपानीयं पीत्वा वसार्यं सार्वमंदलील
या गृहे गच्छंति। स च मदातिरकात्पूर्वं दासरकः पृष्ठे आगत्य मिलति। ततश्चिरं तिहिंतो
अहामंदमतिरयं दासरको ह्यथाद्भ्रष्टः। एष स्थिवाघंटावादयन्नागच्छति। यदि कस्यापि दुष्ट

147/1953

स्यसत्वस्यसंदर्शोपतिष्यति। तन्नूनं मरिष्यति। अथ तेषां तद्वनगाहमानानां कश्चित्सिंहो घंटारवमा
कर्ण्य समायातः। यावदवलोकयति तावद्वृद्धीं सरकानां ग्रथ्यं वेग ब्रवीति। कस्तुष्टा हृष्टः क्रीडां कर्वन्
वल्लीवरत्तु यावद्गच्छति तावदन्यदा सरकाः पादौ धृत्वा पीनाङ्गमुष्टिं गताः। सा पिविरात्रिः कम्पया वद्धि
शोधः स्त्रीलोकयति तावत्कथं विन्मार्गेव त्रि। पुष्पात् श्रेष्ठा महत्तरा दृष्ट्वा ऊर्ध्वमुखं दृश्यावक्रिय दृ
रंगच्छति तावत्तु ग्रामस्तु सारणा सज्जितं कामि स्नुत्वा सिंहाः प्रस्थिताः। यावद्गृहः समीपमागत
स्याव सिंहो हानां वलिवाग्रीवायां दृष्टो व्यामारितः। अतोऽहं ब्रवीमि। सतां वचनमादि
ष्टमिति॥ अथ नत्रूक्तवामकरमाह। तद्भ्राकुः सा श्रपदेमित्रं जनाः शास्त्रविवक्षणाः। मि
त्रं ताव गुरुसृष्ट न्यक्किंविद्दस्यामि तत्तृष्णु। उपदेशोपदास्तूणां नराणां हितमिच्छतां। इह लोके पर
त्र व्यसनं नापद्यते। ततः स्वनघ्नस्य मकृतेषा दस्तु पादशाप्रवा तत्। उपकारिषु यः साधुः साधु
त्वे तस्य को गुणाः। अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते। तदा कम्पवानरआह। तद्यद्येवं तद्व
तेनासदस्तुतं करु। उक्तं च। अन्नमं प्रणिपातेन स्तरं तादनयोजयेत्। नीचमल्पप्रदानेन समं तुल्यप

साधुः १३४

रो कामिः। मकरआह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्चिद्देने महाचतुरको नाम शृगालः प्र
तिवसति स्म। तेन कदाचिदरण्ये स्वयं मृतो गजः समासादितः। तस्य परितः समंताद्भ्रमति। परं कठि
नत्वचात्तु न तत्क्रामति। तत्रांतरे भ्रमन्तत्रादेशे कश्चित्सिंहः समायातः। तं दृष्ट्वा स क्षितितलविन्य
स्त मौलिः प्रणम्य प्रोवाच। स्वामिन्नहं ते यालाकुटिकः मत्रदं गजं रक्षयामि। तद्भक्षयतु स्वा
मी। तं दृष्ट्वा सिंह आह। नो नाहमन्य हतं सत्त्वं कदाचिद्भक्षयामि। तन्मया प्रसादीकृतस्त
व त्यागः। ततः शृगाल सानंदमाह युक्तमेतत्स्वामिनः। उक्तं च। अंत्यावस्थागतो
ऽपि महाजनः स्वगुणान्न जहाति नष्ट उभया। नष्टेन तत्रावस्थ ऊर्मिशंखः शिखिमुक्तस्तु
कोऽपि। ततः सिंहोऽपि गतः। अथ तस्मिन्गते कश्चिद्व्याघ्रः समायातः। तमपि दृष्ट्वा व्य
चिंतयत्। कथमेको दुरात्मा सिंहप्रणामेन त्यक्तोऽयं तत्ताप्रवाहितः। तदस्य कथमतिवाहनं भविष्यति।
शूरोऽयं भेदं विना साधको न भविष्यति। उक्तं च। न यस्य शक्यते कर्तुं सामदानमथापि वा। तदस्य
त्र भ्रायो व्याघ्रायतः स वशीकारकः। यतः सर्वगुणसंपन्नाः पितादनवध्यात। उक्तं च। अन्यत्रेना

149/1953

श्री।

विरूढेन सुहृद्भ्रेनातिचारुणा। अंतर्निश्चितमस्याः प्रामिक्रिकेन निबंधनं। एवं संप्रधार्य तस्या निमुखो
नृत्वाई षकुन्नतकंधरः प्रोवाच। मामेव आनय नात्र मूर्ख मुखप्रविष्टः। एष गजोन्मादिनः सांप्रतं मितृन। घातितः
मत्समीपे रक्तपालनिश्चयस्थानार्थं गतः। ततश्च मम निवेदितं गच्छता। यदि व्याघ्रः समागच्छति तन्मम सुयु
ष्यं निवेदनं। एवं मयनमया निर्व्याघ्रं वनं का र्यं। यदि व्याघ्रो ...कनमया हतो गजः क्षेप्यो रक्षयित्वा
यः शिष्टं तानीकाः यत् कृत्वा नय त्रसम नृसमआह। तारगिनीसुत रक्षितमप्राणादक्षिणां
चक्षयतश्चिरायाम् मस्यतस्यम दीर्याः किं वदंती नाख्यया। एवमुक्त्वा सत्वरं अन
ष्टः। अथ तस्मिन्गते कश्चिद्दानरोस माया नः। तमपि हृष्ट्वा व्यचिंतयत्। दृढदंष्ट्रा ह्ययं त
वस्य पार्श्वानुगजं तस्येदं कारयामि। ए वंनिश्चित्य तमुवाच। भोः तगिनीसुत विरात्तदृष्टोऽसि
अपरं बुभुक्षितः समागतस्त्वमतिथिश्च। एष गजः सिंहेन हतस्तिष्ठति। अहं त्वरक्तपालः। तावदस्य मि
मांसं त्वं भक्षयित्वा भुंजा। तद्यावत्तु समागच्छति। सत्वाह। मामयद्य एवं तत्कार्यं। ममांसाशनेन। यतो जी
... रातरद्रज्ञातानिपश्यतनिजकेवायतूशाकंयमित्येयासंग्रहं परिणामश्चयत्। हितं च परिणामेयत्। १३५
+ तृप्तिं कृत्वा

...यं हतमत। अन्ततान दह्यास्यामि। शृगाल आह। तोः विश्रब्धोऽनन्तरूप्यः। तस्यागमनं ह्रतोऽहं रत
निखदयिष्यामि। मृद्या वृष्टिमस्य मतवं जातं विज्ञाय तनासि हिता। तोरगिनीसुतगम्यतां २० षसिं
हः समायाति। ततश्च शुब्बास्य पिबनषः। क्षयथ्या बद्दसो वानरस्तत्र हा। र एतन्मांसं तत्रचयति। तावद
परः शृगालः सजश्च समायातः। तमपि हृष्ट्वा इमंक्षोकमपठत्। उत्तमं प्रणिपातेन। ततश्चवि
त्या चूदंष्ट्रा निर्विदार्यदिशो राजंकुश्चार्वयंसुखेन चिरकालं तन्मांसं बुभुजे। ततस्तम
पिक्षुद्रेन तं परि वं नीवा दिशो वा उत्क्रान्तो वह्निनाशमवाप्य सि। तथान्यं वा
मे रूपान्वितं गा सुसंपन्नं संताव्यं ब्राह्मणा येः संतान्यं स्त्री सु वापत्यं संताव्यंज्ञातिता
नयं। तथा च सुतरज्ञाणि विचित्राणि क्षि। लाष्ठिवयोषितः। सिकादोषो विदेशास्ययजा तिष्ठु
विकल्पतामकरः आह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्। अस्ति कस्मिंश्चदधिष्ठाने चित्रांगो नाम सारम
ये प्रतिवसतिस्म। एकदा महद्दुर्भिक्षमभवत्। अन्नाभावेः सर्वाः पिसारमेयजातिः नि... ग
च्छति। अत्रान्तरस चित्रांगः क्षुत्क्षामकंठः सुभिक्षकाशार्थं अन्यदेशं गतः। अथ कस्मिन् पृहद्वि थिल
तथ। कीता

151/1953

गृहिणी प्रमादेन नष्टमिच्छति। परं बहिर्निर्गता धन्यः। सा रामपि एः चतुर्दिशं दृष्ट्वा निर्विदा र्यातात नतश्चेन वि
ति वितं। अदृष्टं वरं मृदग्धाः। यत्र उर्वीरिकाः पिशु खनक्षीयरतनंकोः पिशुङ्कारानि। नष्ट्वा दग्धाग्रामि
हूंपं वध्या रेतथा कारात्। अथास्मा दृग्धानराङ्मौ धात; सार्वरणि भुजेन: ष्टष्टः। तो विश्वे गृकिंथय
मा। कादेशानवार्त्ता। कोदृक्दग्धाः किं॥ विष्टेनो लोकश्तिसक्षारः। किं कथ्यते दग्धस्य विषये।
सुवि किं। ति चित्रानार्यमत्र दाधाउम ज्ञाताः। एक एव। महानुदोषः। व्रजातिर्नयुरवाच
हाः। अनेनाः दंस्त्रवं मिासुतिक्ष्णाणि चिवित्राणी तिाप्साः पिनसुङ्कवामरेणङ्कलनि
अयोप्तृत्वा वानरमंडज्ञाण्याश्रयंग तः। तत्र चेतन गृहप्रविष्टेन मरुविग्रदं दक्षयातं।
व्यापाद्यघा। अयं दुष्टेनाधिष्ठितवान्। अथ साधिदस्तुना ता। उक्तवापि पुरुषयास्त्रीः किं तया पिशु
नागया। जरद्भवो यिनाश्नाति दिवाउपगतदेण। ॥६॥ इति समाप्तं लब्धप्रनाशं नाम चतुर्थं तंत्रं॥
समाप्तं॥ छ॥ ॥श्री॥ ॥र्ष०॥ अथेदमारभ्यते अपरीक्षितकारकं पंचमं तंत्रं॥ यस्यायमादिमः
श्लोकः। कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितं। तन्नरेण न कर्तव्यं नापितेनात्र यत्कृतं॥ तद्यथा। १३६

\+ नृषि + नामर

श्रुयता। अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे पाटलिपुत्रं नाम नगरं। तत्र माणिभद्रो नाम श्रेष्ठी प्रतिव
सति स्म। तस्य च धर्मार्थकाम कर्माणि कुर्वतो विधिवशात् धनक्षयः संजातः। ततो विभवक्षयाम्
अपमानात् परं परवापरं विषादं गतः। रात्रौ सुप्तश्च चिंतितवान्। अहो धिगियं दरिद्रता। उक्तं च। शील
शौचं क्षांतिदाक्षिण्यं मधुरता कुलजन्मा न विराजंति हि सर्वविभवविहीनस्य पुरुषस्य। मानो
वा दर्पो वा विज्ञानं विभ्रमः सुबुद्धि र्वा। सर्वं प्रनश्यति समं विभवविहीना यदा पुरुषा।
प्रतिदिवसं याति विलयं वसंत वाताहतेव शिशिरश्रीः। बुद्धिर्बुद्धिमतामपि
कुटुंबभारचिंतया सततं। नश्यति विपुलमतेरपि बुद्धिः पुरुषस्य मंदविभवस्य। घृ
तलवणतैलतंडुलवस्त्रेंधनचिंतया सततं। गगनमिव नष्टतारं शुष्कमिव सर इमशानमिव
रौद्रं। प्रियदर्शनमपि रूपमिव भवति गृहं धनविहीनस्य। न विभाव्यंते लघवो विभवविहीनाः पुरः पि
निवसंतः। सततं जात विनष्टाः पयसामिव बुद्बुदाः पयसि। अकुलाः कुशीलकुलशील
विवर्जिताः सकलविकलविकलः पि। खजाः पि कल्पतराविव नात्र रज्यंति जननिवहा। विकल

153/1953

मिदं पूर्वस्मृतं विद्यावंतोऽपि अलसत्वहताः॥ एस्पयद्यविलंबः स्यात्तनस्य तदा दासतां याति।
लघुरयं ज्ञो दत्तलोकः कामंगजं तमपि पतिं पश्यतां। सर्वमलज्जाकरमिदं यत्तु कार्यं तो ब्रवीमि।
लोके। एवं स प्रधर्यहृयोः प्य विंतयन्नायदेव भूमौ शयनं कृत्वा प्रातः प्राणान्मुंचामि। किमानेन
स्वार्थजीवितव्यसामानेन। एवं निश्चयं कृत्वा सुप्तः। स्व... थ तस्य स्वप्ने पद्मनिधिः क्षपणक
रूपी दर्शनं गत्वा प्रोवाच। भो श्रेष्ठिन् मा त्वं विरागं गच्छ। अहं पद्मनिधिः तव पूर्वपुरुषो
पार्जितः। तदेनेनैव रूपेण प्रातः स्त्वद्गृहमागमिष्यामि। तत्त्वयाहं लकुटप्रह
रेण शिरसि ताडनीयः। येन कनकमयो भूत्वा अक्षयो भवामि। अथ प्रातः प्रबुद्धः सन्
स्वप्नं स्मरन् चिंतायुक्तो मास्तु दसिष्टितोऽहं। दोसत्याः स्वप्नः किंवा असत्या न विष्यतीति न ज्ञायते।
अथवा नूनं मिथ्या भाव्यं यतोऽहं केवलं वित्तमेव चिंतयामि। उक्तं च। व्याधितेन सशोकेन चिंता
ग्रस्तेन जंतुना। कामार्त्तेनाथ मत्तेन दृष्टः स्वप्नो निरर्थकः॥ एतस्मिन्नंतरे तस्य भार्यया कश्चिन्ना
पादप्रक्षालनीयस्त्वाहूतः। अत्रांतरे च यथा निर्दिष्टः क्षपणकः सहसा प्रादुर्भूतो। अथ स १३७

नोक्व प्रदृष्टमना यथासन्नकाष्टदंडेन तं शिरस्यताडयत्। सोऽपि सुवर्णमयो भूत्वा तत्क्षणाद्
भूमौ निपतितः। अथ तं स श्रेष्ठी निभृतं स्वगृहमध्ये कृत्वा नापितं संतोष्य प्रोवाच। यादेतद्धनं
वस्त्राणि च मया प्रदत्तानि गृहाण। भद्र पुनः कस्यचिन्नाख्येयोऽयं वृत्तांतः। नापितोऽपि स्वगृहं गत्वा
व्यचिंतयत्। नूनमेते सर्वेऽपि नग्नकाः शिरसि दंडहताः कांचनमया भवंति। तदहमपि प्रा
तः प्रभूतानाहूय लकुटैः शिरसि हन्मि। येन प्रभूतं हाटकं मे भवति। एवं चिंतयतो म
हता कष्टेन निशा अतिचक्राम। अथ प्रातरभ्युत्थाय वृहल्लकुटमेकं प्रगु
णीकृत्य क्षपणकविहारं गत्वा जिनेंद्रस्य प्रदक्षिणात्रयं विधाय जानुभ्या
मवनिं गत्वा वक्त्रद्वारन्यस्तोत्तरीयांचल इमं श्लोकमपठत्। जयंति ते जिना येषां केवलज्ञा
नशालिनां। आजन्मनः स्मरोत्पत्तौ मानसेऽनूषरायितं। अन्यच्च। सा जिह्वा या जिनं स्तौति तच्चि
त्तं यज्जिनरतं। स एक सुकलौ श्लाघ्यौ यद्य त्वंऽर्पितयातः निरो। तावेव करौ श्लाघ्यौ यौ तत्पू
जाकरौ करौ। तथा च। ध्यानव्याजमुपेत्य चिंतयसि कामुन्मील्य चक्षुः क्षणं पश्यानंगशरातु
स्तु

155/1993

यंजनमिसंत्राना पिनोरक्तसि। मिथ्या कारुणिकोऽसि निर्घृणतर स्तुत्रः जनोऽन्यः सुभाव सर्षमारव
ध्रुनिरित्युसंहिता। बाधोत्थितः पाडव॥ एवं संस्तूय ततः प्रधानरूप नकमासाद्य क्षितिनिहितजानु
वशरणान्नमः स्तुवंदामीति उच्चार्य धर्मलब्ध इत्याशीर्भिः सुखमालिकाद्युयदल्लत्तुनादृशान्
भ्रमीयनि बहुग्रंथिः मग्रमुयमिदमाहान गवन्मधविहरणक्रियासंमितनास्मत्कृदकल्पे
सत्याह। तौ श्रावकधर्मज्ञोऽपि किंमि त्यवदसि। किं वयं ब्राह्मणसमानाः। यत्रामंत्र
णा करोषि। वयं सदैव तत्कालपरि वर्ज्ययात्रमंतात्तक्कि राजं श्रावकमवलोक
नस्य प्रदेहगृहमः॥ ततरुक्षस्यास्पर्थि। ताः। तस्मादुग्राणाधारमात्रामन्नानक्रियां कुर्म
तज्जन्यतानिवृद्धंचोऽपि वायां तत्तक्षणा नापितश्चाह। भगवन्ममत्तगवता पार्श्वनाथेन ध्वेत
श्चोऽस्तिरः प्रदत्तोऽस्मदीयतत्वैश्चिनायदिशत्किं न करिष्यति। तत्र वकुलकुयोन विष्यति। त
तः प्रसमितद्रव्यमयानयनी। ततपतक्तं। भगवरावत्। अयं ह्युष्मद्धर्म। परं स वृत्तो बकु
वको आङ्गय। तासां प्रत्युत्तः भस्मकाच्छादनयोग्यानि कषायानि बहुमूल्यानि भृशं श्रयु। १३८

१ भस्मकृता। तत्र श्राद्धश्रावकानां लिखापना यल्लेखकानो ववित्तं दत्तमास्त्रा। किं बहुना। यत् लेखनम
न्यासनत्ज्ञानं। एवमुक्त्वा दंतकाष्टमेवतक्रुयित्वापविष्टः। ततास्मन रूपकेनप्रतिपन्नं। तत्सर्वयातत
कालो वितं कार्यं। भोना नापितोऽपि स्वयहं गतः। तत्र वगत्वाषदिरमंयलकुटं सज्जीकृत्य कं पार्श्वयुगले
द्वारस भोधयस्वर्ह प्रहरहयाद्वारा। याऽपिविहार द्वारमाश्रित्य मर्वनिःक्रामणानिःक्रमतोयुस
प्रार्थनयाच्छायाऽपि स्वष्टदमानयत। त ऽपि सर्वकूर्पटविनलोरि नरत्किं द्युक्तानपि परिविनश्र
वका न्यरिस्पज्य प्रक्षष्टमनससत्वस्य दृष्टिनायद्युः। अथ नाम्याभिः कथितोऽकाकीट
दुसंयक्रः पाणिपात्रादिगंबरः। सोऽपि संवाद्यं तल्लोकरच्छायाः पद्मपत्कोत्तुकाजीर्यत
तीर्यतः केशादंताजीर्यतिजीर्यतः। वक्तु ःश्रोश्चवजीर्यतत्तृष्णैका तरुणायतां। अपरं ग्रहम
ध्यान्नं एवं रूप द्वारं निष्टं विधाय लकुटप्रहारैः शिरसि अताडयत्। तः पिनाद्यमानाएकस्मा
ताः। अत्युत्तिन्नमस्रकाः फरकर्दम पवक्रमिराः अत्रां तारतमाक्रंदमाकर्ण्य कारक्षपाल
रनिहितं तो २ किमयं महानाकोलाहलो। नगरमध्यानस्मागमसांशतव सर्वत्तल्लोदिशाकारिणः।

157/1953

वारवा०॥ तस्मिन्नंतरे गात्रकंडूयनं गतः। तावद्रुधिरप्लाविदेहः पलायमानो नग्नकायः स्थितिः स नापितो बद्ध्वा
दंडपाशिभिः सह धर्माधिकरणे नीतः। तैश्च पितः पृष्टः। तत्किमेतत्त्वया अतिरूपं कर्मानुष्ठितं। सत्र आह
किं करोमि। मयापि विमातिरत्र दृष्टे दृष्ट एवं विचिंत्यैव कर्म। सोऽपि सर्वमालिंगनं तद्वृत्तांतं यथादृष्ट
मकथयत्। ततः श्रेष्ठिनमाहूय न्यगीतवंतः। लो श्रेष्ठिन् किं त्वया कश्चिद्भिक्षुको व्यापादितः। तेन
सर्वोऽपि सर्वं रूपेण कथितं तत्तेषां विविदि तः। अथ तैः निर्दिष्टं अहो दुष्टात्मानं कुपरीक्षि
तो निष्कारणान् कार्यं नापितेनात्र यत्कृतं। अथवा साधुर्दृष्टं व्याप्तं। अपरीक्षि
तेन कर्तव्यं सुपरीक्षितं पश्चाद्भवति संतापो ब्राह्मणीनकुलं यथा॥ माणिभद्र आह
कथमेतत्। ते ऊचुः। कस्मिंश्चिदधिष्ठाने देवशर्मा नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म
तस्य भार्या प्रसूता सुतमजनयत्। तस्मिन्नेव दिने नकुली नकुलं प्रसूता। अथ सा सुतवत्सला
रक्षाव्यतिरिक्तं नकुलं स्तन्यदानाभ्यंग पोषणादिभिः सुपोषयत्। परं तस्य न विश्वसिति। यतो दाचित्स्व
भावदोषवशात्। अस्य दारकस्य विरुद्धमाचरिष्यतीति। एवं जानाति स्म चित्ते। उक्तं च। कुपुत्रो
ऽपि भवेत्पुंसां हृदयानंददायकः। दुर्विनीतः कुरूपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः। एवं च लोकप्रीतेन लोक
श्चंदनं किल तत्सीतलं। पुत्रगात्रस्य संस्पर्शश्चंदनादतिरिच्यते। सौहृदस्य न वांछंति जनकस्य हितस्य च।
लोकाः प्रपालकस्यापि यथा पुत्रस्य बंधनं। अथ सा कदाचिच्छय्यायां पुत्रं शाययित्वा जलकुंभमा
दाय पतिमुवाच। ब्राह्मण जलार्थमहं तडागं यास्यामि। त्वया पुत्रोऽयं नकुलाद्रक्षणीयः। अ
थ तस्यां गतायां पृष्ठे ब्राह्मणोऽपि शून्यं गृहं मुक्त्वा भिक्षार्थं क्वचिन्निर्गतः। अत्रांतरे दैववशा
न्नकुलसमीपे बिलान्निःक्रांतः। नकुलोऽपि तं स्वभाववैरिणं मत्वा भ्रातू रक्ष
णार्थं सार्पेण सह युद्ध्वा सर्पः खंडशः कृतवान्। ततो रुधिरप्लावितवदनः सानंदः स्वव्यापा
रप्रकाशनार्थं मातुः संमुखागतः। माता पितं रुधिरक्लिन्नमुखमवलोक्य शंकितचित्ता। यदनेन
दुरात्मना दारको भक्षित इति विचिंत्य कोपात्तस्योपरि तं जलकुंभं चिक्षेप। एवं सा नकुलं व्या
पाद्य यावत्प्रलपंती गृहे आगच्छति तावत्सुतस्तथैव सुप्तस्तिष्ठति। समीपे कृष्णसर्पं खंडशः कृ
तमवलोक्य तत्पुत्रवधशोकेनात्मशिरो वक्षःस्थलं च ताडितुमारब्धा। अत्रांतरे ब्राह्मणो

१३५

154
1993

पाषा॰

गृहीतनिश्चयः समायातो। यावत्स्व अतिमावस्तु त्रंशोकातिनमात्रा ह्यणी ब्रलपति। सोऽस्लो नामक लोला
सि ब्रुवन्नेवं यानकृतं महद्वः। तदनुतव सांप्रतं पुत्रमृत्युफङ्कः खट्टरूफलं। अथवा साधु इदमुच्यते
। अनिलो लोनकर्त्तव्यो लोलोनिव परित्यजेत्। अतिलो लो तास्तिवृतस्य चंक्रमति मस्तके चक्राणां। अ
दा। कथमेतत्। सोब्रवीत्। कस्मिंश्चिदधिष्ठा … नेचत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं मित्रतां गताः। वसंति स्मा ते
च। पि दारिद्रोपहताः परस्परं मंत्रं चक्रुः … । अहो धिगियं दरिद्रता। उक्तं च। वरं वनं व्याघ्रगजादि
सेवितं जलेन हीनं बहुकंटका … वृतं। तृणानि शय्या परिधान वल्कलं। माबंधुमध्ये
धनहीनजीवितं। तथा च। स्वामी द्विष्टि … सु सेविता। पि सहसा प्रोझंति संतं बांधवाः। राजंते न
गुणा स्यजंति तनुजाः स्फारीभवंत्यापदः … । भार्या साधुसुवंशजापि भजते नो यांति मित्राणि वन्या
यारात्रिपि तविक्रमाण्यपि नृणां येषां न हि स्यादनं। शूरः सुरूपः सुभगश्च वाग्मी शास्त्राणि शास्त्राणि वि
दां करोतु। अर्थं विना नैव यशश्च मानं प्राप्नोति मर्त्योऽत्र मनुष्यलोके। तानींद्रियाण्यविकलानि तद्
वनाम सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव। अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव बाह्यः क्षणेन भवतीति वि ॥२५॥

यरात्रव मानं

श्री

चित्रमेतत्। तदस्माकं ग्रामः कुत्र विदेशं यायः। इति संमंत्र्य स्वदेशं पुरं … सुहृज्जनं दितं बांधवसुसंसह
रित्यज्य प्रस्थिताः। अथवा साधु इदमुच्यते। सत्यं परित्यजति मुंचति बंधुवर्गं शीघ्रं विहाय जननीमपि
जन्मभूमिं। संत्यज्य गच्छति विदेशमभीष्टलोकं चिंताकुलीकृतमतिः पुरुषोऽत्र लोके। एवं क्रमेण
गच्छंतः अवंतीं प्राप्ताः। तत्र सिप्राजलकृत … स्नाना महाकालं प्रणम्य यावन्निर्गच्छंति तावत् भैरवा
नंदो नाम योगी संमुखो बभूव। तत … स्तं ब्राह्मणोचितविधिना संभाव्य तेनैव सह तस्य
मठं जग्मुः। अथ तेन ते पृष्टाः। कु … तो भवंतः समायाताः। क यास्यथ। किं प्रयोज
नं। ततस्ते कथयंति। वयं सिद्धियात्रि … काः। तत्र यास्यामो यत्र धनाप्तिर्मृत्युर्वा भविष्यतीति
। एष निश्चयः। उक्तं च। दुःप्राप्याणि बहू … नि वलभ्यं तत्वांछितानि द्रविणानि। अवसरतुलिता
भिरलं तनुभिः साहसिकपुरुषाणां। तथा च। पतति कदाचिन्नभसः खाते पातालतोऽपि जलमेति।
दैवमचिंत्यं कारणबलवान्ननु पुरुषकारोऽपि। अभिमतसिद्धिरशेषा भवति हि पुरुषस्य
कारणादैवमिति यदपि कथयसि पुरुषगुणः सोऽप्यदृष्टाख्यः। भयमतुलं गुरुलोकात्तृणमि

1161/1953

पं०खं०

वत्तुलयंतिसाधुसाहसिकाः॥ प्रायान्नत्तुनेमितंचरितंचरितंस्यादुदाराणां॥ केयास्पांगमदव्याकुरव
स्मवसूखेमितिवहलप्यात। मध्युतिनमधुनायात्रेराज्ञिष्यतिवाङ्कितिलक्ष्मी॥ तस्य कथं न चलास्याव्य
नीविरिलोर्धेसिहकस्यापिप्रासानवचारोनिद्रायमुश्चवतिजलगतः सततं। डरधिगमः परित्यागोया
कुरयुरुषमपिसपनङ्गते। जयेतिउ . लामविहदोसाप्तानिहजलदपटलानि॥ तत्कथ्यताम
मा कंकश्चिद्धनोपायोविवरप्रवेशः ॥ शाकिंनीसाधनश्मशानसेवनमहामांसविक्रय
साधकवर्त्तिप्रभृती नाम कतमइ ति उक्तंनत्राक्किन्वेवाततश्रूयते। वयमप्यतिसा
हसिकाः। उक्तंच समुद्रातपवमहताम र्थंसाधयितुंक्षमाः॥ कृतमसुद्रादन्यः कोवितनवि
वउवानलं। तिथ्यानंरदाः पितथासिद्धा र्थमहातंवक्तुपायंसिद्धिवर्त्तिचत्तुष्टयंकृत्वार्पयता आ
हव। गम्यतां हिमालयदिशि। तत्रसंप्राप्तानां यत्रवर्त्तिः पतिष्यति। तत्रतिधानंप्राप्स्यथ। संदिग्धं
तत्रस्थानंखनित्वा निधिंगृह्णीथ्वा व्याघुट्यतां। तथानुष्ठितेतेषांगच्छतामेकतमस्यहस्ताद्वर्त्ति
र्निपपात। अथासौयावत्तंप्रदेशंखनति। तावत्ताम्रमयीभूमिस्तेनाभिहितं। अहो गृह्यतां

स्वेच्छयाताम्रं। अन्येप्रोचुः। भोमूढ किमनेनक्रियते। यत्प्रभूतमपिदारिद्र्यंननाशयति। तदुत्तिष्ठअग्रतो
गच्छामः। सोऽब्रवीत्। यातयुयं। नाहमग्रेयास्यामि। एवमभिधायताम्रंयथेच्छयागृहीत्वाप्रथमोनि
वृत्तः। तेत्रयोऽपिअग्रेप्रस्थिताः। अथकिंचिन्मात्रंगतस्यअग्रसरस्यवर्त्तिर्निपपात। सोऽपियावत्
खनितुमारब्धस्तावद्रूप्यमयीक्षितिः। ततः प्रहर्षितः प्राह। यद्भो गृह्यतांयथेच्छयारूप्यंनाग्रेगंत
व्यं। तावूचतुः। पृष्ठतस्ताम्रमया भिरग्रतोरूप्यमयी तन्नूनमग्रेसुवर्णमयीभवि
ष्यति। तदनेनप्रभूतेनापिदारिद्र नाशोनभवति। तदावामग्रेयास्यावः। एवमु
क्त्वाद्वावपिअग्रेप्रस्थितौ। सोऽपिस्वशक्त्या रूप्यमादायनिवृत्तः। तयोरपिगच्छतोरेक
स्याग्रेवर्त्तिःपपात। सोऽपिप्रहृष्टोयावत्खन नतितावत्सुवर्णभूमिंदृष्ट्वाततोद्वितीयंप्राह। भो
गृह्यतांस्वेच्छयासुवर्णं। सुवर्णादन्यन्नकिंचिदुत्तमंभविष्यति। सप्राह। मूढनकिंचिद्वेत्सि। प्रा
क्ताम्रंततोरूप्यंततःसुवर्णं तन्नूनमतःपरंरत्नानिभविष्यंति। येषामेकतमेनापिदारिद्र्य
नाशोभवति। तदुत्तिष्ठअग्रेगच्छावः। किमनेनभारभूतेनापिप्रभूतेन। सआह। गच्छतुभवान्

163/1953

चाख्या· अहमत्र स्थितस्त्वां प्रतिपालयिष्यामि। तथानुष्ठिते सोऽपि गच्छन्नेव काकी थ्यामार्गभ्रमता पसंतप्त
तृष्णापिपासाकुलितः सिद्धिमार्गच्युत इतश्चेतश्च बभ्राम। अथ भ्राम्यन्नथापश्यत् त्रिष्ठतिनावन्
लोपरि पुरुषमेकं भ्रमंतं रुधिरप्लावितगात्रं भ्रमच्चक्रमस्तकमपश्यत्। ततो द्रुततरं गत्वा तमवोच
त्। भोः को भवान्। किमेवं चक्रेण भ्रमता शिरसि तिष्ठसि। तत्कथय मे यदि कुत्र चिज्जलम
स्ति। एवं तस्य प्रवदतस्तच्चक्रं तत्क्षणात्तस्य शिरसो ब्राह्मणमस्तके चटितं। स आह।
भद्र किमेतत्। स आह। यन्ममापि एवमेव नूतनशिरसि चटितं। तत्कथय यत्
कदा एतदुत्तरिष्यति। महती मे वेदना वर्तते। स आह। यदा त्वमिव कश्चिद्धृत
हस्तसिद्धिवर्तिरेवमागत्य त्वामालापयिष्यति तदा तस्य मस्तके चटिष्यति। स आह। किय
त्कालस्तवैवं स्थितस्य। स आह। सांप्रतं को राजा धरणीतले। स आह। वीणावत्सराजः। स आह। अहं
तावत्कालसंख्यां न जानामि। परं यदा रामो राजासीत्तदाहं दारिद्र्योपहतः सिद्धवर्तिमा
दाय अनेन पथा समायातः। ततो मयान्यो नरो धृतमस्तकचक्रो दृष्टः पृष्टश्च। तत एतज्जातं। स आ

ह। भद्र कथं तवैवं स्थितस्य भोजनजलप्राप्तिरासीत्। स आह। भद्र धनदेन निधानहरणभयात्सि
द्धानामेतद्भयं दर्शितं। तेन कश्चिदपि नागच्छति। क्षुत्पिपासानिद्रारहितो जरामरणवर्जितः केवलमे
वं वेदनामनुभवामि। तदाज्ञापय मां स्वगृहाय। स मां प्रतं स्वगृहं यास्यामि। इत्युक्त्वा गतः। अथ तस्मि
न्चिरयति सुवर्णसिद्धिस्तस्यान्वेषणपरस्तत्पदपंक्त्या यावत्किंचिद्वनान्तरमागच्छति तावद्रु
धिरप्लावितशरीरस्तीक्ष्णचक्रेण मस्तके भ्रमता सवेदनः क्वणन्नुपविष्टस्तिष्ठति। ततः
समीपवर्तिना तेन सबाष्पं पृष्टः। भद्र किमेतत्। स आह। विधिनियोगः। स आह।
कथं तत्कथय कारणमेतस्य। सोऽपि तेन पृष्टः सर्वं चक्रवृत्तान्तमकथयत्। तत्श्रुत्वा
सोऽपि तं विगर्हयन्निदमाह। भो निषिद्धस्त्वं मयानेकशो न शृणोषि मम वाक्यं। तत्किं क्रियते। वि
द्यावानपि कुलीनोऽपि बुद्धिरहितः। अथवा साध्विदमुच्यते। वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धि
रुत्तमा। बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः॥ चक्रधर आह। कथमेतत्। सुवर्णसिद्धिराह।
कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परं मित्रत्वमुपागता वसंति स्म। तेषां त्रयः सर्वशास्त्र

वारस्या॥ पारंगताः परं तु बुद्धिरहिताः। एकस्तु बुद्धिमान् केवलं शास्त्रपराङ्मुखः। अथ तैः कदाचिन्मित्रैर्मंत्रितं। किं
गुणो विद्यायाः। येन देशांतरं गत्वा भूपतीन्परितोष्यार्थोपार्जनं न क्रियते। तत्पूर्वदेशं गच्छामः॥
अथ कस्मिंश्चिन्मार्गे गत्वा मंत्रं चक्रुः। अहो परदेशगतैर्विद्ययार्थो लिप्स्यते। यो यो विद्यां जानाति स आत्मी
यां विद्यां निवेदयतु। येन सर्वेषां हृत्तिर्भवति। तत्रैकेन प्रोक्तं। अहं विज्ञानी विश्वकर्ममंत्रं स
म्यक् जानामि। यदि मृतकस्यापि सद्य स्यास्थीनि लप्स्यामि तदा यथास्थानं नियोज
यामि। ततो द्वितीयेनोक्तं। मम मंत्रेण क्रिरधितानाः स्नायुपरिमांसं रक्तं च चर्म च
संचारयामि। ततस्तृतीयेनोक्तं। यदहं मृतसंजीविनीं विद्यां जानामि ययास्थिनः पिजीवति।
ततश्चतुर्थेनोक्तं। अहमविद्यः परमकोऽस्तु द्धिविद्यां जानामि यया आपन्नं न भवति। एवं विचिंत्य
प्रहृष्टमनसः सर्वे प्रस्थिताः। तथानुष्ठिते किंचिन्मार्गं गत्वा तेषां ज्येष्ठतरः प्राह। अहो अस्माकमेष चतु
र्थः मूढः केवलं बुद्धिमान्। जप्रतिग्रहात् बुद्ध्याल्पेन विद्यां विना। तन्नास्मभ्यो पार्जितं दा
स्यामि। तदेष गच्छतु गृहं। ततो द्वितीयेनाभिहितं। तत्सुबुद्धे गच्छ त्वं स्वगृहं। यतस्त्वं विद्याविहीनः। ततस्तृ १४३

तीयेनाभिहितं। अहो न युज्यते एवं कर्तुं। यतो वयं बाल्यात्प्रभृति एकत्र क्रीडिताः। तदागच्छतु महानु
भावः। अस्मदुपार्जितवित्तस्य संविभागी भविष्यतीति। उक्तं च। किं तया क्रियते लक्ष्म्या या वधूरिव केव
ला। या न वेश्येव सामान्या पथिकैरुपभुज्यते॥ तथा च। अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसां।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकं। तदा गच्छत्वेषोऽपीति। तथानुष्ठिते तैर्मार्गाश्रितैरटव्यां मृ
तसिंहस्यास्थीनि दृष्टानि। ततश्चैकेना त्तिहितं। यदद्य विद्याप्रत्ययः क्रियते। किंचिदेत
त्सत्त्वं मृतं तिष्ठति। तद्विद्याप्रभावेन जी वसहितं कुर्मः। अहमस्थिसंचयं करोमि। त
तोऽस्थिसंचयः कृतः। द्वि तीयेन चर्ममांसरुधिरं संयोजितं। तृतीयोऽपि
यावज्जीवं संचारयति तावत्सुबुद्धिनानि षिद्धः। भोः तिष्ठतु। एष सिंहो निःपाद्यते। यद्येनं स
जीवं करिष्यसि ततः सर्वानपि व्यापादयिष्यतीति। तेनाभिहितः। धिङ्मूर्ख नाहं विद्या
या विफलतां करोमि। ततस्तेनाभिहितं। ततः प्रतीक्षस्व क्षणं। यावदहं वृक्षमारोहामि। तथा
नुष्ठिते यावत्सजीवः कृतः तावत्ते त्रयोऽपि सिंहेनोत्थाय व्यापादिताः। स च पुनर्वृक्षादवतीर्य

167/1953

वा॰ सा॰ ० गृहे गत्वा अनेनाहं ब्रवीमि वरं बुद्धिर्न सा विद्येति। अत: परमुक्तं च। अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जि
ता:। सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपंडिता:। चक्रधर आह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्। कस्मिंश्चिद् अधिष्ठा
ने चत्वारो ब्राह्मणा: परस्परं मित्रत्वमापन्ना वसंति स्म। बालत्वे तेषां मतिरजायत। भो देशांतरं गत्वा वि
द्याया उपार्जनार्थं कन्यकुब्जं गता:। तत्र च वि द्यामठे गत्वा पठंति। एवं द्वादशाब्दानि यावदेकचित्त
तया विद्याकुशला: ते सर्वे संजाता:। तत श्चतुर्भिर्मिलित्वोक्तं। वयं सर्वविद्यागता:। तदु
पाध्यायमुत्कलापयित्वा स्वदेशं गच्छाम:। त थैवं क्रियतामित्युक्त्वा ब्राह्मणा उपाध्यायमु
त्कलापयित्वा अनुज्ञां लब्ध्वा पुस्तकानि नीत्वा प्रच लिता:। यावत् किंचिन्मार्गं यांति तावद् द्वौ पंथानौ स
मायातौ। उपविष्टा: सर्वे। तत्रैक: प्रोवाच। केन मा र्गेण गच्छाम:। एतस्मिन् समये तस्मिन् पत्तने कश्चिद्वणि
क्पुत्रो मृत:। तस्य दाहार्थं महाजनो गतोऽभूत्। ततश्चतुर्णां मध्यादेकेन पुस्तकमवलोकितं। महाजनो
येन गत: स पंथा:। इति तन्महाजनमार्गेण गच्छाम:। अथ ते पंडिता यावन्महाजनमेलापकेन सह यांति
तावद्रासभ: कश्चित्तत्र श्मशाने दृष्ट:। अथ द्वितीयेन पुस्तकमुद्घाट्यावलोकितं। उत्सवे व्यसने १५५

प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसंकटे। राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बांधव:। तदहो अयमस्मदीयो बांधव:। तत: कश्चि
त् तस्य ग्रीवायां लगति। कोऽपि पादौ प्रक्षालयति। अथ यावत् दिशामवलोकनं ते पंडिता: कुर्वंति तावत्का
श्चिद् उष्ट्रो दृष्ट:। तैश्चोक्तं। एतत्किं। तावत्तृतीयेन पुस्तकमुद्घाट्योक्तं। धर्मस्य त्वरिता गति:। एष धर्मस्ता
वत्। चतुर्थेनोक्तं। इष्टं धर्मेण योजयेत्। अथ तैस्तु रासभस्तत उष्ट्रग्रीवायां बद्ध:। केनचित् रजकस्याग्रे क
थित:। यावद्रजकस्तेषां मूर्खपंडितानां प्र हारकरणाय समायात:। तावत्ते प्रनष्टा:। यावदग्रे किं
चित्स्तोकं मार्गं यांति तावत्काचिन्नदी आ सादिता। तस्या जलमध्ये पलाशपत्रमायांतं दृष्ट्वा
पंडितेनैकेनोक्तं। यदागच्छति पात्रं तत्पात्र मस्मान् तारयिष्यति। एतत्कथयित्वा तत्पात्रस्योपरि पा
तित:। यावन्नद्या नीयते तावत्तं नीयमानम वलोक्यान्येन पंडितेन केशांतं गृहीत्वोक्तं। सर्वनाशे
समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पंडित:। अर्द्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दु:सह:। इत्युक्त्वा तस्य शिरश्छेदो
विहित:। तथा ते पश्चाद्गत्वा कश्चिद्ग्राममासादित:। तेऽपि ग्रामीणैर्निमंत्रिता:। पृथक् पृथग्गृहे
षु नीता:। तत एकस्य सूत्रिका घृतखंडसंयुक्ता भोजने दत्ता। ततो विचिंत्य पंडितेनोक्तं। यद्दी

169/1953

वारवा· घस्तूत्री विनस्यति। एवमुक्त्वासौ जलं परित्यज्य गतः। तथा द्वितीयस्य मंडकादज्ञाः। तेनाप्युक्तं। अतिवि
स्तरविस्ताः स्मिन्नतत्तौवद्धिरात्सुषासव सौजलंत्यक्त्वा गतः। अथ तृतीयस्य वटिकासौ जलंदत्तं। तत्रापि पं
डितेनोक्तं। छिद्रेष्वनर्था बहुली भवंति। एवं ते पि त्रयः पंडिताः कुत्राम कंवलो विहन्यमानास्त
तः स्थाना तस्य देशं गताः। अथ सुवर्णसिद्धि राह। यच्चैव लोकव्यवहारमया वार्यमाणोऽपि न स्थि
तः। तत ईदृशी मवस्थामुपागतः। अतो दं ब्रवीमि। अपि शास्त्रेषु कुशला ला इति। तत् श्रुत्वा
चक्रधर आह। अहो अकारणमेतत् । बहुबुद्धयोऽपि विनश्यंति दुष्टदैवेन नाशि
ताः। स्वल्पबुद्धयोऽप्येकस्मिन् कुले नं दंति संततं। उक्तं च। अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितमिति।
तथा च। शतबुद्धिः शिरोगतः सहस्रबुद्धिः प्रलंबितः। एकबुद्धिरहं भद्रे क्रीडामि विमले जले। सु
वर्णसिद्धिराह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्। कस्मिंश्चिज्जलाशये शतबुद्धिः सहस्रबुद्धिश्च द्वौ मत्स्यौ निवस
तः। अथ तयोरेकबुद्धिर्नाम मंडूको मित्रतां गतः। एवं ते त्रयोऽपि जलतीरे कांचित् कालवेलां सुभाषि
तगोष्ठीसुखमनुभूय भूयोऽपि सलिलं प्रविशंति। अथ कदाचित्तेषां गोष्ठीगतानां जालहस्ता धीवराः १५५

प्रभूतिर्मत्स्य पर्यापादितिर्मत्स्यकेष्विधूमिरभ्रमन खलायां तस्मिन् जलाशये समायाताः। ततः सलि
लाशयं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः। अहो बहुमत्स्योऽयं ह्रदो दृश्यते। स्वल्पसलिलश्च। तत् प्रभाते अत्रागमिष्या
मः। एवमुक्त्वा स्वगृहं गताः। मत्स्यास्ते विषण्णवदना मिथो मंत्रं चक्रुः। ततो मंडूक आह। भो शतबुद्धे
श्रुतं धीवराभिहितं भवद्भ्यां। तत् किमत्र युज्य ते कर्तुं। पलायनमवष्टंभो वा। यत्कर्तुं युक्तं भवति तदा
दिश्यतां। अथ तत् श्रुत्वा सहस्रबुद्धिः प्र हस्य प्राह। भो मित्र मा भैषीः। यतो वचनश्रवणमात्रा
देव न भयं न कार्यं न हिं तव्यं। उक्तं च। सर्पाणां च खलानां च सर्वेषां दुष्टचेतसां। अभि
प्राया न सिध्यंति तेनेदं वर्तते जगत्। तत्तावत्तेषामागमनमपि न संपत्स्यते। भविष्यति वा
तर्हि त्वां बुद्धिप्रभावेनात्मसहितं रक्षयि ष्यामि। यतोऽनेकां सलिलगतिचर्यामहं जानामि। तदाक
र्ण्य शतबुद्धिराह। भोः युक्तमुक्तं भवता। सहस्रबुद्धिरेव भवान्। अथवा साध्विदमुच्यते। बुद्धेर्बुद्धिम
तां लोके नास्त्यगम्यं हि किंचन। बुद्ध्या यतो हता नंदाश्चाणाक्येनासिपाणयः। तथा च। न यत्रास्ति
गतिर्वायो रश्मीनां च विवस्वतः। तत्रापि प्रविशत्याशु बुद्धिर्बुद्धिमतां सदा। ततो वचनश्रवणमात्रा

171/1953

वारवा· दपिपिद्दृष्टपूर्यागतं जन्मस्थानं स्पष्टुं न शक्नोति। तच्चावा नत तष्टवर्गैः पिपासो खंस्यादिव्यस्पर्शनं शोणितं।।
कुस्थानेः पितृवस्तु संभोजनमेतो यत्र संतवः। तन्नक्षविद पिगतव्यं श्रद्दध्यां सुबुद्धिप्रसाद्वनरक्षयिष्या
मि। मं. मूकच्चाहा। चाड्डिममता वेदिकि व्रबुद्धिः। पत्नी मतनपरा। तदहमन्यं जलाशयं आघ्यवसतायी
यास्यामि। एवमुक्त्वा स मंडूकाराजो वैवा न्यजलाशयं गतः। धीवरैरपि प्रत्यूषे आगत्य जघन्यमध्य
मोत्तम नलवरा मत्स्यकूर्म मंडूक कर्कटादयो गृहीताः। तावपि शतबुद्धिसहस्रबुद्धी सत्ता
यपि पलायमानौ विरमात्मानं गति विशेषविज्ञानैर कृतौ जालपतितौ व्यापादितौ
च। अथापराह्नसमये प्रहृष्टास्ते धीवराः स्वगृहं प्रति प्रस्थिताः। गुरुत्वाच्चैकेन शतबुद्धिः स्कंधे
कृतः सहस्रबुद्धिः प्रलंबमानो नीयते। ततश्च वापीकंठोपकंठ उपगतेन मंडूकेन तौ तथा नीयमा
नौ दृष्टौ। अभिहिता च पत्नी। प्रिये पश्य पश्य। शतबुद्धिः शिरःस्थोऽयं सहस्रबुद्धिः प्रलंबितः। एकबुद्धिरहं तोयस्थ
क्रीडामि विमले जले। अतोऽहं ब्रवीमि। शतबुद्धिरिति। तन्मित्र बारिणः प्रियमस्य स्थितिः निर्लोल्यादिद्योऽदं
कारात्मा। अथ तावदासाद्यिते त्वमुमा तुल्गीतंन मयां प्रोक्तोऽपि न स्थितः। अपूर्वोऽयं मणिर्बद्धः संप्रा १४६

प्तं गीतलक्षणं। चक्रधरस्त्वाह। कोऽयमेतत्। सोऽब्रवीत्। कस्मिंश्चिदधिष्ठाने उद्धतो नाम गर्दभः प्रतिवसति
स्म। स सदैव रजकगृहे कर्म कृत्वा रात्रौ स्वेच्छया पर्यटति। ततः प्रत्यूषे बंधनभयात्स्वयमेव रजकगृ
हमायाति। रजकोऽपि तं बंधनेन नियुनक्ति। अथ तस्य रात्रौ पर्यटतः कदाचिच्छृगाले
न सह मैत्री संजाता। स च पीवरत्वात्तद्वृत्तिभंगं कृत्वा कर्कटिकाक्षेत्रं शृगालसहितः प्रविशति
। एवं तौ यदृच्छया चिर्भटिका भक्षणं कृत्वा प्रत्यूषे स्वस्थानं व्रजतः। अथ कदाचि
त्तेन मदोद्धतेन रासभेन क्षेत्रमध्यस्थितेन शृगालोऽभिहितः। भो भगिनीसुत
पश्य पश्य अतीव निर्मला रजनी। तदहं गीतं करिष्यामि। तत्कथय कतमेन रागेण करो
मि। स आह। माम किमनेन वृथानर्थप्रचलनेन। यतश्चौरकर्मप्रवृत्तावावां निभृतैश्चौ
रजारैरत्र स्थातव्यं। कोशी विवर्जयितव्या। यो जिज्ञासु स्थमस्तवो रिक्ता। जिह्वालोल्यप्रसक्ताक्रांत
डी विवंधयाःत्रवां खति।। अपरं त्वदीयं गीतं न मधुरस्वरं। शंखशब्दानुकारं दूरादपि श्रूयते। तदत्र
क्षेत्रे रक्षापुरुषाः सुप्ताः संति। ते उत्थाय वधं बंधं वा करिष्यंति। तद्भक्षय तावदमृतमयाश्चिर्भटीः। मा

173
1953

वा०।

चमत्यापारपरो भवान् तु शक्नुवारासभ आह। तेन त्वं वेत्सि गीतरसं विनाश्रयत्वात्। तेनेतद्ब्रवीषि

। उक्तं च। शरज्ज्योत्स्नाहते दूरं तमसि प्रियसंनिधौ। धन्यानां जायते कर्णे गीतझंकारजा सुधा। शृ

गाल आह। माम अस्त्येतत् परं न वेत्सि गीतं। केवलमुन्नदसि। तत् किं तेन स्वार्थभ्रंशकेन। रास

भ आह। धिक् धिक् मूर्ख किमहं न जानामि। गीतं तद्यथा तस्य भेदान् शृणु। सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मू

र्छनाश्चैकविंशतिः। तानास्त्वेकोनपं चाशत् इत्येतत् स्वरमण्डलं। स्थानत्रयं यतीनां च षडास्या ठ्

नि रसा नव। वर्णाः षट्त्रिंशतिर्गा षाश्चद्विचत्वारिंशतिः स्मृताः। पंचाशीत्यधिकं ह्येतद्

गीतांगानां शतं स्मृतं। स्वयमेव पुरा प्रो क्तं भरतेन श्रुतेः परं। सुवर्णमद्रवितं शुद्धं गीतांगिः स श्लोकाः ५

कलैः। ईदृग्धन्यानां जायते कर्णविशेषा वुझरदिश्रिता। नान्यद्गीतात् प्रियं लोके देवानामपि दृश्य

ते। शुष्कस्नायुस्वराह्लादात् त्र्यक्षं जहार रावणः। तत् कथं भगिनीसुत मामनभिज्ञं वदन् निवारयसि

शृगाल आह। माम यद्येवं तदहं तावद्वृत्तिद्वारे स्थितः क्षेत्रपमवलोकयामि। त्वं पुनः स्वेच्छया गीतं

कुरु। तथानुष्ठिते रासभरटनमाकर्ण्य क्षेत्रपः क्रोधाद्दंतान् घर्षयन् प्रधावितः। यावद्रासभो दृष्टः १४३

तावल्लकुटप्रहारैस्तथा स ताडितो यथा प्रताडितो भूपृष्ठे पतितः। ततश्च सच्छिद्रोलूखलं बद्ध्वा गतो भूमिं भूय

ऽपि स्वजातिस्वभावाद्गतवेदनः क्षणेनाभ्युत्थितः। उक्तं च। सारमेयस्य चाश्वस्य रास

भस्य विशेषतः। मुहूर्तात्परतो न स्यात् प्रहारजनिता व्यथा। ततस्तमेवोलूखलमादाय वृत्तिं विदार्य 173/1953

पलायितुमारब्धः। अत्रान्तरे शृगालोऽपि दूरादेव तं दृष्ट्वा सस्मितमाह। साधु मातुल गीतेन ते न

तद्वारितोपि मया विरमसि नस्थितः। तत्सुहृच्चास्य कथं वारयामि। ततो मित्र सत्यमेतत्। अथवा

साधिदमुच्यते यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा मित्राणां न करोति यः। स एव निधनं याति यथा

मंथरकौलिकः। सुवर्णसिद्धिराह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्। कस्मिंश्चिदधिष्ठाने मंथरको

नाम कौलिकः प्रतिवसति स्म। तस्य कदाचित्सर्वपटकर्माणि कुर्वतः पटकर्माणि सर्वकाष्ठानि

भग्नानि। ततः स कुठारमादाय वनं काष्ठार्थं गतः। स च समुद्रतटं यावत्भ्रमन् प्रयातः। ततश्च

तत्र शिंशपापादपस्तेन दृष्टः। ततश्चिंतितवान्। महानयं वृक्षो दृश्यते। तदनेन कर्तितेन प्रभू

तानि पटकरणोपस्करणानि भविष्यन्ति। इत्यवधार्य तस्योपरि कुठारमुत्क्षिप्तवान्। अथ तत्र वृक्षे

पा०ख० कश्चिन्नव्यंतरः समाश्रितआसीत्। अथ तेनाभिहितं। भोः सालविका। मदाश्रयोऽयं पादपः सर्वथा
रक्षणीयः। यतोऽहमत्र महासौख्येन तिष्ठामि। समुद्रकल्लोलस्पर्शनात् शीतवायुनाऽप्याय्य
यितः। कौलिक आह। भोः किमहं करोमि। दारुसामग्रीं विना मे कुटुंबं बुभुक्षया पीड्यते। तस्मा
दन्यत्र शीघ्रं गम्यतां। अहमेनं कर्तयिष्यामि। व्यंतर आह। भोः तुष्टस्तवाहं। तत्प्रार्थ्यतामभीष्टं
किंचिन्नारक्षितं पादपमिति। कौलिक आह॥ यद्येवं तद्गृहं गत्वा स्वमित्रं स्वभार्यां
च पृष्ट्वाऽऽगमिष्यामि। ततस्तुया दद्यां। अथ तथेति प्रतिज्ञाते व्यंतरे स कौलि
कः प्रहृष्टः स्वगृहं प्रति निवृत्तः। यावदेवं गच्छति तावत् ग्रामप्रवेशे निजसुहृदं नापितम
पश्यत्। तस्य व्यंतरवाक्यं निवेदयामास। यद्भो मित्र मम कश्चिद्व्यंतरः सिद्धः। ततः कथय
किं प्रार्थयामि। अहं त्वां प्रष्टुमागतः। नापित आह। भद्र यद्येवं तद्राज्यं प्रार्थय। येन त्वं राजा भव
सि। अहं त्वन्मंत्री। द्वावपीह सुखमनुभूय परलोकसुखमनुभवावः। उक्तं च। राजा दानपरो
नित्यमिह कीर्तिमवाप्य च। तत्प्रभावात् पुनः स्वर्गे स्पर्द्धते त्रिदशैः सह। कौलिक आह। अस्त्येतत् १४८

स्मं तथापि गृहिणीं पृच्छामि। स आह। भद्र शास्त्रविरुद्धमेतत्। यत् स्त्रिया सह मंत्रः। यतस्ताः स्वल्प
मतयो भवंति। उक्तं च। भोजनाच्छादने दद्यात् ऋतुकाले च संगमं। भूषणाद्यं च नारीणां न ताभि
र्मंत्रयेत्सुधीः। यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्र प्रशासिता। राजन् निर्मूलतां याति तद्गृहं भार्गवो
ऽब्रवीत्। तावत्स्यात्सुप्रसन्नास्यस्तावद्गुरुजनेरतः। पुरुषो योषितां यावन्न शृणोति वचो र
हः॥ एताः स्वार्थपरा नार्यः केवलं स्वसुखे रताः। न तासां वल्लभः कोऽपि सुतोऽपि स्वसु
खं विना। कौलिक आह। तथापि पृष्टव्या सा मया। यतः पतिव्रता सा। अपरं ताम
पृष्ट्वा अहं न किंचित्करोमि। एवं तमभिधाय सत्वरं गत्वा तामुवाच। प्रिये अद्यास्माकं
कश्चिद्व्यंतरः सिद्धः। स वांछितं प्रयच्छमिति। तदहं त्वां प्रष्टुमागतः। तत् कथय किं प्रार्थयामि
। एष तावन्मम मित्रं नापितो वदति यद्राज्यं प्रार्थय। सा आह। आर्यपुत्र का मतिर्नापिता
नां। तन्न कार्यं तद्वचः। उक्तं च। चारणैर्वंदिभिर्नीचैर्नापितैर्मालिकैरपि। न मंत्रं मतिमान् कुर्या
त्सार्द्धं भिक्षुभिरेव च। अपरं महती क्लेशपरंपरैषा राज्यस्थितिः। संधिविग्रहयानआसनसंश्रय

175/1953

वाखा०

इधीरा वादिनि: कदाचित्सुख सपस्सुखं न प्रयच्छति। इति। यतः। यदि देवराज्ये क्रियेत तिलाषस्सदिव्य
तिव्यस्मात सुबुद्धि। घटान्तपाणामनिाष्क कालसंहारा रसिवापद सुद्धिरति। तथा वाराम प्रव्रजनं वेन
निवसनं पीडाः सुतानां वनं दृष्ट्वा नानां विधनं न लभ्य रूपस्य राज्यात्स्य स्त्रिरत्नानां। सोदासं तद वस्त्रमनु
नुबुधं सं विन्यलं। कस्थ रं दृष्ट्वा राजा … नविडं बनगतं तस्मान्न तहां स्थियेता। यदर्थं भ्रातरः अन्ना।
श्रीपि वीक्ष्य तिष्ठति नि जा।। वधं रात्रा … तराज्ञा तद्रा तंडु रतस्या जना। कोलिकं आदा स त्यसु
कं तवत्या। न कथय किं प्रार्थया … मि। सा आह। त्वं तावदकं पटं नित्यामवनिष्पादय
सितत सर्वाभ्य यस्य बुद्धिः संपद्यात। इ … दानीं च मात्म एनाः त्य बाहुयुगलं द्वितीयं शिरश्च प्रा
र्थय। यत्न पद्दद्वयं संपादयसि। तुष्टतः … दृष्टतश्च। एकस्य मूल्यन दृष्ट्वा हृयथा पूर्वं सा वनातिष्ठा
तिद्वितीयस्य मूल्येन विन्नाश कृत्यानि क्रियेत। एवं सो रवसन स्वजातिमाध्यस्था च्यामातस्य काला
या स्पति। लोक हृयस्या पार्जना तविष्यति। सा पितदा कस्य पद्दहृष्ट: प्राह। सो धुपति भ्रातरा ध्रुयु
कस्तु कं वक्तव्या। तदिवं करिष्यामि। एषाम निश्चयः। ततो सो गृहात्वां तरं प्रार्थयामास। सा यदि

१४७

रमुई घ्रितं प्रयच्छसि। तदिदमद्वितीयं बाहुयुगलं शिरश्च। एवमतिहितमक्षणादवद्विश्रा। ध्व
बाहुश्च संजातः। ततो हृष्टमनायावस्य दृष्ट्वा गच्छति। तावत्तालाकिः राक्षसोऽय मितिमन्यमानेल
कूटपाषाण प्रहारिश्चाभिन्ना मृतश्च। अतो हं ब्रवीमि। यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा इति।। चक्रधर आह।।
तो सत्य सि नत्र।। तो सा वदति पिंडना अस्त्र … इयामाचा पिशाचकां प्राप्य हास्य पदवीयाति। अ
थवा साधु व्यान। कमपि। अनागतवती … चिंता असंत्तावां करोति यः। स एव पांडुरः। शतम
मशर्मपिता यथा।। सुवर्ण सिद्धिरा … हा। कथामतत्। सा ब्रवीत। कस्मिं श्चिन्नग
रक्कश्चित् स्वसाव कृपणा ब्राह्मणः प्र … तिवसनि स्म। तस्य पित्रा जितिः सक्तु निर्भिर्जा
जिरिति घटः परिपूरितः। तं च घटं नागदं … तः वलंब्य तस्याधस्तान पद्दं निधाय सततमकदृ
ष्टा तमवलोकयति। अथ कदाचिद्रात्रौ सुप्तश्चिंतयामास। यत्परिपूर्णोस्ति यं घटस्तावत्सक्तुभि
र्वर्तते। तद्यदि दुर्भिक्षं तव तितदेनमहूपका नां शातसुत्पद्यते। ततस्तेन मया अजादृयं गृही
तव्या। ततः षण्मासिक प्रसववशात् ... ततो बहून गावो गृहीष्यामि

177
1953

वारवा॥ ॥ गोगोत्तिमेहिष्य:। महिषीनिर्वडवा:। वडवा। प्रसवतो प्रसूता अश्वा भविष्यंति। तेषां विक्रयात्प्र
भूतं सुवर्णं भविष्यति। सुवर्णेन चतुःशालं गृहं संपत्स्यते। ततः कश्चिद्ब्राह्मणः मम गृहमाग
त्य प्राप्तवरां रूपाढ्यां कन्यां दास्यति। तत्सकाशात्पुत्रो मम भविष्यति। तस्याहं सोमशर्मेति ना
म करिष्यामि। ततस्तस्मिन्जानुचलनयो ग्यसंजाते:हं पुस्तकं गृहीत्वाश्वबलनशालाया
पृष्ठदेशे पविष्टस्तदवधारयिष्यामि ।अत्रांतरे सोमशर्मा मां दृष्ट्वा जनन्युत्संगा
ज्जानुप्रचलनपरोऽश्वखुरासन्नव र्त्तीमत्समीपमागमिष्यति। ततोऽहं ब्राह्मणीं
कोपाविष्टोऽभिधास्यामि। गृहाण तावद्बालकं। सापि गृहकर्मव्यग्रतयास्मद्व
चनं न श्रोष्यसि। ततोऽहं समुत्थाय तां पा दप्रहारेण ताडयिष्यामि। एवं तेन ध्यानस्थितेन
तथैव पादप्रहारो दत्तः। यथा स घटो भग्नः। सक्तुभिः पाण्डुरतां गतः। अतोऽहं ब्रवीमि। अ
गत नागतवतीं चिंतामिति। सुवर्णसिद्धिराह। एवमेतत्। को वात्र दोषः। यतः सर्वो लोभेन वि
डंबितो बाध्यते। उक्तं च। यो लौल्यात्कुरुते कर्म नैवोदर्कमवेक्षते। विडंबनामवाप्नोति १५०

स यथा चंद्रभूपतिः। चक्रधर आह। कथमेतत्। स आह। अस्ति कस्मिंश्चिन्नगरे चंद्रो नाम भूपतिः
प्रतिवसति स्म। तस्य पुत्रा वानरक्रीडारताः। वानरयूथं नित्यमेवानेकभोजनभक्ष्यादिभिः
पुष्टिं नयंति स्म। अथ वानरयूथाधिपो यः स औशनसबार्हस्पत्यचाणक्यमतवित्तदनु
ष्ठाता च तान्सर्वानप्यध्यापय तिस्म। अथ तस्मिन्राजगृहे लघुकुमारवाहनयो
ग्यं मेषयूथमस्ति। तन्मध्यादेको जिह्वालौल्यादहर्निशं निःशंकं महानसे प्रवि
श्य यत्पश्यति तत्सर्वं भक्षय ति। ते च सूपकारा यत्किंचित्काष्ठं मृन्मयं भा
जनं कांस्यपात्रं ताम्रपात्रं वा पश्यं ति तेनाशु ताडयंति। सोऽपि वानरयूथपस्तद्दृ
ष्ट्वा व्यचिंतयत्। अहो मेषसूपकारक लहोऽयं वानराणां क्षयाय भविष्यति। यतोऽन्नास्वादलंप
टोऽयं मेषः। महाकोपाश्च सूपकारा यथासन्नवस्तुना प्रहरंति। तद्यदि वस्तुनाभावात्कदाचिदुल्मुकेन
ताडयिष्यंति तदूर्णाप्रचुरोऽयं मेषः स्वल्पेनापि वह्निसाधमवाप्स्यति। शालिहोत्रेण पुनरेतदुक्तं। यद्वान
रवसयाश्वानां वह्निदाहदोषः प्रशाम्यति। मतत्रूनाम तनतोध्यं अत्र निश्चयः। एवं निश्चित्य सर्वान्

179/1953

वा०॥ वानराणां कृत्यं रहसि ग्रीवा वा वायन्मोषणायुपक्रमाणां अत्र कलहो जायते स त्व विष्यति अस्मं दिग्धं वानरा
णां कृत्यावहः। तस्मात् त्वया कलहदायत्र युक्ताः इति त्वं विक्रोशिणा। न कृहं जीवितं वांछन् दूरतः परिवर्जनीयत्
।तथा च कालहानां नित्यमपीणि कृत्वा कंथां सोढव्यं। क्रूरां कामानि राष्ट्राणि कर्माणि यशोच्चणां। नत्रया
मार्गमीमांसे कृत्या तवति तावादत्त दं संत्यज्य वनं गच्छामः। अथ तत्र तस्य वनमत्राइयं कृत्वाम
दोईतावानराः प्रत्यस्यप्राहुः। ता तद्यां नाह ह तावान् बुद्धिविकल्पसंजातं। येनतद्वीषि तत्कं
चावदतं दशानहीनं लालाश्रवति ति व्यशाः। न मतिः स्फुरति क्वापि वालिदृढविशेषतः
।येनावयं स्वर्ग समानात् प्रत्यागान्नानाविध नूतनकृविशेषानुराजद्भिः स्वस्वदनान् मृतकल्पान्
परित्यज्य तत्र त्वं कषायकटुतिक्तक्षार फलानि भक्षयिष्यामः। न त्वं क्षात्र कलुषो
हष्टिं कृत्वा ग्रावावा। रे रे मूर्ख ह्यय मतस्य सुखस्य परिणामं न जानीथ। किंपाकरसास्वादनप्राय
मेतत्सुखं परिणामविषवदृ विष्यति। तदहं कलकृत्यं स्वयं नावलोकयिष्यामि। सांप्रतं वनं यास्यामि
तत् कं च। मित्र सनिंनप्रार्थं स्वस्थानं तथ्या अटव्यां गतः। अथ तस्मिन् गते दन्या स्मिन् अहनि समेषा १५१

महानसे प्रविष्टः। यावत् सूपकारेण नान्यत्। परिपीडितं। धन्यास्थानन पश्यं ति दिशा तंगं कलकृत्यं
।एवमति कर्य सर्वा भृतान् परित्यज्य समासादितो नावदई ह ज्वलितकाष्टेन ताड्यमानो जाज्वल्यमा
नशरीरः शब्दायमानो वक्षुके द्यां प्रत्यासन्नव त्निंगां प्रविष्टः। तत्र च तत्प्राचुर्य युक्तायां शिता तस्य
प्रलुवतः सर्वत्रापि वह्निज्वाला ज्वयास मुत्थिता यथाकेचिदश्वाः स्फुटित लोचनाः पंचत्वं गता
।।एकविदह्यमानाति त्रोटयित्वा अर्द्धद ग्धशरीरा इतस्ततो हेषायमाणा धावमानाः सर्व
मपि जन समूहमाकुलीवक्रुः। अत्रांतरे राजा स विषादः शालिहोत्र ज्ञानवि
ध्यानाकृत्य आ न्यावनि भिचाल्ला मेषा महानां कच्छि द्दाघोपशमनोपायः। तैः पि शास्त्रा
सं विंनपसा यु आद वभाकमत्रां उस्माय नगवत्ताचालिहात्रेण। यत्नाः कपीनां मेदसा दोषा
वह्निदाघसमुद्भवः। अश्वानां नाशम् आस्पति तमः सूर्योदयो यथा। तत् क्रियतामनत्र कि कि न ताद्य
कृ।या वच्चिरात तद्द श्रेषा विन रूपं शिष्याः पि ददाक सर्प समस्तवानर वधमादिष्टवान्। किंव
कुनामार्थीनुपितवानरावि विध अयुधन्नं कुटपोः पाषाणादिभिः व्यापादिता इति। अथ यास्मा पिवान

181/1953

पंचा०

रथधमादिष्टीयानां। किं बहुना सर्वैरपि तिवानरैर्विविधान्यधर्मल कृत्य यूथपस्य पुत्रपौत्रभ्रात्रसुतनप्ता
ग्रेयादि संक्षयं ज्ञात्वा परं विषादमागतः। सम्यक्त्वाहारक्रियां वना इतं पर्यटति। अचिंतयच्च। कथं मया त
स्य नृपापसदस्यापकृतं प्रत्यपकारं करिष्यामि। उक्तं च। मर्षीयद्धर्षणां यः स्ववंशजां परनिर्मि
तां। भयाद्वा यदि वा कामात् स ज्ञेयः पुरुषाधमः॥ पिपासः अथा तन नृहृद्वानरेण ऋतं विलिपासाकुले
न भ्रमता पद्मिनीखंडमंडितं सरः स्मि(ता)। सादितं। तत्र यावत्सूक्ष्मेक्षिकया विलोकयति तावद्
दृष्टनवचरमनुष्याणां पदपंक्तिप्रवेशो। निर्गमणं तत्र। चिंतितं। नूनमत्र जलां
तर्दुष्टग्राहेण भाव्यं। तत्पद्मिनीनाल मादाय दूरस्थोऽपि जलं पिबामि। तथानुष्ठिते तन्म
ध्यान्निर्गत्य राक्षसः स्मिररत्नमालाविभूषित कंठः स तमुवाच। भोः यः सलिले प्रवेशं करोति स
मे भक्ष्य इति। तन्नास्ति धूर्ततरस्त्वत्समोऽन्यः। यः पानीयमनेन विधिना पिबसि। ततस्तुष्टोऽहं प्रार्थय
हृदयवांछितं। कपिराह। भोः कियती ते भक्षणशक्तिः। स आह। शतसहस्राण्यप्युदकं प्रविष्टानि
लप्रविष्टानि भक्षयामि। बाह्यतः शृगालोऽपि मां धर्षयति। वानर आह। अस्ति मम नृपतिना सह ५२

स्त्यातं वैरं। यद्येनां रत्नमालां मे प्रयच्छसि। तत्सपरिवारमपि तं नृपतिं वाक्प्रपंचेन लोभयित्वात्र सरसि प्रवे
शयामि। अथ राक्षसः श्रद्धेयं तस्मै रत्नमालां समर्पयामास। वानरोऽपि रत्नमालाविभूषितकंठो वृक्षप्रासादे
षु परिभ्रमन् जनैर्दृष्टः पृष्टश्च। भो यूथप कन वानिय तं कालं गत्वा स्थितः। क्व नवताद्य कृत्रिमरत्नमा
ला लब्धा या दीप्त्या सूर्यमणिं तिरस्कुरुते। वानर प्राह। अस्ति कुत्रचिदरण्ये धनपतिनिर्मितं सरः
सुगुप्ततरं सरः॥ तत्रार्धोदिते सूर्ये रविवारे यायः कश्चिन्निमज्जति स धनदप्रसादादीदृ
क्रत्नमालाविभूषितकंठो निःक्रामति। अथ भूभुजा जनात्तदाकर्ण्य स वानरः समाहूय
पृष्टः। भो यूथपते सत्यमेतत्। कपिराह। स्वामिन्नेष प्रत्यक्षतया मत्कंठस्थितया रत्नमाल
या प्रत्ययस्ते। यदि त्वमपि तया प्रयोजनं तन्मया सह कमपि प्रेषय येन दर्शयामि। एतच्छ्रुत्वा
नृपतिराह। यद्येवं तदहं सपरिवारजनैः सहितः स्वयमेष्यामि। येन प्रभूता रत्नमालाः सं
पद्यंते॥ वानर आह। स्वामिन्नेतदेवं चारु॥ अथ भूपतिः सपरिजनो रत्नमालालोभात्
प्रस्थितः। वानरोऽपि राज्ञा दोलारूढेन स्वोत्संगमारोपितः प्रीतिपात्रं पूर्वं गच्छति। अथवा॥
साध्विदमुच्यते। लोभाद्धनवतामपि धनविद्यान्विता अपि। अकृत्येषु नियोज्यंते भ्रमंते दु

163/1953

पं॰वा॰ गमिष्यपि। तथा च॥ इच्छति शती सहस्रं सहस्री लक्षमीहते॥ लक्षाधिपस्तथा कोटिं कोटि-
वान् राज्यमिच्छति॥ राज्ययुक्तस्तथा सूर्यः स्वर्गादेन्द्रत्वमिच्छति॥ इंद्रत्वेपि हि संप्राप्ते
१५२ यदिच्छा नानिवर्तते॥ जीर्यंते जीर्यतः केशाः दंता जीर्यंति जीर्यतः॥ जीर्यतश्चक्षुषी श्रोत्रे
तृष्णैका न तु जीर्यति॥ अथ प्रत्यूषे तत्सरः समाश्रित्य वानरो राजानमुवाच॥ देवात्रार्थो
दितैः सूर्यैः प्रविष्टानां सिद्धिर्भवतीति तत्सर्वोपि परिजनो वाच्यो येन एकहेलया प्रविशं-
ति। त्वया पुनर्मया सह प्रवेष्टव्यं येन पूर्वदृष्टस्थानमासाद्य प्रभूतास्ते रत्नमाला दर्शयामि।
अथ प्रविष्टास्ते सर्वे लोका भक्षिताश्च तेन राक्षसेनेति। अथ विलीयमानेषु तेषु राजा वान-
रमुवाच। भो यूथाधिप किमिति विलम्बते परिजनः। ततश्च तत्वा वानरः सत्वरं वृक्षमारुह्य रा- १५२
जानमुवाच॥ भो दुष्ट नरपते राक्षसेनान्तःसलिलस्थेन भक्षितस्ते परिजनः साधितं कुल-
क्षयकारयोश्च नवैता सह वैरं। तत्क्षम्यतां त्वया त्वं स्वामीति मत्वा नात्र प्रवेशितः। उक्तं च। कृते प्र-
तिकृतिं कुर्याद्धिंसिते प्रतिहिंसितं। न तत्र दोषं पश्यामि यो दुष्टे दुष्टमाचरेत्॥ तत्त्वया मम कुल-
क्षयो निर्मितो मया तवेति। अथ एतद्वाक्यं श्रुत्वा राजा शोकाविष्ट एकाकी पदातिः

स्वपुरं राजा शोकाविष्टः पदातिरेकाकी यथायातमार्गेण निःक्रान्तः। अथ तस्मिन् नृपतौ गते राक्ष-
सस्तृप्तो जलान्निःक्रम्य सानंदमिदमाह। हतः शत्रुः कृतं मित्रं रत्नमाला न हारिता। नालेन पाद्यितं तो-
यं साधु भो वानर। अतोहं ब्रवीमि। यावल्लोल्यात्कृतं कर्म इति॥ एवमुक्त्वा भूयः प्रियसखं चक्र-
धरमाह। भो मित्र प्रेषय मां। यतः स्वगृहं गच्छामि। चक्रधर आह। आपदर्थे धनं मित्रं संग्रहः क्रिय-
ते। तन्मामेवं विधं त्यक्त्वा क्व यास्यसि। उक्तं च। यस्त्यक्त्वा सापदं मित्रं याति निष्ठुरतां सुहृत्। कृ-
[illegible] नरकेयात्यसंशयं। सुवर्णसिद्धिराह। सत्यमेतत् यदि गम्यस्था-
[illegible] भवति। एतत्पुनर्मनुष्याणां मगम्यं स्थानं। नास्तिकस्यापि शक्तिः।
अपरं यथा यथा चक्रभ्रमवेदनया तव मुखविकारं पश्यामि तथा तथा अवगच्छामि। यत-
द्रागमनं ममापि कश्चिन्ममाप्यनर्थो भवति। यतः। आह च। वदनच्छाया दृश्यते तव वानरा
विकोलिमा ... तां स्त्रियः पलायितुं सज्जा इति। चक्रधर आह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्। कस्मिं-
श्चिन्नगरे चंद्रो नाम राजा प्रतिवसति स्म। तस्य सर्वलक्षणसंपूर्णा रत्नवती नाम कन्या।

रवा० स्थितां कश्चिद्राक्षसो जिहीर्षति। रात्रावागत्योपभुंक्ते। परं रक्षारक्षोपधानं कर्तुं न शक्नोति। सापि तत्स
मयरक्षःसान्निध्यजामवस्थामनुभवति। कंपज्वरादिभिः। एवमतिक्रामति काले कदाचित्स राक्ष
सो गृहमध्ये निशायां गृहकोणे स्थितः। सापि राजकन्या स्वसखीमुवाच। सखि पश्य एष विकालसमये नि
त्यमेवमां कदर्थयति। अस्ति तस्य दुरात्मनः प्रतिषेधोपायः कश्चित्। तच्छ्रुत्वा राक्षसोऽपि व्यचिं
तयत्। नूनं यथाहं तथान्योऽपि कश्चिद्विकालनामास्या हरणाय नित्यमेवागच्छति। परं सो
ऽप्येनां हर्तुं न शक्नोति। तत्तावदश्वरूपं कृत्वाश्वमध्यगतो निरीक्षयामि। किंरूपः स
किंप्रभावः इति। एवं राक्षसोऽश्वरूपं कृत्वाश्वानां मध्ये तिष्ठति। तथानुष्ठिते निशीथसमये
राजगृहे कश्चिदश्वचौरः प्रविष्टः। स च सर्वानश्वानवलोक्य तं राक्षसमश्वतमं सुरूपं विज्ञायाधिरूढः।
अत्रान्तरे राक्षसश्चिंतयामास। नूनमेष विकालनामा मां चौरं मत्वा कोपान्निहंतुमागतः। तत्किं करोमि।
एवं चिंतयामास। सोऽपि तेन खलीनं मुखे निधाय कशाघातेन ताडितः। अथासौ भयत्रस्तमना
प्रधावितुमारब्धः। चौरोऽपि दूरं गत्वा खलीनाकर्षणेन तं स्थिरं कर्तुमारब्धवान्। ततो यदि वाजी भव १५४

ततः खलीनागणनां करोति। केवलं वेगाद्वेगतरं गच्छति। अथ तं तथागणितखलीनाकर्षणं मत्वा चौ
रश्चिंतयामास। अहो नैवंविधा वाजिनो भवंति। नैवमगणितमनाः खलीनाः। तन्नूनमनेनाश्वरूपे
ण राक्षसेन भवितव्यम्। तद्यदि कंचित्पांसुलं भूमिदेशमालोकयामि तदात्मानं तत्र पातयामि। नान्य
था मे जीवितमस्ति। एवं चिंतयतः इष्टदेवतां स्मरतः सोऽश्वो वटवृक्षस्य तलेन निःक्रांतः। चौरो
ऽपि वटप्ररोहमासाद्य तत्रैव विलग्नः। ततो द्वावपि तौ पृथग्भूतौ परमानंदभाजौ जीवित
विषये लब्धप्रत्याशौ संपन्नौ। अथ तत्र वटे कश्चिद्राक्षससुहृद्वानरः स्थित आ
सीत्। तेन राक्षसं त्रस्तमालोक्य व्याहृतम्। भो मित्र किमेवं पलाय्यते। अलीकभयेन। एषो
यं ते भक्ष्यो मानुषः। सोऽपि वानरवचनं निशम्य स्वरूपमाधाय शंकितमनाः स्खलितगतिर्नि
वृत्तः। चौरोऽपि तं वानराहूतं ज्ञात्वा कोपात्तस्य लांगूलं मुखे निधाय चर्वितवान्। वानरोऽपि तं राक्षसा
दभ्यधिकं मन्यमानो भयान्न किंचिदुक्तवान्। केवलं व्यथार्तो निमीलितनयनस्तिष्ठति। यथा स्तवानिति।
राक्षसोऽपि तं तथाभूतमवलोक्य श्लोकमेनमपठत्। प्रनष्टः॥ यादृशी वदनच्छायेति॥ तत्रैष

167/1953

वा०र०वा०॥ यस्मात्पनयं संगच्छामि। त्वं तु नरस्तु त्वयं अत्र स्थित एवं लिप्यते इह फलं। चक्रधर प्राह। सो अकारणमेतत्
नयस्था नयस्थादि एव ज्ञास्संपद्यते। शृणु सखे सुरतो उक्तेव। दुर्गम्यि रूढः परिषासमुद्रः॥४॥ इति। अत्रांत
रे रामायण कथानकं। तथा चाश्चर्यकः कुञ्जकश्च त्रिस्वनी राजकन्यका। त्रयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः संसुखे
कर्मणि स्थिता सुवर्मसिद्धिराह। कथमेतत्। स्माः ब्रवीत्। अस्य त्रधरातले उत्तरपथे मधुपुरं नाम नगरं
।तत्र मधुसेनो नाम राजा बभूव। तस्यैक। दाक्षिद्धिषय सुखमनुभवतस्त्रिस्वनी कन्या बभूव॥
अथ तां त्रिस्वनीं जातां श्रुत्वा महाराजा कं। चुकिनः प्रोवाचायस्त्वयत्र नामेयं त्रिस्वनीगता
दूरस्थरणय यथा कश्चिन्न जानामि तत्। श्रुत्वा कंचुकिनः प्राहुः। महाराज ज्ञायते यद्यनिष्टका
रिणी त्रिस्वनी कन्या भवति। तथा पित्रा सेवा। नाप्यत्र दृष्टव्या। येन लोकद्वयं न विरुध्यते। यतः। यः
सततं परिपृच्छति शृणोति धारयत्यनिशं। तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनीव विवर्धते बुद्धिः। तथा च पृष्ट
केन महाराजा वंशपरीक्षेण जिगीषुणा। राज्ञां सेइं दृष्टवंताऽपि परमात्मा को द्विजः। पुरा राजा आह। कथ
मेतत्। ते प्राहुः। इहैव कस्मिंश्चिद्दिने। दिशो वंश्रकर्मा नाम राक्षसः प्रतिवसति स्म। एकदा तेन ब्रह्म १५५

हयामि। यदि राज्ञी मे भक्षयिष्यति। तत्त्विराजपुरुषैर्गत्वा राज्ञे निवेदितं। देव अंधकेन वित्त
प्रदेहः स्पृष्टः। तदत्र विषये देवः प्रमाणं। किं क्रियतामिति। राजा प्राह। अंधको वा बधिरो वापि कु
ष्टी वाप्यस्पृश्योऽपि वा। प्रतिष्ठ्यानु तां कन्यां सत्यं कोऽस्यापि दिदेशागः। अथ राज्ञादेशात्त्रिरक्षा
पुरुषैरानीतो। एनीबा सुवर्मलिक्ष्मः। समं विवाहविधिना त्रिस्वनीं तस्मै दत्वा जलयानेन नि 169/1953
क्षायति किंवन्नाः प्रोक्ताः। नो दृशं नरं नीत्वा कस्मिंश्चिद्दक्षिणे तो अधः। स पत्नीकः कुञ्जके
न सह भावनीयः। तथानुष्टि तविदिशामासाद्य कस्मिंश्चिद्दक्षिणानीके
पर्वत दर्शित लातत्रयोऽपि प्रा प्राः सुख न कालेन यूतिस्म। कवलं अंधः पर्यके सुप्रति
ष्ठति। एह व्यापारं मध्यरकः करोति। एवं गच्छता कालेन त्रिस्वन्याः कुञ्जकेन सह विरु
तिः समपद्यत। अथ वा साक्षिदमुव्यक्तायादि स्पात्तशीतलावह्निश्चंद्रमा दहनात्मकः। सुखादः
सागरः स्त्रीणां न तू मतीत्वं प्रजायते। अथ यान्यद्यके त्रिस्वन्यामथ शोकाः स्थितितः सुस्वगात्ता
यायीषाधः कंथे विद्यापादयतमदो वायाः सुखेन कालो याति। तदच्छिष्यतां कुञ्जेविद्विषं

।धिना स्मेत स्वदाय सुखिनी सती मिश्रन्यदा कदाचित्केन परिंव्रमताध्वः कृष्णसर्पः प्राप्तः। तेन तं खंडशः कृत्वा प्रकृ
तस्तुच्चादिति संस्कार्यास्तुष्टिविकला। तत्राय मत्स्यामिषं लगणिक्या प्रयत्ता। यत्नद्वारा कुविनश्यतीया। तास्य मत्स्य
स्यामिषं सदा प्रियं। एवमुक्त्वा मंथरको बहिर्गतः। सापि प्रदीप्तवह्नौ कृष्णसर्पखंडशः कृत्वा तत्क्रमादाय प्र
हव्यापारा कुला तं चिकला कुंभसप्रश्रयमुदा चं आर्यपुत्र नवारीष्टमत्स्यमांसं समानीतं। यत्तत्तु सदिवत
स्पृष्टं सिति तमस्यावह्निपाचनाय तिष्ठति। तत् यावदहं तदन्न्यं करोमि तावत्त्वं दर्वीमादाय रक्ष
णामकं तानूश्चालया मासाः पितदाक सर्पहृष्टमनाः सुकिणी परिलिहन्‌तुत्तस्तुच्चायव
वीमादाय श्रमधिनुमारब्धः। अथतस्यम स्यान्मथाता विषगर्त्तवाष्पसंस्पृष्टानीलपटलं चक्षुर्यो
मगलयत्। असावप्यधिकं चक्षुर्गुणं मन्यमानो विशेषान्नेत्राभ्यां वाष्पसंस्पृष्टानीलपटलं चक्षुष्योर्मगल
यत्। असावप्यधिकं चक्षुर्गुणं मन्यमानो विशेषान्नेत्राभ्यां वाष्पग्रहणमकारात्। ततो लघुई क्षिर्जाता यावत्
तप्तपतिता यत्रक्रमाधः कृष्णसर्पखंडानि केवलान्यावलोकयति। ततो व्यचिंतयत्। अहो किमेतत्तो मम
मत्स्यामिषं कथितमासीत्। अनया एतानि तु कृष्णसर्पखंडानि। तज्ज्ञास्यामि सम्यक् एतस्याः चेष्टितं। किं २५३

तावत्कश्चित् ब्राह्मणः समायातः। ततस्तस्य स्कंधमारुह्य प्रोवाच। तिष्ठ सारागम्यतां। ब्राह्मणः
पिलयन्नग्नमना स्तमादाय प्रस्थितः। अथतस्य कमलोदरकोमलौ पादौ दृष्ट्वा ब्राह्मणो राक्षसमपृच्छत
लोकिमेवं विधौ तपादावतिकोमलौ। राक्षस आह। नात्रतमस्ति। नाहमार्द्रपादो भूमिं स्पृशामि।
ततस्तत्श्रुत्वा आत्मानो मोक्षोपायं चिंत यंतत्सरः प्राप्तः। ततो राक्षसेनाभिहितं। यावदहं स्ना
तं कृत्वा देवतार्चनविधिं विधाय आग च्छामि तावत्त्वया तः स्थानान्नान्यत्र गंतव्यं। तथानुष्ठित
द्विजश्चिंतयामास। नूनं देवता चैतद्विधौ दृष्टिमामयं भक्षयिष्यति। तत् कुततस
च्छामि। यन्तएष आर्द्रपादो न मम पृष्ठि मिष्यति। तथानुष्ठिते राक्षसो व्रतसंगमलयात्तस्य पृष्टिं न
गतः। अतोऽहं ब्रवीमि। पृच्छकेन सदा भाव्य मिति। अथ तेस्य स्तत् श्रुत्वा राजा द्विजान्नाहूयं प्रोवाच। भो ब्रा
ह्मणाः किं स्वनीम कन्यासंपन्ना। तत्किं तस्याः प्रतिविधातमस्ति। किं वा न। तिप्रोवुः। देव श्रूयतां। हीनांगी
गीवाधिकांगी वा या सर्वकन्या करणं। तस्तुः स्यात्‌सा विनाशाय स्वशील निधनाय च। याच त्रिस्तना
पतनायाति दृष्टिप्रगोचरां पितरं नाशयत्यासु स्तो ध्रुवं मात्र संशयः। तस्मादस्या दर्शनं परिहरतु देवः। त

171/1953

वारवा॥ यायदिकश्चिडुड्डाहयतितदिनांतस्मिद्वादिशात्पाशेन नियोजयितव्येति। एवंकृतेलोकइयाविरुद्ध
तान्नवति। अथातेषांतद्वचनमाकर्ण्यसराजापटहशब्दैनसर्वत्रघोषणाइ। पयामास। अहो त्रिस्तनी
राजकन्यांयःकश्चिडुड्डाहयतिससुवर्णलक्षमाप्नोतिदिशात्पागंव। एवंतस्यामाघोषमाणायां।
क्रियमाणायांमहानूकालोव्यतीत। नकश्चित्ताप्रतिगृह्णाति। सापियावनान्मुखीसंजाता।
सुयुत्नस्थानस्थितायत्नेनरक्ष्यमाणा तिष्ठति। अथतत्रैवनगरेकश्चिदंधस्तिष्ठति। तस्याय
मंथरकनामाकुब्जोद्वितीयमार यष्टिग्राहो। तौस्यांतपटहशब्दमाकर्ण्यमिथो
मंत्रितं। स्पृश्यतेऽयंपटहोयदिकथ मपिदैवाकन्यालभ्यते। तथास्तुवर्णप्राप्तिश्च
वति। सुखेनसुवर्णप्राप्याकालोव्रज ति। अथयदितस्यादोषतोमृत्युःस्तवतिदरिद्रोपात्तस्या
स्पक्लेशस्यपर्यंतोनवति। उक्तंच॥ लज्जास्नेहःस्वरविशदताबुद्धयःसौमनस्यंप्राणान
गःपवनसममनादुःखहानिर्विलासाः॥ धर्मःशास्त्रंसुरगुरुमतिःशौचमाचारचिंतापूर्णःपू
र्णेजठरपिठरेप्राणिनांसंभवंति॥ एवमुक्त्वाअंधेनगत्वासपटहःस्पृष्टः। ताःइदंतांकन्यामुद्वा १५६

ममवधोपायोपक्रमः। कुब्जस्य वा। उतांहीअन्यस्यवाकस्यचित्। एवंविचिंत्यसाकारंगूहन्‌ अथचक्र
र्मकारातियथाउराअत्रांतरेकुब्जोनिःशंकतयालिंगनचुंबनादिभिस्त्रिस्तनीसविदुसुपचक्राम। सा
ऽप्यधसममवलोकयन्‌ अपियाचत्रकिंचिन्‌त्रास्त्रंपश्यति। तावताकोपव्याकुलमनाःपूर्वंचनशायनंगवा
कुब्जचरणास्यांसंगृह्यमाममस्थ्यानूस्थमस्त कापरित्रामयित्वात्रिस्तनीहृदयेव्यताडयत्। अत्रपक्र
कुब्जप्रहारेणतस्यास्तृतीयःस्तनःउरसि प्रविष्टः। तथाबलान्मस्तकापरिभ्रामणेनःकुब्ज
प्राजलतांगतः। अतोऽहंब्रवीमि। अंध कःकुब्जकश्चैवतिस्रुवर्णमिश्रिस्तनीस
त्वमनंतदिवाऽनुकूलनयासर्वकल्याणं संपद्यते। तथापिभक्रूरुषेणसतांयुवचनेकार्यीन
पुनरोषामवेयावज्ञातमस्थमिवचितस्य मितथाचा। एकोदराःपृथक्ग्रीवाअन्योन्यफलम्।
क्लिष्टाः। असंहतांविनश्यंतिभारंडाइवपक्षिणः॥ कथमेतत्। सोऽब्रवीत्। कस्मिंश्चि
त्सरोवरेभारंडनामापक्षीएकोदरःपृथक्ग्रीवःप्रतिवसतिस्म। तेनचसमुद्रतीरेपरिभ्रमताकिं
चित्फलममृतकल्पंतरंगाक्षिप्तंसंप्राप्तं। सोऽपिभक्षयन्निदमाह। अहोबहूनिमयाअमृतप्रायाः

पंचा०॥ निःसमुद्रकल्लोलाहतानि फलानि भक्षितानि। परं मया चैवास्य आस्वादः न किं पारिजातहरिचंदनत
रुसंभवं किं वा किंचिदमृतमयफलमव्यक्तेनापि विधिना पतितं जिह्वाग्रे स्वादमनुभवामि। तेना
विहस्य पृष्ठस्थ क्रूरवक्त्रेणाभिहितं। आवयोः आगमदत्तमुदरं। एकः पृष्ठे भवति। ततः किं पृथक् भक्षि
तेन। वरमनेन प्राणधारणं क्रियतां। एवम् अभिधाय तेन शेषं तस्यै प्रदत्तं। सापि तदास्वाद्य
प्रहृष्टमना आलिंगनचुंबनसंभावनिकया हुपराकृत्वा। द्वितीयमुखेन तद्दिनादेव प्रभृति सा
उद्वेगसविषादं च तिष्ठति। अथान्येद्यु द्वितीयमुखेन विषफलं प्राप्तं। तद्दृष्ट्वा द्वितीयम
हायं निस्त्रिंश पुरुषाधम निरपेक्ष मया विषफलमासादितं तवापमानात् भक्षयामि। द्विती
येनाभिहितं। मूर्ख मा मैवं कुरु। एवं कृते द्वावपि विनंक्ष्यावः। अथ एवं वदता तेनापमाने
न फलं भक्षितं। किं बहुना। द्वावपि विनष्टौ। अतोऽहं ब्रवीमि। एकोदराः पृथग्ग्रीवा इति। चक्रधरआ
ह। सत्यं। न दृष्टं परमं किंचिन्न मंतव्यं। उक्तं च। एकः स्वादु न भुंजीत एकः सुप्तेषु जागृयात्। ए १४
को न गच्छेदध्वानं नैकः सर्वार्थचिंतकः। अपि च। अपि कापुरुषो मार्गे द्वितीयः क्षेमकारकः। कर्कटेन १५

पुरि द्वितीयेन जीवितं रक्षितं। सुवर्णसिद्धिराह। कथमेतत्। सोऽब्रवीत्। कस्मिंश्चिदधिष्ठाने ब्रह्मदत्त नामा
ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म। स च प्रयोजनवशाद्ग्रामे प्रस्थितः स्वमात्राभिहितः। यद्वत्स कथमेकाकी व्र
जसि। तदन्विष्यतां कश्चिद्द्वितीयः सहायः। स आह। अंब मा भैषीः। निरुपद्रवोऽयं मार्गः। कार्यवशादेक
एकाकी गमिष्यामि। अथास्य तं निश्चयं ज्ञात्वा समीपस्थाद्वाप्याः सकाशात् कर्कटमा २
स्य मात्रा पुत्रोऽभिहितः। वत्स यद्यवश्यमेव गंतव्यं तदेष कर्कटोऽपि सहायः। एनमे
मेव द्वितीयं नीत्वा व्रज। सोऽपि मातुर्वचनात् उभाभ्यां पाणिभ्यां तं गृह्य कर्पूरपुटिका
मध्ये विधाय शीघ्रं प्रस्थितः। अथ गच्छन् ग्रीष्मभयेन संतप्तः कंचिन्मार्गस्थवृक्षमासाद्य
तत्रैव प्रसुप्तः। अत्रांतरे वृक्षकोटरान्निर्गत्य सर्पस्तत्समीपमागतः। सोऽपि कर्पूरसुगंधः
सहजप्रियत्वात्तमवगण्य वस्त्रं विदार्य अभ्यंतरगतां कर्पूरपुटिकामतिलौल्याद्भ

175/1953

क्षयत्॥ सोपिकर्कटं तत्रैव स्थितः अत्र सर्पः प्राणान् अपाहरत्॥ ब्राह्मणोपि यावत् प्रबुद्धः पश्य
ति तावत् समीपे [illegible] सर्पो निजा [illegible] र्श्वे कर्पूरकर्कटिकोपरि [illegible] तस्तिष्ठति॥ तं दृष्ट्वा व्यचिंतयत् क
र्कटेनायं हत इति प्रसन्नो भूत्वाब्र [illegible] त् पुरुषेणैकमपि [illegible] हायः कार्यः न एकाकिना गंतव्यं॥
अतोहं ब्रवीमि॥ एकः स्वादु न भुंजीत नैकः सु [illegible] ह्येकः [illegible] ह्यात्॥ एको न गच्छेद् ध्वानं नैकः
सुप्तेषु जागृयात्॥ प्रचितयेत्॥ अतः ब्राह्मणोपि द्वि [illegible] तीयेन कर्कटेन सर्पव्यापादनाद्रक्षि
तः॥ ततः स ब्राह्मणोपि [illegible] थाभिप्रेतं गतः॥ [illegible] ततोहं ब्रवीमि॥ अपि कापुरुषो मार्गे
द्वितीयः क्षेमकारकः॥ कर्कटेन द्वितीयेन जीवितं परिरक्षितं॥ ततश्च सुवर्णसिद्धिरपि
तं चक्रधरं अशंकितरूपं तं वीक्ष्य तन्मोक्षार्थं उग्रतपसा श्रीधनदं समाराध्य [illegible] प्रसन्नं
[illegible] तस्माच्चक्रं दूरीकृत्वा सुहृदं मिलित्वा बहु कांचनं प्राप्य द्वावपि स्वाधिष्ठानं प्रति प्रस्थितौ॥ १५९

अतोहं ब्रवीमि॥ अतिलोभो न कर्तव्यो लोभो नैव परित्यजेत्॥ अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्त
के॥ ततश्च ब्राह्मणेन द्रुतं शोकं त्यक्त्वा स्वपुत्रं आलयन् तौ सतौ सुखेन निवसतः स्म॥ अतोहं ब्रवीमि॥
अपरीक्षितं न कर्तव्यं कर्तव्यं सुपरीक्षितं॥ पश्चात् भवति संतापो ब्राह्मणी नकुलं यथा॥ अतः के
नापि एवं नापितसदृशं कुदृष्टं न कर्तव्यं इति धर्माधिकारिणः ऊचुः॥ अलं॥ कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं
कुपरीक्षितं॥ तन्नरेण न कर्तव्यं नापितेन यथा [illegible] कृतं॥ [illegible] एवमादीनि बहुविधदृष्टांतानि श्रुत्वा
प्रसन्नास्ते राजकुमारा उरुशक्ति [illegible] सुशक्ति [illegible] [illegible] कास्तेपि स्वगुरुं नीतिशास्त्रोपदेशकं
विष्णुशर्माणं नमस्कृत्य [illegible] वि [illegible] सुवर्ण [illegible] कंक [illegible] लसु [illegible] कौ फल तांबूल गंधादिभिः सं
पूज्य तेन सहस्र [illegible] संस्थिताः [illegible] राजा अपि [illegible] विष्णुशर्माणं अनेकवृत्तिशासनसुवर्णव
स्त्रादिभिः समतोषयत्॥ इति श्रीविष्णुशर्मविरचितं पंचतंत्रकं नाम नीतिशास्त्रं संपूर्णं॥ श्री

धि 177/1953

१६०

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

1953

[illegible]